

psychped.naiou.kiev.ua

**Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ**

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

2(23)'2018

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63);
- Academic Resource Index;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 6, i10-індекс – 3);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

**Київ
2018**

Юридична психологія

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року
• Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про
державну реєстрацію серія КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня
2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України
(наказ МОН України від 15 січня 2018 року № 32 – з юридичних і
психологічних наук) • Рекомендовано вченою радою Національної
академії внутрішніх справ від 21 грудня 2018 року (протокол № 19)

2
(23)
2018

Редакційна колегія:

Черней В. В. (голова), д-р юрид. наук, проф.; **Костицький М. В.** (заступник голови), д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України, чл.-кор. НАПН України; **Черняєвський С. С.** (заступник голови), д-р юрид. наук, проф.; **Казміренко Л. І.** (відп. ред.), канд. психол. наук, проф.; **Александров Д. О.**, д-р психол. наук, доц.; **Алезьковський С. Ю.**, д-р філософії, доц. (Республіка Казахстан); **Андросюк В. Г.**, канд. психол. наук, проф.; **Басиста І. В.**, д-р юрид. наук, проф.; **Горбачевський В. Я.**, д-р юрид. наук, проф.; **Казміренко В. П.**, д-р психол. наук, проф.; **Кудерміна О. І.**, д-р психол. наук, доц.; **Максименко С. Д.**, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; **Марчак В. Я.**, д-р юрид. наук, проф.; **Медведєв В. С.**, д-р психол. наук, проф.; **Мойсєєва О. Є.**, д-р психол. наук, проф.; **Мороз Л. І.**, д-р психол. наук, проф.; **Мотлях О. І.**, д-р юрид. наук, проф.; **Охріменко І. М.**, д-р юрид. наук, доц.; **Пастушеня О. М.**, д-р психол. наук, проф. (Республіка Білорусь); **Романенко О. В.**, д-р психол. наук, проф.; **Хохліна О. П.**, д-р психол. наук, проф.; **Цільмак О. М.**, д-р юрид. наук, проф.

Редакція не завжди поділяє думку авторів статей. Усі матеріали є оригінальними. Відповідальність за їхню якість несуть автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: В. В. Черней (голова) та ін.]. – Ю9 Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. – № 2 (23). – 176 с.

Адреса редакції:
пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: 097-851-72-96
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

2₍₂₃₎'2018

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63);
- Academic Resource Index;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-index – 6, i10-index – 3);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic repository NAIA

**Kyiv
2018**

Legal Psychology

Ūridiĉna psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007
• Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПП dated March 26th, 2015
• Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law and psychological sciences special editions list (order No. 32, dated January 15th, 2018) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 19, dated December 19th, 2018)

2
(23)
2018

Editorial board:

Cherniei V. (head), Doctor of Law, Professor; **Kostytskiy M.** (co-head), Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Member-correspondent of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; **Cherniavskiy S.** (co-head), Doctor of Law, Professor; **Kazmirenko L.** (corresponding secretary), Ph.D in Psychology, Professor; **Aleksandrov D.**, Doctor of Psychology, Associate Professor; **Alezkovskiy S.**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Republic of Kazakhstan); **Androsiuk V.**, Ph.D in Psychology, Professor; **Basysta I.**, Doctor of Law, Professor; **Horbachevskiy V.**, Doctor of Law, Professor; **Kazmirenko V.**, Doctor of Psychology, Professor; **Kudermina O.**, Doctor of Psychology, Associate Professor; **Maksymenko S.**, Doctor of Psychology, Professor, Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; **Marchak V.**, Doctor of Law, Professor; **Medvediev V.**, Doctor of Psychology, Professor; **Moiseieva O.**, Doctor of Psychology, Professor; **Moroz L.**, Doctor of Psychology, Professor; **Motliakh O.**, Doctor of Law, Professor; **Okhrimenko I.**, Doctor of Law, Associate Professor; **Pastushenia O.**, Doctor of Psychology, Professor (Republic of Belarus); **Romanenko O.**, Doctor of Psychology, Professor; **Khokhlina O.**, Doctor of Psychology, Professor; **Tsilmak O.**, Doctor of Law, Professor

---

The redaction staff and authors of articles may have different opinions. All materials are original. Authors are responsible for their quality of materials

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: V. Cherniei (head) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2018. – No. 2 (23). – 176 p.

Editors office address:
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
Phone: 097-851-72-96
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ**ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

КАЗМІРЕНКО Л. І., КУДЕРМІНА О. І.

Теоретико-методологічні підходи до дослідження корупції як психологічного феномену..... 9

KAZMIRENKO V.

Lies and Deception as a Means of Protecting Information which is Hidden 20

КАМІНСЬКА Н. В., ПАШКО Д. В., РОМАНОВА Н. В.

Причини виникнення гендерної нерівності 30

ЛУКАШЕНКО М. Ю.

Актуальні напрями психосоціальної роботи з учасниками бойових дій: зарубіжний досвід 48

ВЛАСЕНКО С. Б.

Психологічна допомога особам, які знаходяться в стані травматичної кризи 59

РОМАНЕНКО О. В.

Напрями психопрофілактики віктимної поведінки неповнолітніх..... 72

ХОХЛІНА О. П., ЧЕЧКО А. В.

Особливості спілкування майбутніх психологів – екстравертів та інтровертів 83

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ПЛІСКО В. І., БОНДАРЕНКО В. В.

Структурно-функціональна модель професійної готовності працівника патрульної поліції 97

ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Т. І.

Особливості правосвідомості сучасних поліцейських залежно від стажу служби в правоохоронних органах 112

ВОЛОШИНА О. В.

Зарубіжний досвід ефективної комунікації в діяльності поліцейських..... 123

РІВЧАЧЕНКО О. А.

Психологічне забезпечення формування комунікативної толерантності в працівників Національної поліції України..... 136

КУЗЬМЕНКО І. Г. Проблематика формування особистості управлінця органів Національної поліції України	145
БІЛЕВИЧ Н. О. Роль психологічної готовності до ризику в професійній діяльності жінок-поліцейських	156
ДО УВАГИ АВТОРІВ!.....	171

CONTENT

APPLIED PROBLEMS LEGAL PSYCHOLOGY

KAZMIRENKO L., KUDERMINA O. Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Corruption as a Psychological Phenomenon	9
KAZMIRENKO V. Lies and Deception as a Means of Protecting Information which is Hidden	20
KAMINSKA N., PASHKO D., ROMANOVA N. Causes of Generation of Gender Inequality	30
LUKASHENKO M. Topical Areas of Psychosocial Work with Participants of Operations: Foreign Experience	48
VLASENKO S. Psychological aid to Persons in a State of Traumatic Crisis	59
ROMANENKO O.V. Directions of Psycho Prophylaxis of Minors Victimized Behavior	72
KHOKHLINA O., CHECHKO A. Communication Peculiarities of Future Psychologist – extroverts and Introverts	83

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF LAW ENFORCEMENT

PLISKO V., BONDARENKO V. Structural-Functional Model of Professional Readiness of a Patrol Police Officer	97
YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA T. Peculiarities of the Legal Awareness of Modern Policemen Depending on Length of Service in Law Enforcement Agencies	112
VOLOSHYNA O. Foreign Experience of Effective Communication in Police Activities	123
RIVCHACHENKO E. Psychological Support in Forming Communicative Tolerance of the Ukraine National Police Officers	136

KUZMENKO I. Problems of Personality Formation the Manager of the Bodies National Police of Ukraine	145
BILEVICH N. The Role of Psychological Readiness for Risk in Professional Activity Women's Policemen.....	156
INFORMATION TO AUTHORS	171

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 152

Казміренко Л. І. – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8812-7588>;

Кудерміна О. І. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3325-3886>

Теоретико-методологічні підходи до дослідження корупції як психологічного феномену

Проаналізовано наявні теоретико-методологічні підходи до вивчення корупції в психологічній науці. Висвітлено основні гносеологічні проблеми вивчення психології корупції, що охоплюють визначення предмета, принципів та емпіричних методів. Окреслено можливі шляхи розв'язання цих проблем. Доведено, що вихідними положеннями аналізу цієї проблеми мають бути основні методологічні принципи вітчизняної та зарубіжної психології: принцип детермінізму, система, єдність свідомості та діяльності, розвиток, історизм. Теоретичний аналіз поняття «корупційна поведінка» здійснено на підставі основних понять провідних психологічних шкіл: психоаналітичної, когнітивної, поведінкової, гуманістичної, крос-культурної психології, парадигми діалектичної психології, психологічної теорії діяльності, поняття соціальної поведінки, теорії соціальних установок особистості, соціально-психологічної теорії груп тощо. Вони дають змогу встановити конкретний предмет дослідження та його концептуальний апарат. Узагальнено наявні наукові дослідження теоретико-методологічних засад аналізу корупції як психологічного феномену. Зауважено, що сьгодні теоретико-методологічні засади вивчення психології корупції перебувають в активній стадії розвитку. Виокремлено деякі особливості особистості, пов'язаної з корупцією.

Ключові слова: психологія корупції; методологія; принципи; категорії; поняття.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження у сфері психології корупції означені фрагментарністю та локальністю розгляду аспектів зазначеної проблеми. Однією з основних причин наведеного виступає недостатня розробленість методологічних засад її дослідження, які дозволили б отримувати комплексні та об'єктивні дані про масштаби, генезис і структуру корупції в державі та в різних секторах її інституціональної структури, базуючись на психологічних

джерелах її виникнення. Водночас напрацювання ефективних шляхів та напрямів превенції корупційної поведінки в сучасному суспільстві неможливе без створення науково обґрунтованого методологічного інструментарію розгляду корупції як психологічного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Корупція виступає традиційним предметом наукового аналізу. Окремі її аспекти відображені в численних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Як складне системне явище феномен корупції знайшов своє відображення в працях К. Абдієва, Л. Аркуші, Х. Абуєва, В. Борисова, О. Гіди, Д. Бейлі, Д. Ейтцена, А. Закалюка, Н. Леффа, К. Лейсса, Є. Невмержицького, Г. Нойгебауера, М. Олсона, С. Роуз-Аккермана, Д. Саймона, А. Редьки, М. Хавронюка та ін. Водночас дослідження науковців різних соціальних інституцій характеризуються певною однополярністю аналізу – поза увагою дослідників залишається сам суб'єкт корупційного вчинку, не акцентується увага на психологічних аспектах та процесах, що мають перебіг у психіці особистості. Психологія корупції як окремий предмет наукового аналізу представлена переважно в роботах зарубіжних авторів (О. М. Богодухової, О. В. Вановскої, Є. М. Дровосекова, Г. І. Корчагіної, М. М. Решетнікова та ін.), але також характеризується висвітленням окремих її аспектів. Зазначене зумовлює актуальну потребу в розробці теоретико-методологічних засад дослідження корупції як психологічного феномену.

Мета статті – розгляд теоретико-методологічних засад дослідження корупції як психологічного феномену.

Викладення основного матеріалу. Здійснений нами теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що корупція є багатоаспектним, багаторівневим, системно організованим явищем, яке інтегрує в собі економічну, юридичну, соціальну, управлінську, політичну та інші складові. Водночас, результати наукових пошуків М. М. Решетнікова доводять – більшість теоретиків сходяться у поглядах, що початково дана проблема має суто психологічне підґрунтя. Розмірковуючи над дієвістю сучасних підходів до розгляду проблеми корупції, Ю. М. Антонян ділиться наступним враженням, яке ми повністю поділяємо: активно вивчаються правові та соціологічні аспекти при повному ігноруванні психологічних. Здається, що беруть та дають хабарі не живі люди з їх пристрастями та вабленнями, а певні роботи,

які не мають потреб та почуттів. Тому пропонувані заходи боротьби з зазначеним явищем не враховують необхідність вирішення значущих питань індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру. Актуалізація важливості психологічних підвалів аналізу феномену корупції, безсумнівно, – перший крок до створення ефективних заходів викоренення повсякденності корупційної поведінки в життєдіяльності суспільства. Наступними кроками повинні бути розробка концептуальних підходів до системного аналізу, феноменології, генезису, структури і моделювання соціально-психологічних регуляторів її виникнення та існування. Ми підтримуємо думку А. Л. Журавльова та А. В. Юрєвича, що корупційна поведінка особистості – це методологічно складний об’єкт дослідження внаслідок малої доступності його вивчення через етичні та організаційні причини, це надсистемне явище, яке постійно еволюює та навіть на рівні масової свідомості сприймається неоднозначно.

Як зазначається в працях О. М. Богодухової, О. В. Вановської, Є. М. Дровосєкова, Г. І. Корчагіної, реалізація методологічних завдань стикається з низкою наступних гносеологічних проблем дослідження психології корупції.

По-перше, це проблема вибору концептуального підходу дослідження – природничо-наукового або гуманітарного. У руслі природничої парадигми досліджень за рамками методологічного підходу опиняються такі феномени, як етичні аспекти корупції, проблеми реалізації сенсу життя держслужбовців, проблеми цінностей і життєвих орієнтацій. У гуманістичній парадигмі співвідношення експериментальних і теоретичних даних актуалізує проблему інтерпретації отриманого емпіричного матеріалу залежно від концептуальних засад теоретичного аналізу даного явища.

По-друге, мотиви і мотивація корупційної поведінки не піддаються спостереженню, через що вони недоступні безпосередньому пізнанню. Вивчення психологічних аспектів корупції вимагає створення спеціальної методології, застосування суб’єктного підходу і концептуалізації інтерперсональних механізмів опосередкування психологічного знання.

По-третє, полімодальна структура досліджуваного явища вимагає поліморфної об’єктивізації наукового пізнання і застосування міждисциплінарного підходу. Зокрема,

психологічний аналіз феномену корупції передбачає атрибутування її правових, соціальних, економічних і психологічних феноменів.

По-четверте, оскільки гносеологія неможлива поза суб'єктно-об'єктних відносин, виникає проблема інтерпретації наукових фактів.

Доречним, на наш погляд, є підхід зарубіжних психологів, що концептуальним ядром теоретико-методологічних основ дослідження психології корупції може стати принцип суб'єктно-діяльнісного підходу, введений в психологічний простір С. Л. Рубінштейном. Відповідно до положень психічної детермінації активності суб'єкта, різні види і рівні його активності утворюють цілісну систему внутрішніх умов, через які на нього опосередковано впливають різні зовнішні причини. В рамках суб'єктно-діяльнісного підходу концептуалізується здатність особистості вирішувати життєві протиріччя, завдання, проблеми, тобто не тільки залежати від життя, а й визначати його. З позиції системної детермінації корупційної поведінки можна виділити два найбільш істотних її елементи: як зовнішня детермінація виступає корупційний тиск, як самодетермінація – антикорупційна стійкість або схильність до корупції як її полярна якість.

Іншим теоретико-методологічним підґрунтям дослідження психології корупції має стати системний підхід як комплекс пізнавальних інструментів, моделей і методів для проведення міждисциплінарних досліджень. Системно-аналітичний комплекс дослідження психологічних феноменів корупції повинен включати: предметний аналіз (елементний і структурний), функціональний аналіз (внутрішній і зовнішній), історичний аналіз (генетичний і прогностичний).

Структурно-функціональний аналіз корупційної поведінки як системи передбачає виявлення генетичних (породження), активнісних (ступінь), інтеракційних (взаємодія), репрезентативних (відображення), регулятивних (управління), медіаційних (опосередкування), топологічних (включеність) і ізоморфічних (подібність) відносин її компонентів.

Таким чином, виділяючи як предмет дослідження антикорупційну стійкість держслужбовців, можна говорити про системність джерел її формування й ступеневий характер механізмів її реалізації. При цьому одним із провідних джерел деструктивної поведінки, корупції та хабарництва є конфлікт

інтересів особистості держслужбовця. Неузгодженість мотиваційної структури особистості актуалізує механізми прийняття рішення і прогнозування можливих наслідків особистісного вибору.

Дослідження психологічних феноменів корупції вимагає застосування концепції *кумулятивної причини*, що обґрунтовує таку систему причинно-наслідкових зв'язків розвитку і функціонування поведінки людини, коли наслідок випливає з взаємодії низки різноякісних чинників, система яких і є причиною конкретного поведінкового акту. В емпіричному дослідженні психологічних феноменів корупційної поведінки застосування концепції кумулятивної причини і кумулятивно-факторної причини дозволить здійснити моделювання і психологічне прогнозування морально-нормативної поведінки в діяльності держслужбовців.

Основними завданнями окреслення методологічного рівня в дослідженні психології корупції є обґрунтування меж предмету, принципів побудови, форм і способів організації наукового пізнання корупційної поведінки, а також способів встановлення критеріїв достатньої обґрунтованості і верифікованості отриманих знань.

Узагальнення наявних досліджень дозволяє стверджувати, що в якості основних методологічних проблем дослідження психології корупції можна виділити два традиційних аспекти:

– що виступає предметом дослідження в психології корупції;

– як домогтися наукової достовірності та об'єктивності знань, отриманих в процесі дослідження?

Застосування категоріального аналізу, насамперед, категоріальної системи, відображеної у працях А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського, В. А. Петровського, дозволяє визначити ключову в межах методологічних засад розгляду психології категорію – «суб'єкт». Саме корупційна або антикорупційна поведінка суб'єкта державної влади виступає в якості предмету дослідження психології корупції. Виділення категорії суб'єкта в якості предмету дослідження корупційної поведінки дозволяє, таким чином, розглядати дане явище системно, що узгоджується з онтологічної сутністю корупції як системного явища.

У межах юридичної психології одним із перших на психологічну сутність корупції звернув увагу В. Л. Васильєв.

Водночас ключовою категорією у нього виступала особистість корупціонера. В психологічному портреті корупціонера ним були запропоновані характеристики особистості, де основною системоутворюючою рисою визначалася користь. Згаданий підхід знайшов своє втілення в низці наукових досліджень (А. І. Долгова, Є. М. Богданов, О. В. Вановська, В. Г. Зазикін та ін.), основним теоретико-методологічним результатом яких виступило положення про наявність певного типу «корупціогенної особистості» – парадоксальної особистості, схильної до вчинення корупційних правопорушень. Корупціогенна особистість досліджується як соціальний тип, що має високу схильність до корупції та низьку антикорупційну стійкість. Дана наукова позиція передбачає: надання характеристики якостей людини, яка вчиняє корупційний злочин; визначення змістовної структури парадоксальних властивостей особистості корупціонера та пояснення на цій основі психологічних механізмів корупційної поведінки особистості. Безумовно, зазначені погляди мають певну практичну значущість у прикладному науковому дослідженні, але вважати їх концепцією, що може бути покладена в основу теоретико-методологічних засад дослідження психології корупції (О. В. Вановська), мабуть, є передчасним ствердженням.

Специфіка предмета юридичної психології визначається суспільно необхідною і особистісно опосередкованою взаємодією суб'єкта з системою права. З цієї точки зору і хабародавець, і корупціонер є суб'єктами права та несуть юридичну відповідальність за протиправне діяння. Тому некоректно розглядати в структурі корупційної поведінки тільки, скажімо, корумпованого чиновника. У психолого-юридичній взаємодії обидві сторони продукують необхідні атрибути протиправної ситуації. В той же час, державний службовець, як представник державного апарату, є уповноваженою особою, і за порушення закону він підлягає більш суворому покаранню. Тому юридична психологія вивчає феномен корупції з точки зору поведінки суб'єкта влади в системі категорій «мотив», «діяльність», «особистість», «правосвідомість», «умисел», «об'єкт злочину», «суб'єкт злочину» та ін. Феномен корупційної поведінки суб'єкта влади неможливо описати без використання «міжгалузевого» понятійного апарату психології особистості («самовідношення», «Я-концепція», «мотивація», «цінності», «смисли» та ін.), соціальної і юридичної психології («соціальні

установки», «кримінальні норми», «групові ефекти», «соціальні стереотипи», «організована злочинна група» і т. ін.).

Таким чином, специфіка предмету психології корупційної поведінки державних службовців полягає в тому, що об'єкти дослідження виступають результатом взаємодії суб'єктів в юридично релевантній ситуації.

Відповідно до специфіки предмету дослідження, формуються і методологічні принципи аналізу феномену корупції. Вихідними положеннями тут виступають основні методологічні принципи вітчизняної психології: детермінізму, системності, єдності свідомості і діяльності, розвитку, історизму.

Принцип детермінізму створює передумови для розробки системи прогнозування корупційної поведінки, побудови принципів і методів її профілактики.

Корупція є системним явищем, і тому її вивчення потребує приватної методології, в тому числі – методів міждисциплінарного дослідження. При цьому логічно виходити з особливостей самого предмету дослідження, його інваріантних характеристик, застосовуючи принцип системності.

Згідно з принципом єдності свідомості і діяльності корупційну поведінку (діяльність) не можна розглядати поза контекстом свідомості суб'єктів влади, установок і змісту моральної свідомості, смислів і життєвих цілей.

Виявлення закономірностей формування і розвитку корупційних установок, мотивів та інших елементів корупційного свідомості дає можливість вивчати антикорупційну стійкість як особистісну властивість в її динаміці, залучаючи основні положення принципу розвитку.

Кожна епоха розвитку людства і специфіка конкретних соціальних умов істотно визначають якісні особливості, що формуються в онтогенезі психіки кожної людини. У дослідженні корупційної поведінки слід враховувати контекст історико-культурних чинників, їх інтерсуб'єктивність і деперсоніфіковану обумовленість, що продукується принципом історизму. Як зазначає Ю. А. Шаранов, «для того щоб вивчити і осмислити феномен корупції в контексті людської природи, необхідно встановити певні межі аналізу і розглядати корупцію з позицій соціокультурних умов і чинників, тобто з точки зору культурної парадигми» [1].

Теоретичний аналіз поняття «корупційна поведінка» вибудовується на основі базових концепцій провідних психологічних шкіл: психоаналітичної, когнітивістської, біхевіористської, гуманістичної, крос-культурної психології, парадигми діалектичної психології, психологічної теорії діяльності, концепції просоціальної поведінки, теорії соціальних установок особистості, соціально-психологічної теорії групи, тощо. Водночас захопленість приватною методологією призводить до локальності та поверхневості досліджень корупції як психологічного феномену, наприклад, використання положень психології руйнування в працях О. М. Богодухової, В. Г. Гордієнка та застосування механізму адаптивності особистості як провідного у формуванні корупційної поведінки у наукових пошуках Н. О. Гончарової, І. Ю. Кобозева, І. В. Костильова.

Визначення предмету дослідження і основних методологічних принципів спричиняє закономірне питання щодо вибору методів психологічного дослідження психологічних феноменів корупційної поведінки. В дослідженні психології корупції очевидні певні обмеження в використанні експериментальних схем дослідження (внаслідок їх сумнівної етичності). Це призводить до необхідності звернення до різних методів дистанційного аналізу, контент-аналізу, фокус-груп, проєктивних методик (наприклад, метод незакінчених речень), психосемантичного і психобіографічного методів.

Психологічне дослідження корупційної поведінки може базуватися на системі таких основних понять як «корупційна поведінка», «корупційний тиск», «антикорупційна стійкість» і «схильність до корупції».

О. В. Вановська пропонує наступні операціональні визначення цих понять:

– *корупційна поведінка* – це поведінка, спрямована на отримання вигоди в особистих цілях шляхом зловживання службовим становищем;

– *корупційний тиск* – сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на посадову особу, що призводять до ситуації вибору між зловживанням владними повноваженнями для отримання вигоди в особистих цілях або відмовою від нього;

– *антикорупційна стійкість* – системна властивість особистості, що виявляється в здатності протистояти

корупційному тиску і здійснювати вибір між кримінальною і законслухняною поведінкою на користь останньої;

– *схильність до корупції* – особистісна схильність до вибору корупційного варіанту поведінки в ситуації корупційного тиску [2].

Водночас наведені поняття не вичерпують багатогранності дослідження корупції як психологічного феномену, тому понятійний апарат зазначеного предметного поля повинен бути розширеним.

В якості основних завдань дослідження корупційної поведінки та антикорупційної стійкості держслужбовців можна виділити такі:

– обґрунтування теоретичної моделі феномену корупційної поведінки суб'єктів державної влади;

– дослідження специфіки джерел корупційної поведінки і економічних злочинів в діяльності держслужбовців;

– створення рівневої класифікації соціально-психологічних регуляторів антикорупційної стійкості держслужбовців;

– розробку оптимальної структури соціально-психологічних регуляторів мотиваційної сфери держслужбовців, здатних вирішити конфлікт інтересів та узгодити особисті і суспільні цілі;

– емпіричне вивчення механізмів функціонування, прогнозування та регулювання мотивів морально-нормативної поведінки в діяльності держслужбовців;

– розробку методики виявлення антикорупційної стійкості з подальшою її апробацією і стандартизацією.

Таким чином, психологія як мультипарадигмальна сфера знання дає змогу застосовувати різні методологічні підстави, інтеграція яких досягається за рахунок розуміння суб'єкта як предмету дослідження.

Висновки. У межах психологічної науки корупція визначається як предмет дослідження, який кардинально відрізняється від предметного поля дослідження корупції в інших наукових галузях. Предмет дослідження корупції в рамках психологічної науки можна визначити як закономірності генезису і функціонування корупційної поведінки суб'єкта державної влади. Виділення категорії суб'єкта в якості предмету

дослідження корупційної поведінки дозволяє розглядати дане явище системно, що узгоджується з онтологічної сутністю корупції як системного явища. Узагальнення наявних наукових досліджень теоретико-методологічних засад аналізу корупції як психологічного феномену дозволяє стверджувати таке:

– нині теоретико-методологічні засади дослідження психології корупції знаходяться в активній стадії розвитку та ще не набули сталого, загальноприйнятого в науковій спільноті вигляду;

– наявні підходи до визначення предмета дослідження психології корупції в зарубіжному просторі тяжіють і центруються навколо категорії «особистість» із виокремленням окремих рис «корупціогенної особистості», що значно обмежую предметну область зазначеної проблеми;

– недостатність розробки теоретико-методологічних підвалин аналізу корупції як психологічного феномену призводить до локальності та поверхневості здійснюваних емпіричних досліджень прикладного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шаранов Ю. А. Коррупция в свете культурной парадигмы / Ю. А. Шаранов // Психология коррупции: анализ, теория, практика : тезы докл. межвуз. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 22 нояб. 2007 г.). – СПб., 2007. – С. 5–15.
2. Вановская В. О. Психология коррупционного поведения государственных служащих / В. О. Вановская. – М. : Юрайт, 2018. – 251 с.

REFERENCES

1. Sharanov, Iu.A. (2007). Korrupciia v svete kulturnoi paradigmi [Corruption in the light of the cultural paradigm]. *Psikhologiya korrupcii: analiz, teoriia, praktika, Psychology of corruption: analysis, theory, practice: Theses of the inter-university scientific-practical conference.* (pp. 5-15). SPB: HNUVS [in Russian].
2. Vanovskaia, V.O. (2018). *Psikhologiya korrupcionnogo povedeniia gosudarstvennykh sluzhashih* [Psychology of corruption behavior of public servants]. Moscow: Yurait [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 05.06.2018

Kazmirenko L. – Ph.D in Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8812-7588>;

Kudermina O. – Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3325-3886>

Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Corruption as a Psychological Phenomenon

The article presents a generalized analysis of the existing theoretical and methodological approaches to the study of corruption in psychological science. Analyzed critically foreign experience of scientific research on the phenomenon of corruption in the space of psychology. The main epistemological problems of the study of the psychology of corruption are highlighted. These include the definition of the subject matter, principles and empirical methods. Possible solutions to these problems are outlined. It has been reported that it is advisable to choose the subject of the research as a category "subject". It is argued that the initial provisions of the analysis of this problem should be the basic methodological principles of domestic and foreign psychology: the principle of determinism, system, unity of consciousness and activity, development, historicism. The theoretical analysis of the concept of "corrupt behavior" should be carried out on the basis of the basic concepts of leading psychological schools: psychoanalytic, cognitive, behavioral, humanistic, cross-cultural psychology, paradigm of dialectical psychology, psychological theory of activity, concept of social behavior, theory of social attitudes of personality, social and psychological group theories and the like. They allow you to define a specific subject of research and its conceptual apparatus. The generalization of the available scientific studies of the theoretical and methodological foundations of the analysis of corruption as a psychological phenomenon suggests the following: today the theoretical and methodological foundations of the study of the psychology of corruption are in an active stage of development. They do not have a permanent, generally accepted form in the scientific community; existing approaches to the definition of the subject of the study of the psychology of corruption in the foreign space are centered around the category of "personality". Separate features of "corruption-related personality" are highlighted. This significantly limits the subject area of this problem; the lack of development of the theoretical and methodological foundations of the analysis of corruption as a psychological phenomenon leads to the locality and superficiality of the applied empirical research.

Keywords: psychology of corruption; methodology; principles; categories; concepts.

UDC 159.96

Kazmirenko V. – Doctor of Psychology, Professor, Association KM-Core, Advisor of the President, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-2282>

Lies and Deception as a Means of Protecting Information which is Hidden

The article covers the psychological aspects of the phenomena of truth and falsehood. The essence and relation of the concepts of "lie" and "deception" are analyzed. Defined social functions of deception, its personal and situational determinants. The criteria are given for distinguishing truth from untruth. It is argued that the lie can be represented in three forms: involuntary (unconscious disinformation, when the objective picture of the world and the picture of the world of the communicator do not coincide), intentional (conscious misinformation, distortion of information) and half truth (the conscious message of only a certain part of information and the default is – the other). Scientists should first of all determine what is the essence of the concepts of "lie" and "deception" and how do they relate to each other? Despite the long history of coverage, this issue has not yet been unambiguously identified in scientific publications. With the simplest consideration, these concepts look like synonyms. Such a position, in particular, is defended by P. Ekman, F. Carson et al. R. Hopper and R. A. Bell, S. Bock consider cheating as a broader category than lies. According to V. V. Znakov, the lie is a conscious distortion of the facts; deception – this is some half-truth, aimed at deceptive expectations, in deception there is no lie; falsehood – the involuntary factual falsity of the message. We see that the statements of various authors are quite contradictory and this requires categorial ordering. In our opinion, the antipode of truth is false, which can be represented by three basic forms. All of them exist at the phenomenological level as a product of the thought-speech activity of the subject, which does not correspond to reality, that is, they constitute cognitive-emotional phenomena. The deception is a procedural (conative, behavioral) component of the lie, that is, an act or action. The deception is the transfer of unintentional and intentional lies, as well as half-truths. We do not consider the word "lie" as a scientific category. Lie is a household correlate of false, whose value varies widely and has a pronounced emotional-moral color, which does not allow for its methodologically correct study.

Keywords: true; false; deception; lie; determinants.

Actuality of theme. Understanding the possibilities and limitations of polygraph tests in various spheres of public life has led to an increase in the interest of scholars in the phenomenology of truth and its psychological antipode – falsehood, that is represented by two main varieties: lies and deception. These questions appeared in the field of attention of researchers of various specialties – philosophers, psychologists, pedagogist, lawyers and others. Their relevance became apparent due to the widespread dissemination of

these communicative phenomena in the space of social life, first of all, the growing influence of the media on the formation of public consciousness.

Degree of scientific development of the problem. Works of domestic and foreign researchers are dedicated to theoretical and methodological principles of the study of lies and deception: L. Auyavert, S. N. Bogomolova, V. V. Volkov, V. V. Znakov, M. Yu. Konovalenko, M. M. Kochenov, I. K. Melnyk, E. L. Nosenko, O. R. Luria, O. D. Sitkovska, L. B. Filonov, Yu. I. Shcherbatih, E. Donchin, P. Ekman, M. Falkenstein, L. A. Farwell, R. Johnson, J. P. Rosenfeld, A. Vrij and others. However, the analysis of psychological publications shows that there are almost no studies, devoted to studying the laws of understanding the truth and lies (lies and deception) in communication systems.

The purpose of the article – is to highlight the essence and the relation between the concepts of "lie" and "deception".

Presentation of the main material. The theoretical analysis carried out by us allows us to assert that the philosophical category "essence" is more general in relation to the concept of "truth".

Essence – the ultimate goal of knowledge, which implies the ability of the system of judgments to reflect objective, independent of the subject reality; confirmed by practice an adequate representation of the subject of objective reality. True – the attribute of the communication channel, a message that reflects the objective state of things.

Truth is based on essence. But in order for the message to be perceived as true in a concrete communicative situation, it is necessary, that it corresponds to a number of conditions: 1) objectively true fact becomes true if communicator and recipient believe that fact really took place; 2) subjects of communication perceive as true only those messages which they can comprehend possibilities of the mind; 3) only those statements, that meet the requirements of the current social norms are true. In other words, truth is determined not so much by the proximity of the reported information to the objective reality, but by its correspondence to the subjective perceptions of such a reality, that is, true facts can be perceived both as true and as false.

Thus, the following components of the understanding of information can be singled out as true: reflexive – based on mutual

trust; instrumental – based on mutual understanding; moral – based on correlation with the values of justice.

Despite the importance of providing theoretical substantiation of the semantic antipodes of truth – lies and deception, in science there is still no clear answer to the basic question: "Are there any differences between the psychological essence of lies and deception, or are they simply synonymous?" [1, p. 243-268]. In the opinion of some, lies and deception – this is the same thing, others believe that it is a concept of different order, that is, they have different phenomenology.

It should be noted that attention to this problem has a long history. In Western European space, it begins with Aristotle and Plato, who tried to find out the essence of lies and deception in the moral and psychological aspects of these phenomena. So, Aristotle formulated the basic laws of formal logic, which was to prevent the spread of lies. In the new time, the phenomenon of lies was described by M. Montaigne, N. Machiavelli, J. Montesquieu et al., as well as by Russian philosophers V. Solovyov and M. Berdyaev, and others.

At that, the positions of the scientists were quite controversial. M. Voltaire considered the lie a supreme virtue if it does good, and it is not necessary to lie not timidly and from time to time, but courageously and always. A. Schopenhauer called the denial of the necessary lie "a pathetic patch on the clothes of the poor moral". The reverse position is rooted in Christian morals and considers lies as sin. Bishop Aurelius Augustine denied any form of lie, believing that it damaged the trust of people. I. Kant did not allow human right to lie, even in critical situations.

The well-known theologian Thomas Aquinas expressed a compromise position. He tried to link the justification of various types of lies with the moral factor, believing that the sin of lies is aggravated if the subject intends to lie to the detriment of another. The sin of lies decreases if it is aimed at good, because a person seeks to help another person or save him from harm.

The modern French researcher J. Dupra believes lies as a psycho-sociological, verbal act of suggestion, through which they deliberately try to "sow" some kind of positive or negative opinion opposite to the truth. In his opinion, a lie can be carried out verbally and nonverbally. Often, people are more likely to be misled by gestures, poses, facial expressions or cosmetics, makeup, clothing

and other means of transformation and masking, creating a false image or adding content of distorted information to non-verbal communication components [2].

According to the famous Russian scientist-logician S. I. Povarnin, the strategy of a liar can be both achievement and avoidance of any consequences. "A lie is a form of behavior that consists in deliberate distortion of reality in order to achieve the desired goal or the desire to avoid undesirable consequences. When falsehood becomes a habitual form of behavior, it is fixed and transformed into a personality's quality" [3].

Take the courage to assert that there is a lie, albeit a morally condemned but necessary element of social interaction. In the preface to the Russian edition of P. Ekman's book "The Psychology of Lies" prof. A. L. Svencytsky writes: "Imagine a world in which all people would speak the truth, regardless of personality and in general, would be extremely sincere with each other. So, one friend spoke to another: "Today you look very bad". When entering the work people would immediately declare disparaging discipline, the doctor would advise the patient not to spend on medicine, because his illness is incurable, the investigator would reveal his steps to the suspect in the crime, and the diplomat would share with his foreign colleagues all the plans of his government. It is unlikely that such a world could exist at all. From childhood we are entangled with a plurality of conventions accompanying our communication with other people" [4, p. 5]. Indeed, there are circumstances in which sincerity is inappropriate, because each one of us has feelings and thoughts that can not to be expressed openly, without causing the image or irritation of his interlocutor. In some cases, the very diverse communicative forms of injustice help our social, and sometimes, physical survival.

Hans Sachs, a poet of the Renaissance, describes in this context the situation when a person is forced to deceive in order to comply with the existing tellability principle in society. According to him, some things can only be talked about in the family, others can only be trusted to a doctor or priest, and so on.

Thus, in certain cases, the lie is a means of protecting and realizing the interests of an individual, group, people and state. D. I. Dubrovsky, a well-known Ukrainian psychologist, notes: "One of the most important social functions of deception is that it is able to provide the opportunity to preserve existing communicative

structures in conditions where interests do not coincide or are practically incompatible" [5].

Consequently, the phenomenon of lies is always in the context of the social environment. The meaningful component, the end result and the purpose of the subject acting by a lie are estimated from the standpoint of a specific society. The expediency of deception is determined by the specifics of certain types of professional activities such as diplomacy, politics, medical practice, martial arts, special services operations, some psychological experiments, etc., during which actors conceal their intentions, present goals, use various distortions and manipulate effects. Thus, the deception of the enemy in the war is a "military trick", concealing information from a patient by a doctor – "holy falsehood", secret operation of special services – "operative combination", concealing plans by statesmen from other colleagues or own people – diplomacy, politics, etc.

All of the above-mentioned actors act above their own interests, fulfill a certain social order and are based on social norms of society, for the sake of which the manipulation of the object of influence, including techniques and techniques of deceptive nature, is carried out. At the same time, in other situations, deception may be a manifestation of selfish personification, competition, the desire to achieve their interests and goals at the expense of others or contrary to the will of others.

All of the above-mentioned authors act above their own interests, fulfill a certain social order and are based on social norms of society, for the sake of which the manipulation of the object of influence, including techniques and techniques of deceptive nature. At the same time, in other situations, deception may be a manifestation of selfish personification, competition, the desire to achieve their interests and goals at the expense of others or contrary to the will of others.

According to one of the founders of forensic polygraphy Yu. I. Kholodny, a lie is an integral part of human existence, it is manifested in different situations, which causes a different interpretation of this concept. A falsehood in a mentally healthy, normally developed person, as a rule, is determined by real motives and is aimed at achieving specific goals. Therefore, complete sincerity is practically impossible and can be regarded as a mental pathology [6].

P. Eckman holds a similar position: "The lie is so natural that it can be attributed to almost all spheres of human activity. Some people may be affected by this assertion, because they consider a lie to be worthy of any kind of condemnation. I do not share that opinion. The assumption that no human relations should be false is too primitive. Also, I do not claim that any deception must necessarily be revealed" [7, p. 9].

It should be noted that, despite the different interpretation of the relation between the concepts of "lie" and "deception" the vast majority of authors are unanimous about the universality of the phenomenon of lies in human relationships.

Thus, another function of deception is secrecy, and this mystery may concern both an individual and a group of people, the collective as a whole and even the state.

Truth or falsehood of a particular judgment is evaluated regardless of who expresses them, that is, they relate not to the subject, but to the objective reality. S.I. Povarnin remarked, that truth would remain true, although her was spoke gang's; the correct proof will remain the correct proof, even if it was built by the "father" of lies.

In this context we choose to highlight the important issue, it is to determine the criteria for distinguishing truth from untruth, that is, situations in which a false message should not be considered a deception. In our opinion, this concerns the following options for communicative interaction:

1) a communicator is sure that the information provided by him is true ("true conviction");

2) a communicator is sincere, but not fully competent in this area ("unsuccessful advice");

3) a communicator is under the influence of painful experiences ("paranoid") or an intensive emotional state ("disorganization of consciousness");

4) a communicator behaves in accordance with its own notions of normative behavior ("etiquette", "ritual").

At the same time, there are certain categories of people who can lies so misleading even recognized professionals. These include, in particular, crime-sociopats. So, Ann Rull, who wrote five books about recidivists after work in the police, there was no suspicion about Theodore Bandy, with whom she worked for many years. Moreover, they were friends. Rull remembers: "Ted was able to speak in such a way that I could never understand the truth he

spoke or falsified ... Antisocial personality always seems sincere, and her manner of behavior is impeccable. I thought I knew perfectly well how to distinguish a criminal from a normal person, but Ted did not give me any reason for doubts" [8].

In the scientific literature, both personal and situational (field-deceptive context) determinants of lies in communicative systems are defined. So, psychological researches show that subjects with low stress resistance, increased anxiety, neuroticity, and also asocial subjects often deceive; externalities tend to be more false than internals. No significant correlation between estimates of "scales of lie" of personal questionnaires and the level of intelligence and education has been established. Interestingly, the ability to successfully lie to others is not related to the ability to determine when they are lying to you.

Along with the personal characteristics of the subjects of communication, an essential role in the generation and understanding of lies is played by the situational factors discussed above. But at the same time, one should take into account the existence of a problem of moral justification of a lie. We have already mentioned that there are situations in which the lie is almost entirely due to circumstances, and those where the moral responsibility entirely relies on the deceiver. Of course, the deception of his enemies by the prisoners of war is morally completely justified by himself, and by his social environment, and even properly perceived by the opposite side; the deception of the priest, close friends – there is no justification. Specific life circumstances may not be so unambiguous, but they can also cause moral discomfort to a person who adheres to social norms.

R. Hopper and R. A. Bell notes, that cheating can be both verbal and non-verbal or behavioral (for example, underlined gentle treatment of his wife after meeting with his fancy woman). They also believe that not every deception involves the use of false information: the deceiver can express the truth, but in a way that provokes the interlocutor to erroneous conclusions about it (for example, a humorous explanation for his absence in the workplace).

It should be noted that in most of our publications analyzed there are no indications of the characteristic signs of lies and

deception, by which they can be diagnosed in communicative situations. This is entirely justified, since there are no separate signs of false communication, as pointed out by authoritative experts. To avoid overburdening the text, we quote only one quote: «There are no signs of deception as such – there is no facial expression or involuntary muscle contraction, which alone would in itself mean that a person is deceiving. There are only signs by which one can conclude that words are badly thought out or experiencing emotions that do not correspond to words. These features provide a snap of information. A person trying to find a lie should know how emotions affect speech, voice, body and face, how feelings that the liar tries to conceal, and what exactly this testifies to the falsity of the observed emotions can be manifested. And you also need to know what can testify to the unpreparedness of the line of conduct» [9, p. 47].

Scientists should first of all determine what is the essence of the concepts of "lie" and "deception" and how do they relate to each other? Despite the long history of coverage, this issue has not yet been unambiguously identified in scientific publications.

With the simplest consideration, these concepts look like synonyms. Such a position, in particular, is defended by P. Ekman, F. Carson et al. R. Hopper and R. A. Bell, S. Bock consider cheating as a broader category than lies. According to V. V. Znakov, the lie is a conscious distortion of the facts; deception – this is some half-truth, aimed at deceptive expectations, in deception there is no lie; falsehood – the involuntary factual falsity of the message.

Conclusions. We see that the statements of various authors are quite contradictory and this requires categorial ordering. In our opinion, the antipode of truth is false, which can be represented by three basic forms. All of them exist at the phenomenological level as a product of the thought-speech activity of the subject, which does not correspond to reality, that is, they constitute cognitive-emotional phenomena.

The deception is a procedural (conative, behavioral) component of the lie, that is, an act or action. The deception is the transfer of unintentional and intentional lies, as well as half-truths.

We do not consider the word «lie» as a scientific category. Lie is a household correlate of false, whose value varies widely and has a pronounced emotional-moral color, which does not allow for its methodologically correct study.

REFERENCES

1. Znakov, V.V., & Ekman, P. (1999). Posleslovie. Zapadnye i russkie tradicii v ponimanii lji: razmishleniia rossijskogo psihologa nad issledovaniiami Pola Ekmana [Afterword. Western and Russian traditions in the understanding of lies: reflections of the Russian psychologist on the research of Paul Ekman]. *Psihologija lji - Psychology of Lies*. S.Pb.: Piter [in Russian].
2. Diupra, J. *Pochemu ljudi vrut [Why do people lie]*. Retrieved from <http://Dbar-music.com/?audio> [in Russian].
3. Povarin, S.I. *Spor. O teorii i praktike spora [Dispute. On the theory and practice of the dispute]*. Retrieved from <http://Dbar-music.com/?audio> [in Russian].
4. Svencickii, A.L., & Ekman, P. (1999). Predislovie [Preface]. *Psihologija lji - Psychology of Lies*. SPb.: Piter [in Russian].
5. Dubrovskii, D.I. (1994). *Obman. Filosofsko-psihologicheskii analiz [Cheating. Philosophical and psychological analysis]*. Retrieved from <http://www.coob.ru> [in Russian].
6. Holodnii, Iu.I. (2017). Nekotorye aspekty praktiki i tehnologii kriminalisticheskikh issledovaniy s primeneniem poligrafa [Some aspects of the practice and technology of forensic research using a polygraph]. *Rassledovanie prestuplenii - Investigation of crimes*, 4 (18). Moscow [in Russian].
7. Ekman, P. (1999). *Psihologija lji [Psychology of lies]*. SPb.: Piter [in Russian].
8. Rull, E. (1988). *Neznakomec riadom so mnoi [Stranger next to me]*. Retrieved from [http:// https://www.youtube.com/watch?v=JZKtM8uSiuA](http://https://www.youtube.com/watch?v=JZKtM8uSiuA) [in Russian].
9. *Metodika vyavleniia psihologicheskikh priznakov dostovernosti / nedostovernosti informacii, soobschaemyi uchastnikami ugolovnogo sudoproizvodstva (po videomaterialam sledstvennyh deistvii i operativno-rozysknyh meropriatii) [Methods of identifying psychological signs of reliability / inaccuracy of information reported by participants in criminal proceedings (from video materials of investigative actions and operational search activities)]*. (2017). Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 06.08.2018

Казміренко В. П. – доктор психологічних наук, професор, радник президента об'єднання KM-Core, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-2282>

Брехня та обман як способи захисту інформації, що приховується

Висвітлено психологічні аспекти феноменів правди та неправди. Обґрунтовано, що відносно поняття «правда» більш загальною є філософська категорія «істина». Істина – кінцева мета пізнання, що передбачає здатність системи суджень відобразити об'єктивну, незалежну від суб'єкта реальність; підтверджене практикою адекватне відображення суб'єктом об'єктивної дійсності. Правда – атрибут каналу комунікації, тобто повідомлення, що відображає об'єктивний стан речей. Проаналізовано сутність і співвідношення

понять «брехня» та «обман». Аргументовано, що антиподом правди є неправда, що може бути представлена трьома формами: неумисна (несвідома дезінформація, коли об'єктивна картина світу й картина світу комунікатора не збігаються), умисна (свідома дезінформація, викривлення інформації) та напівправда (свідоме повідомлення лише певної частини інформації й замовчування іншої). Усі вони існують на феноменологічному рівні як продукт мисленнєво-мовленнєвої діяльності суб'єкта, що не відповідає дійсності, тобто становлять когнітивно-емоційні феномени. Обман – це процесуальний (конативний, поведінковий) компонент неправди, тобто дія або вчинок. Обман полягає в передаванні неумисної та умисної неправди, а також напівправди. Натомість слово «брехня» не є науковою категорією; це – побутовий корелят будь-якої неправди, значення якого коливається в досить широких межах і має виражене емоційно-моральне забарвлення, що не дає змоги здійснювати його методологічно коректне дослідження. Визначено особистісні та ситуативні детермінанти обману. До перших належить низька стресостійкість, підвищена тривожність, невротичність, а також схильність до вчинення антисоціальних дій; у екстерналів більше виражені тенденції до брехні, ніж в інтерналів. Не встановлено значущих кореляційних зв'язків між оцінками за «шкалами брехні» особистісних опитувальників, рівнем інтелекту й освітою. Ситуативними чинниками визнано конкретні життєві обставини.

Ключові слова: правда; неправда; обман; брехня; детермінанти.

УДК 305-055.1/.3

Камінська Н. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

Пашко Д. В. – доктор економічних наук, доцент кафедри фінансового права та фіскального адміністрування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

Романова Н. В. – магістр права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Причини виникнення гендерної нерівності

Стать визначає біологічні відмінності між чоловіками та жінками. Поняття «гендер» розкрито як роль та обов'язки, що створюються в сім'ях, суспільствах і культурах, які вважають доцільними для жінок і чоловіків у певному суспільстві в певний час. Доведено, що відмінність гендерної та статевої рівності не дає змогу їх ототожнювати, оскільки людина є біологічною й соціальною істотою, так само можна співвіднести стать і гендер: стать передбачає біологічні властивості людини, а гендер – соціальні, зокрема нерозривний зв'язок із соціумом. Встановлено, що в офіційних джерелах міжнародних організацій поняття статевої рівності в контексті досягнення гендерної рівності взагалі не використовують. Обґрунтовано такі основні причини гендерної нерівності: релігія, стереотипи, гендерні установки. Констатовано, що вони взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного, є частиною нашого життя, впливають на нашу поведінку, формують світогляд і мають як позитивне, так і негативне значення. Зауважено, що, попри надану людині можливість бути щасливою і самодостатньою у житті, пов'язані з дитинства стереотипи стоять на заваді її всебічного розвитку, адже обмежують у виборі роду занять, з огляду на суспільну думку, поділ на «чоловічі» й «жіночі» професії тощо, тобто гендерно-рольовий стереотип. Таку саму дію виявляють і гендерні установки, які формуються в процесі розвитку людини на основі гендерних стереотипів, власного досвіду, настанов батьків, релігійних догм тощо.

Ключові слова: гендер; стать; гендерна рівність; релігійні догми; гендерні стереотипи; гендерні установки; гендерна нерівність.

Постановка проблеми. Існує безліч факторів, які визначають статус жінки в певному суспільстві та державі. У цьому контексті набуває актуальності питання щодо причин гендерної нерівності, зокрема з огляду на сталі фактори, що нас оточують з дитинства та зумовлюють становлення особистості впродовж усього життя, позначаючись на суспільному розвитку загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деяким аспектам теми присвячено праці таких учених, як І. Андрусак, М. Баймуратов, В. Брайтон, О. Вовченко, В. Денисов, Г. Дмитрієва, Т. Заворотченко, В. Іваненко, Д. Кроуфорд, Л. Кобелянська, Н. Лавриненко, І. Лукашук, Т. Мельник, А. Мовчан, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Руднева, А. Федорова, Н. Шведова та інші.

Виклад основного матеріалу. Організація Об'єднаних Націй констатує, що стаття зумовлює біологічні відмінності між чоловіками й жінками. Водночас поняття «гендер» потлумачено як роль та обов'язки, визначені в сім'ях, суспільствах і культурах та визнані доцільними для жінок і чоловіків у відповідній спільноті в певний час. Тобто йдеться про очікування щодо характеристик (особливостей), ставлення та поведінки [1].

З часом гендерні ролі здатні змінюватися й різнитися в контексті конкретних культур, верств тощо. Гендерні ролі можуть варіюватися залежно від статусу, класу, етнічної групи, неплатоспроможності, віку або інших чинників. Оскільки гендер є соціальним явищем, він набуває значущості в процесі модифікації ознак, притаманних політиці певної держави.

Отже, розбіжність цих категорій підтверджує недоцільність ототожнення гендерної статевої рівності. Співвіднести статтю і гендер можна за аналогією, згідно з якою людина є біологічною та соціальною істотою, адже стаття передбачає біологічні властивості людини, а гендер – соціальні. В офіційних джерелах міжнародних організацій поняттям статевої рівності взагалі не послуговуються в контексті гендерної рівності.

У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» гендерну рівність визначено як «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [2].

На думку Т. Мельник, гендерна рівність означає наявність рівних умов для жінок і чоловіків у реалізації всіх прав людини та можливостей участі в політичному, економічному, соціальному й культурному розвитку, а також рівного користування його результатами [3].

Схоже значення цього поняття наводить Ю. Гончарова: йдеться про складне соціальне явище, яке охоплює такі структурні елементи, як рівні права та обов'язки, однакові

можливості й умови для реалізації. Досягнення гендерної рівності можливе лише за умов урахування біологічних відмінностей організму та розбіжностей у соціальних ролях окремого індивіда [4].

Натомість І. Андрусяк тлумачить поняття гендерної рівності як рівні права людини для кожного члена соціуму (незалежно від його статі) в економічному, культурному, політичному житті суспільства. Так, кожна особа має бути наділена рівними правами та можливостями без жодних обмежень з огляду на статеву належність [5].

На міжнародному рівні визначено, що гендерна рівність (gender equality) передбачає для жінок і чоловіків однаковий статус і рівні умови, ставлення та можливості для реалізації свого потенціалу, прав людини задля сприяння економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку. Рівність не означає, що жінки та чоловіки стануть однаковими, а їхні права, обов'язки та можливості не будуть залежати від статі чи гендеру. Отже, гендерна рівність є рівноцінною оцінкою суспільством спільних і відмінних рис між жінками та чоловіками, а також різними ролями, які вони виконують, адже йдеться не про однаковість (ЮНЕСКО, 2014 рік).

На нашу думку, доцільно виокремити такі основні причини гендерної нерівності: релігія, стереотипи, гендерні установки. Вони взаємопов'язані між собою, є частиною нашого життя та певним чином впливають на нашу поведінку, визначають наш світогляд і мають як позитивне, так і негативне значення.

Релігія завжди відігравала важливу роль у формуванні людського світогляду. Характерним було поєднання релігії та держави, тобто норми права відображали релігію певної держави. На сучасному етапі розвитку суспільства держава відділена від церкви в більшості країн світу, тому церква не має такого впливу, як раніше, а церковні норми не є обов'язковими для виконання. Наприклад, ст. 35 Основного Закону передбачає, що кожен має право на свободу світогляду та віросповідання [6]. Це право передбачає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Церква й релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

У кожній зі світових або національних релігій досі зберігається система антижіночих (мізогінних) поглядів, що

принижують роль жіночого: від менструальних табу, згідно з якими жінка вважається «нечистою» в певні дні (у християнстві жінку не впускають до церкви, а в ісламі в ці дні вона не має права тримати в руках Коран), до заборон на вивчення жінками священних текстів, викладання теології та ведення служби. Релігійні тексти зазвичай трактують феномен жіночого не як визначення статі, а як визначення статусу: бути жінкою – означає посідати субординоване (підлегле) та вторинне місце в ієрархії створення й збереження духовних цінностей і легітимності релігійного досвіду [4].

Найпоширенішими релігіями є буддизм, християнство й іслам.

Буддизм. Відповідно до священних буддистських текстів (Трипітаки), жінка та чоловік загалом є рівноправними. Буддизм вбачає сутність з'єднання чоловіка й жінки у взаємному доповненні. Однак щодо сфери високої духовності існує негласна традиція, що закріплює її за чоловіками, тоді як доля жінки – передусім, сім'я, турбота про побут. Будда стверджував, що жінка не може отримати владу над пеклом, небесами, брамініми, що вона не може управляти світом людей, адже вона не здатна стати цілком просвітленою [7].

В одному з трьох розділів буддиського канону «Віная-пітака» (з-поміж Сутта-пітаки, Абгідгамма-пітаки) детально викладено історію появи жіночого чернецтва. Згідно з традицією, ініціатором його створення стала тітка Будди – Махапраджапаті, яка виховувала його в дитинстві як мати. У каноні йдеться про те, що Будда прийняв це революційне на той час рішення після певних роздумів і вагань. Так, на п'ятий рік після набуття стану пробудження Будда зустрівся з Махапраджапаті, яка тричі просила про заснування монашої спільноти для жінок, що бажали відійти від земного життя та наслідувати святу Дхарму. Будда нічого не відповів на її прохання, зберігаючи мовчання, однак тітка не відпустила від запланованого. За жінок заступився Ананда, який нагадав про доброту Махапраджапаті, яка була нянею та годувальницею Просвітленого. Тільки тоді Будда схвалив створення жіночої чернечої громади, поставивши перед майбутніми монахинями вісім умов, відомих як «Вісім правил» [8].

Згідно з цими правилами, усі черниці зобов'язані були засвідчувати повагу будь-якому ченцеві. Вони не мали права

засуджувати й ображати ченців, причому навіть побічно, давати їм поради чи повчати їх. Вони не могли перебувати влітку, у сезон дощів, у місцях, де немає ченців. Через кожні два тижні черниці зобов'язані були відвідувати громаду ченців для проведення спільних зборів та отримання настанов. Для майбутніх черниць було передбачено дворічний випробувальний термін, а посвята мала відбуватись у жіночій і чоловічій громадах, тоді як посвята в ченці здійснювалася лише в чоловічій сангті (громаді), а випробувальний термін не передбачався.

Черниці мали дотримуватися значно більшої кількості обітниць, ніж ченці. Аналогічна практика продовжує зберігатися донині. Так, згідно з тхеравадійською традицією, поширеною в країнах Південно-Східної та Південної Азії, повністю посвячені ченці мають дотримуватися 227 дисциплінарних правил, а черниці – цілих 311. У традиції китайської махаяни для ченців також передбачено менше правил, ніж для членів – 250 обітниць (проти 348 правил у черниць).

Наступним релігійним ученням, яке слугуватиме предметом аналізу в контексті вивчення соціальних статусів чоловіків і жінок, є *християнство*. Соціальний статус жінки, закріплений християнством протягом історичного розвитку людства, постійно видозмінювався, однак завжди суттєво відрізнявся від чоловічого. Те саме можна сказати про правовий статус жінки: вона завжди була наділена меншими правами, ніж чоловік. Тривалий час християнське духовенство навіть не могло вирішити складне для себе питання: чи має жінка душу? Маконський церковний собор (м. Маконе, Франція) 585 року визнав, що в жінки, хоча вона і є істотою нижчого порядку, все ж наявна певна подоба душі. Ставлення християнського духовенства до жіночої статі спричинили негативне, споживче ставлення до жінки у всій Європі та в усьому християнському світі [9].

У Священному Писанні християн – Біблії окреслено ставлення до жінки як з боку суспільства, так і з боку чоловіка, що, відповідно, впливало на соціальні ролі й обов'язки обох статей. Так, наприклад, підлегле підкорене становище жінки визначено таким чином: «Хочу ж я, щоб ви знали, що всякому чоловікові голова Христос, а жінці голова чоловік, голова ж Христові – Бог. Кожен чоловік, що молиться чи пророкує з

головою покритою, осоромлює свою голову. І кожна жінка, що молиться чи пророкує з головою відкритою, осоромлює тим свою голову, бо це є те саме, як була б вона поголена. Бо коли жінка не покривається, хай стриждеться вона; коли ж жінці сором стригтись чи голитись, нехай покривається! Отож, чоловік покривати голови не повинен, бо він образ і слава Бога, а жінка – чоловікові слава. Бо чоловік не чоловік походить від жінки, а жінка від чоловіка, бо не чоловік створений ради жінки, а жінка ради чоловіка. Тому жінка повинна мати на голові знак влади над нею, ради Ангелів (1 до Коринтян 11:3-10). Послання до Ефесян (5:22-24) передбачає: «Дружини, коріться своїм чоловікам, як Господеві, бо чоловік – голова дружини, як і Христос – Голова Церкви, Сам Спаситель тіла! І як кориться Церква Христові, так і дружини своїм чоловікам у всьому». Послання до Ефесян (5:33): «Отже, нехай кожен із вас любить так свою дружину, як самого себе, а дружина нехай боїться свого чоловіка» [10].

Водночас у Посланні до Тимофія (2:8-15) описано набожну поведінку жінки: «Отож, хочу я, щоб мужі чинили молитви на кожному місці, підіймаючи чисті руки без гніву та сумніву. Так само й жінки, у скромнім убранні, з соромливою та невинністю, нехай прикрашають себе не плетінням волосся, не коштовними шатами, а добрими вчинками, як це личить жінкам, що присвячуються на побожність. Нехай жінка навчається мовчки в повній покорі. А жінці навчати я не дозволяю, ані панувати над мужем, але бути в мовчанні. Адам бо був створений перше, а Єва потому. І Адам не був зведений, але, зведена будши, жінка попала в переступ. Та спасеться вона дітородженням, якщо пробуватиме у вірі й любові, та в посвяті з розвагою».

Левіт (12:1-8) визначає «нечистою» жінку за яких умов: «Коли жінка зачне та породить дитя чоловічої статі, то буде нечиста сім днів; як за днів нечистоти місячного її, буде нечиста вона. А восьмого дня буде обрізане тіло крайньої плоті його. І буде вона сидіти в крові очищення тридцять день і три дні. До всякої святощі не буде вона доторкатися, а до святині не ввійде аж до виповнення днів очищення її. А якщо породить дитя жіночої статі, то буде нечиста вона два тижні, як за нечистоти її місячної, і буде сидіти вона на крові очищення шістдесят шість днів. А після виповнення днів очищення її за сина або за дочку принесе вона однорічне ягня на цілопалення, та голубеня або горлицю на жертву за гріх, до входу шкіни заповіту до

священника. І він принесе це перед Господнє лице й очистить її, і вона очиститься від джерела своєї крові. Це закон про породіллю дитини чоловічої або жіночої статі».

Іслам. Коран так само, як Біблія, окреслює засади суспільного життя – побуту. Наведемо декілька прикладів, що відображають ставлення до жінок згідно з релігійними нормами.

У мусульман Всевишній – Аллах, який говорить (повчає) через Священне Писання – Коран. Іслам до ХХ ст. не давав однозначної відповіді на питання, чи має жінка душу. Проблему душі в жінки ісламські богослови вирішували у тривалих суперечках. Багато хто обстоює позицію, згідно з якою в жінки немає душі, адже вона – істота вторинна (Кор. 30:30). Гурії в раю є як обслуговуючим персоналом жіночої статі (Кор. 52:20, 55:20, 55:56), хоча Мухаммед допускав входження в рай дружин праведників (Кор. 43:70). У 70-х рр. ХХ ст. Аятола Хомейні оголосив, що жінки мають душу. Це було зумовлено прагматичним міркуванням. Війна з Іраком вимагала солдат, виникли батальйони жінок-смертниць. Згідно з ісламом, полеглі в бою за віру одразу потрапляють до раю (Кор. 43:17; 30:30). В ісламі чоловік у сім'ї, соціальному житті має переваги над жінкою, а безумовна покірність жінки чоловікові в усьому є ідеалом і головним принципом [9].

У Корані [11] йдеться про те, що ставлення чоловіка до жінки має бути таким: «жінки мають такі самі права, як і обов'язки, і ставитися до них потрібно по-доброму, але чоловіки вищі від них за становищем (Кор. 2:228), а тих жінок, непокори яких ви побоюєтеся, перестерігайте, уникайте на подружньому ложі і побивайте. Якщо ж вони будуть покірні вам, то не шукайте шляхів проти них» (Кор. 4:34). Щодо розподілу майна зазначено: «Аллах заповідає вам щодо ваших дітей: чоловікові дістається частка, рівна частці двох жінок» (Кор. 4:11).

Саме мусульманські держави є найяскравішим прикладом поєднання релігійної та світської влади в один інститут, оскільки правове регулювання будь-якої сфери в мусульманських країнах базується переважно на релігійних нормах. Слід зазначити, що саме іслам є тією релігією, яка, на думку багатьох європейських жінок, пригнічує статус жінки в суспільстві. Водночас побутує думка, що дискримінація наявна тоді, коли хтось із представників суспільства не задоволений своїм становищем. За даними останніх соціологічних опитувань, більшість жінок, які сповідують

іслам, задоволені своїм життям (причому існує велика вірогідність того, що ці опитування проводили в присутності чоловіків) [4].

Так, наприклад, до прийняття декрету короля Саудівської Аравії 2015 року, жінки не мали виборчого права (ані активного, ані пасивного) та до 24 липня 2018 року не мали права водити машину, тоді як в багатьох країнах це є конституційним правом особи, незалежно від статі.

У цьому контексті Л. О. Петренко стверджує, що сформовані на базі релігійних учень гендерні ролі (буддизм, християнство, мусульманство) у суспільстві становлять систему патріархальної доктрини суспільства, яка зумовлює виникнення та розвиток у гендерних відносинах таких явищ, як адиктивна поведінка та насилля. Положення священних текстів, які визначають характер соціальної взаємодії між чоловіком і жінкою, зумовлюють деформацію уявлень про ідеальні ролі їх обох, а також можливість підпорядкування однієї статі іншій. Вищезазначене зумовлює детермінізм виникнення залежності та насильства в гендерних відносинах положеннями національних і світових релігій [7].

Крім того, на відміну від релігійних текстів, у ч. 5 і 6 ст. 7 Сімейного кодексу України визначено, що учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Жінка та чоловік мають рівні права й обов'язки в сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Крім цього, ч. 2 ст. 54 Кодексу передбачає, що: «Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право протиставитися усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї». Тобто в Україні законодавчо врегульовано рівність у сімейних відносинах, правах та обов'язках подружжя, у питаннях виховання дитини, розпоряджанні майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, тощо. Таким чином, можна констатувати суперечність між законодавчими нормами й релігійними (у такому випадку особа має визначитись, чим керується у шлюбних відносинах) [12].

Стереотипи. Механізмом, що забезпечує закріплення й трансляцію з покоління в покоління гендерних ролей, є гендерні

стереотипи. Так, соціальними стереотипами називають спрощені, схематизовані образи соціальних об'єктів і подій, що мають значну стійкість. У суспільній свідомості гендерні стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про моделі поведінки та риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче» і «жіноче». Психологи встановили, що не існує «чистої» чоловічої або жіночої особистості. Їм різною мірою притаманні активність і пасивність, самостійність і залежність. У будь-якій особистості поєднано різні риси характеру. Гендерні стереотипи – внутрішні установки щодо місця, ролі, значення чоловіка й жінки в суспільстві, сім'ї [13].

Виокремлюють декілька груп гендерних стереотипів. До першої належать стереотипи маскуліності-фемініності. Стереотипному уявленню маскуліності притаманні «активно-творчі» характеристики, інструментальні риси особистості, серед яких активність, домінантність, впевненість у собі, агресивність, логічне мислення, здатність до лідерства. Фемінінність, навпаки, розглядають як «пасивно-репродуктивне начало», що виявляється в експресивних особистісних характеристиках: залежності, турботливості, низькій самооцінці, емоційності.

Друга група гендерних стереотипів охоплює уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між чоловіками та жінками. Значущою соціальною роллю жінки вважають роль домогосподарки, матері. Їй приписують перебування в приватній сфері життя (дім, народження дітей), на неї покладають відповідальність за взаємини в сім'ї. Чоловікам приписують активність у громадському житті, професійний успіх, відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї.

Третю групу гендерних стереотипів становлять ті, що визначені специфікою змісту праці. Відповідно до традиційних уявлень, жіноча праця повинна мати виконавський, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності. Жінки найчастіше працюють у сфері торгівлі, охорони здоров'я, освіти. Чоловіки мають виконувати творчу й керівну роботу [14].

Останніми роками засоби масової інформації тиражують три образи жінки, пов'язані з її біологічною природою. Перший тісно пов'язаний з жіночою сексуальністю. Це образ жінки-красуні, сексуально привабливої молодшої істоти, позбавленої вольових прагнень, інтелекту. Натомість їй притаманні любовні

почуття, які вона виявляє відносно чоловіка, який і є сенсом її життя. Другий – образ жінки-господарки, берегині, матері. Маніпулюючи ним у реальному житті, досить зручно звільняти жінок та відмовляти їм у кар'єрному зростанні. Обидва ці стереотипні образи пропагують образ жінки на утриманні, що цілком перебуває на утриманні чоловіка чи коханця. Третя стереотипна модель – це бізнес-леді, або жінка-бізнесмен. Така жінка наділена сильним характером, працелюбністю, розумом, вольовими якостями, але обов'язково має труднощі в сімейному й особистому житті, її діти обділені увагою та потерпають від домашніх непорозумінь (наявний натяк на нещасливе особисте життя). Усе це наводить на думку, що жінка та кар'єра – речі несумісні [13].

За розподілом родинної влади сім'ї класифікують на авторитарні та демократичні. Авторитарну, своєю чергою, поділяють на патріархальну й матріархальну. В авторитарній сім'ї один з членів подружжя є монопольним главою, деспотичним господарем. Якщо це чоловік, то таку родину називають патріархальною, якщо жінка – матріархальною. Протистоїть цій родині демократична, у якій немає глави-деспота, проте наявний лідер, причому чоловік може бути лідером в одній сфері, а дружина – в іншій. У деяких життєвих ситуаціях лідерами можуть ставати й діти [15]. Для визначення, якому типу надає перевагу та чи інша особа, можна скористатися діагностичною методикою «Орієнтація на традиційні чи егалітарні стосунки» (Т. Говорун).

У традиційній домінаторній сім'ї недооцінка потрійної зайнятості жінки призводить до надмірної експлуатації жіночої праці, зменшує їхні можливості щодо отримання освіти, самоосвіти й особистісного зростання. Причина того, що егалітарна партнерська сім'я не набула належного поширення в Україні, полягає не в нав'язуванні патріархальної родини, а в гендерних стереотипах, які розмежовують чоловічі та жіночі сімейні ролі на полярні полюси. У побутовій сфері егалітарної сім'ї життєдіяльності наявний гнучкий розподіл родинних обов'язків, з урахуванням особистих умінь, навичок і ступеня зайнятості членів сім'ї. У кожній сучасній сім'ї жінку можна звільнити від переобтяження домашньою працею за умови перерозподілу сімейних обов'язків між усіма членами родини. Перерозподіл хатніх обов'язків закономірно перебуває в центрі

уваги гендерних досліджень, адже побутова перевантаженість жінок перешкоджає їхньому відпочинку й повноцінному розвитку [14].

Видатний психолог А. Маслоу, досліджуючи людську поведінку в контексті мотивації, обґрунтував ієрархію потреб людини (базові потреби), яку зобразив у формі піраміди. Так, у послідовності від найнижчого до найвищого рівня людині необхідно задовольняти такі потреби, як фізіологічні, потреби в безпеці, любові, повазі, самореалізації. Відповідно, вони між собою взаємопов'язані та є взаємозалежними. Після задоволення нижчих потреб виникають вищі та зрештою – потреба в самореалізації.

Конкретна форма, якої ця потреба набуде, звісно, суттєво різнитиметься в кожному з членів спільноти. В однієї людини, самореалізація полягатиме в бажанні стати ідеальною матір'ю, в іншій – стати атлетом, художником чи винахідником.

Чітке окреслення такої потреби спирається на попереднє задоволення потреб фізіології, безпеки, любові та поваги. Ми маємо називати людей, котрі задовольнили ці потреби, задоволеними людьми, і саме з них ми можемо очікувати найповнішої (і здорової) творчості. Люди, які задовольнили всі базові потреби протягом усього життя, особливо в ранні роки, мають виняткову стійкість до перешкод у задоволенні цих потреб. Вони – стійкі особистості, які можуть легко перенести суперечку чи протистояння, здатні протистояти громадській думці, обстоювати істину й правду, навіть якщо це зробити надто складно. Ідеться про тих, кого любили, які мали багато дружніх стосунків, що можуть витримати ненависть, відмову (у спілкуванні) або зневагу.

Гендерні установки. Невід'ємним компонентом гендерної ідентичності особистості є гендерні уявлення, які активно формуються саме в дошкільному віці. *Гендерні уявлення* – це первинні знання, які є основою гендерної ідентичності. Вони відображають узагальнений образ маскулінності, фемінності, андрогінності, статевої недиференційованості, які засвоюються в процесі гендерної соціалізації. Завдяки сформованим гендерним уявленням особистість набуває індивідуального гендерного досвіду, що визначає поведінкові, емоційні, мотиваційні вияви особистості. Гендерні уявлення дитини формуються не самі по собі, а під впливом гендерних стереотипів, настанов, знань,

суджень, цінностей, які має кожне конкретне суспільство, нація, народ і несвідомо чи свідомо прищеплює їх своїм нащадкам.

Період від одного до шести років вважають визначальним для формування гендерних уявлень, оскільки через інфантильне забування весь накопичений за цей час досвід залишається. Попри те, що він не усвідомлюється, стає автоматизованим, неочевидним, зазначений досвід суттєво впливає на подальше життя людини. Тобто статева ідентичність формується не одномоментно, а має певну ієрархію становлення в змістовому та часовому вимірах [16].

Гендерна ідентичність особистості виявляється як у виборі соціальних ролей, що підлягають засвоєнню, так і в характері їх виконання, у максимальних цілях, які людина ставить перед собою. Гендерна ідентичність охоплює статеве самоусвідомлення та поведінку. Отже, гендерна поведінка виникає в процесі соціалізації під впливом гендерних стереотипів та існує в умовах гендерної ідентичності. За своєю суттю гендерна поведінка є статево типізованою. Ця поведінка має такі виміри, як маскуліність, фемінність та андрогенія. Саме дотримання однієї із зазначених ліній поведінки і є гендерно-рольовою поведінкою [17]. Для того, щоб визначити, які риси найбільш притаманні людині (фемінні, маскуліні, андрогенні), можна скористатися методикою «маскуліності-фемінності» Сандри Бем.

У теорії гендерної схеми С. Бем пов'язує формування гендерної ідентичності із засвоєнням і прийняттям гендерних установок у процесі первинної соціалізації. Ця ідентичність є результатом схематизованої обробки інформації, пов'язаної з поняттям «чоловіче» та «жіноче».

Ш. Берн та інші автори виділяють такі стадії встановлення гендерної ідентичності: 1) гендерна ідентифікація – віднесення дитиною себе до тієї чи іншої статі; 2) гендерна константність – усвідомлення того, що гендер постійний і незмінний; 3) диференціальне наслідування – бажання бути найкращим хлопчиком чи дівчинкою; 4) гендерна саморегуляція – дитина сама починає контролювати свою поведінку, використовуючи санкції, які він застосовує до самого себе; 5) статева інтенсифікація – посилення статевих відмінностей, пов'язаних із підвищеним прагненням виконувати статеві ролі в період статевого дозрівання (додатково виділена стадія) [18].

На підставі аналізу наукової літератури можна виокремити два основні типи гендерних установок – патріархатні і феміністські. Патріархатним установкам притаманні особливості, які виявляються в таких положеннях: 1) суспільних і сімейних відносинах має існувати чіткий розподіл між чоловічими й жіночими ролями; 2) чоловікові належить провідна роль у сім'ї та суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) життєві цінності жінок і чоловіків різняться: сім'я і кохання – основні цінності для жінок; робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) переважати мають сімейні відносини, у яких чоловік є главою сім'ї, робить основний внесок у бюджет сім'ї; 5) головна роль жінки в суспільстві – роль матері, що полягає в народженні та вихованні дітей; 6) поведінка жінки, у якої домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, на кар'єру, професійні досягнення, підлягає осуду; 7) патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки й чоловіка.

Феміністські установки свідомості передбачають такі аспекти: 1) засудження використання біологічних статевих відмінностей для впровадження жорстко закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї та суспільстві; 2) несприйняття існування в сім'ї і суспільстві строго закріплених чоловічих і жіночих ролей; 3) засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі та жіночі; 4) переконання, що жінки й чоловіки в сучасному суспільстві мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан визнають несправедливим; 5) формування образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, упевненість у собі, прагнення до свободи й незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; 6) погляд, відповідно до якого для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; 7) надання переваги сімейним стосункам, які не зобов'язують жінку цілком віддаватися турботі про інших; 8) погляд на виховання дітей, згідно з яким суспільство має максимально прагнути до рівної участі батьків і матерів у житті дитини; 9) осуд ставлення до жінки як до суб'єкта сексуального пригнічення; 10) несприйняття подвійних стандартів у суспільній моралі в оцінці поведінки чоловіків і жінок у різних сферах життя; 11) переконання в

необхідності глибокого усвідомлення жінками свого підпорядкованого становища, бажання змін у суспільній ролі жінки і розуміння важливості практичних дій у цьому напрямі.

До того ж, на думку Ю. Радостеева, фемінізм має помилкову установку на формальну рівність, коли, наприклад, феміністки виставляють вимогу пропорційного представництва жінок у всіх сферах життєдіяльності суспільства, коли професійність управлінського апарату варто визначати не за якісними характеристиками знань і досвіду, а за кількісним співвідношенням чоловіків і жінок в апараті. Рівність – це не однакова кількість жінок і чоловіків у парламенті. Це – свобода вільно від стереотипів обирати власний шлях: прати супутникові життя шкарпетки чи займатися політикою або науковою діяльністю незалежно від статі [14].

Висновки. Отже, кожній людині для того, щоб бути самодостатньою та реалізуватися у різних сферах життєдіяльності, потрібно долати стереотипи, що нав'язуються з народження і заважають усебічному розвитку особистості, оскільки від самого початку обмежують у виборі роду занять, залежно від суспільної думки, поділу на «чоловічі» і «жіночі» професії тощо. Зазначене спонукає до подальшого вивчення причин гендерно-рольових стереотипів, так само як і гендерні установки, які формуються в процесі розвитку людини на основі гендерних стереотипів, власного досвіду, настанов батьків, релігійних учень тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. UNESCO, Measuring Gender Equality in Science and Engineering: the SAGA Toolkit, SAGA Working Paper 2, Paris, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <http://unesdoc.unesco.org/images/0025/002597/259766e.pdf>. – Title from the screen.
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [Електронний ресурс] : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2866-IV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> р. – Назва з екрана.
3. Мельник Т. М. Правові аспекти гендеру [Електронний ресурс] / Т. М. Мельник // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – Київ : К.І.С., 2004. – С. 281–325. – Режим доступу: http://gender.at.ua/_Id/1/186_osnovy_teorii_g.pdf. – Назва з екрана.
4. Гончарова Ю. А. Роль та місце принципу гендерної рівності в сучасному міжнародному праві : дис. ... канд. юрид. наук / Ю. А. Гончарова. – Київ, 2017. – 200 с.
5. Андрусяк І. П. Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ століття : дис. ... канд. юрид. наук / І. П. Андрусяк. – Львів, 2017. – 233 с.

6. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
7. Петренко Л. О. Соціальні статуси учасників гендерних відносин у релігіях як фактори виникнення адиктивної поведінки та насилля [Електронний ресурс] / Л. О. Петренко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 57. – С. 159–164. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_23. – Назва з екрана.
8. Уланов М. С. Женщина в индийском буддизме [Электронный ресурс] / М. С. Уланов, А. А. Троицкий // Вестник Калмыцкого университета. – 2018. – № 1 (37). – С. 174–181. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschina-v-indiyskom-buddizme>. – Загл. с экрана.
9. Петренко Л. О. Легітимізація залежності в шлюбних відносинах у релігійних вченнях [Електронний ресурс] / Л. О. Петренко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2015. – Вип. 67–68. – С. 179–184. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2015_67-68_21. – Назва з екрана.
10. Біблія онлайн – український переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/>. – Назва з екрана.
11. Священный Коран [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://quran-online.ru/>. – Назва з екрана.
12. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14>. – Назва з екрана.
13. Бега М. І. Вплив гендерних стереотипів на чоловічі та жіночі ролі в сучасній сім'ї [Електронний ресурс] / М. І. Бега // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2008. – Вип. 89. – С. 6–9. – Режим доступу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/filosof_89-90_2008.pdf. – Назва з екрана.
14. Кравець В. П. Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Тернопіль : навч. кн. Богдан, 2013. – 448 с.
15. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї [Електронний ресурс] : навч. посіб. / О. А. Столярчук. – Кременчук : Щербатих О. В, 2015. – 136 с. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf. – Назва з екрана.
16. Малкович М. М. Гендерна ідентифікація як механізм формування гендерних уявлень у дошкільному віці [Електронний ресурс] / М. М. Малкович // Наукові записки. – 2013. – Вип. 25. – С. 92–95. – (Серія «Психологія і педагогіка»). – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_25_22. – Назва з екрана.
17. Каткова Т. А. Психологічні особливості ґендерно-рольової поведінки чоловіків та жінок з різними типами ставлення до сім'ї [Електронний ресурс] / Т. А. Каткова, О. М. Ілляшенко // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – 2016. – Вип. 4 (42). – С. 74–81. – Режим доступу: <http://psysocwork.onu.edu.ua/article/viewFile/134720/131396>. – Назва з екрана.
18. Донець А. А. Особливості формування ґендерної ідентичності особистості у підлітковому віці [Електронний ресурс] / А. А. Донець // Молодий вчений. – 2014. – № 7. – С. 162–164. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/7/93.pdf>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. UNESCO, *Measuring Gender Equality in Science and Engineering: the SAGA Toolkit*, SAGA Working Paper 2, Paris, 2017. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0025/002597/259766e.pdf>.
2. Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia rinvnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv": vid 8 veres. 2005 r. No. 2866-IV [Law of Ukraine "On ensuring equal rights and opportunities for women and men" from September 8, 2005, No. 2866-IV]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15 p](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15_p) [in Ukrainian].
3. Melnyk, T.M. (2004). Pravovi aspekty genderu [Legal aspects of gender]. *Osnovy teorii gender, Fundamentals of the theory of gender*. Kyiv: K.I.S. Retrieved from http://gender.at.ua/_ld/1/186_osnovy_teorii_g.pdf [in Ukrainian].
4. Honcharova, Yu.A. (2017). Rol ta mistse pryntsyphu hendernoi rinvnosti v suchasnomu mizhnarodnomu pravi [The role and place of the principle of gender equality in modern international law]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Andrusiak, I.P. (2017). Ideia hendernoi rinvnosti v ukrainskii pravonii dumsti druhoi polovyny XIX stolittia [The idea of gender equality in the Ukrainian legal thought of the second half of the nineteenth century]. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
6. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). zakon5.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
7. Petrenko, L.O. (2013). Sotsialni statusy uchasykiv hendernykh vidnosyn u relihiiah yak faktory vynyknennia adyktivnoi povedinky ta nasyllia [Social statuses of participants in gender relations in religions as factors of the emergence of addictive behavior and violence]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky, Social technologies: actual problems of theory and practice*, 57, 159-164. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_23 [in Ukrainian].
8. Ulanov, M.S., & Troickii, A.A. (2018). *Jenschina v indijskom buddizme [Woman in indian buddhism]*. *Vestnik Kalmyckogo universiteta, Bulletin of the Kalmyk University*, 1(37), 174-181. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschina-v-indijskom-buddizme> [in Russian].
9. Petrenko, L.O. (2015). Lehitymizatsiia zalezhnosti v shliubnykh vidnosynakh u relihiinykh vchenniakh [Legitimize dependence in marital relations in religious teachings]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky, Social technologies: actual problems of theory and practice*, 67-68, 179-184. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2015_67-68_21 [in Ukrainian].
10. Bibliia online - ukrainskyi pereklad I. Ohienka [Bible Online - Ukrainian translation by I. Ogienko]. (n.d.). www.bibleonline.ru. Retrieved from <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/> [in Ukrainian].
11. Sviashchenii Koran [Holy Quran]. (n.d.). quran-online.ru. Retrieved from <https://quran-online.ru/> [in Ukrainian].
12. Simeinyi kodeks Ukrainy: vid 10 sich. 2002 r. No. 2947-III [Family Code of Ukraine from January 10, 2002, No. 2947-III]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14> [in Ukrainian].
13. Beha, M.I. (2008). Vplyv hendernykh stereotypiv na cholovichi ta zhinochi roli v suchasni simi [Influence of gender stereotypes on male and female roles in the modern family]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 89, 6-9. Retrieved from

http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/filosof_89-90_2008.pdf [in Ukrainian].

14. Kravets, V.P., Hovorun, T.V., & Kikinedzhi, O.M. (2013). *Genderni doslidzhennya: prykladni aspekty [Gender Studies: Applied Aspects]*. Ternopil: Navch. kn. Bohdan [in Ukrainian].

15. Stoliarchuk, O.A. (2015). *Psykhologhiia suchasnoi simi [Psychology of the modern family]*. Kremenchuk: Shcherbatiykh O.V. Retrieved from http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf [in Ukrainian].

16. Malkovych, M.M. (2013). Henderna identyfikatsiia yak mekhanizm formuvannia hendernykh uiavien u doshkilnomu vitsi [Gender identification as a mechanism for the formation of gender representations in preschool age]. *Naukovi zapysky - Scientific notes*, 25, 92-95. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_25_22 [in Ukrainian].

17. Katkova, T.A., & Illiashenko, O.M. (2016). Psykholohichni osoblyvosti henderno-rolovoї povedinky cholovikiv ta zhinok z riznymy typamy stavlennhia do simi [Psychological peculiarities of gender-role behavior of men and women with different types of attitude towards the family]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I.I. Mechnikova - Bulletin of the Odessa National University named after. I. Mechnikov*, 4(42), 74-81. Retrieved from <http://psysocwork.onu.edu.ua/article/viewFile/134720/131396> [in Ukrainian].

18. Donets, A.A. (2014). Osoblyvosti formuvannia gendernoi identychnosti osobystosti u pidlitkovomu vitsi [Features of the formation of gender identity in the adolescence]. *Molodyi vchenyi, Young scientist*, 7, 162-164. Retrieved from <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/7/93.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2018

Kaminska N. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine;

Pashko D. – Doctor of Economics, Associate Professor of the Department of Financial Law and Fiscal Administration of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine;

Romanova N. – Master of Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Causes of Generation of Gender Inequality

Gender causes biological differences between men and women. Regarding the concept of gender, it is defined as the role and responsibilities created in families, societies and cultures, which are thus deemed appropriate for women and men in a particular society at a certain time. That is, we are talking about expectations regarding the characteristics (features), attitudes and behavior. The obvious distinction between gender equality and sex equality does not allow identifying them, since the person is a biological and social being, and gender and gender can also be correlated.

Since sex provides for the biological properties of man, and gender - social, namely the inextricable link with society. The concept of sex equality is not used at all in official sources of international organizations in the context of achieving gender equality and is not their subject of consideration. In our opinion, the following main causes of gender inequality can be identified as: religion, stereotypes, gender attitudes that are interrelated and complement each other, they are part of our life and in one way or another influence our behavior, shape our world view and have, as a positive meaning, as well as negative, the main thing is to realize it and, on the basis of a comprehensive study of a certain issue, form your position. In general, each person can be happy and self-sufficient in life, however, stereotypes imposed on us from birth hinder the all-round development of the personality, since they initially restrict the choice of "male" and "female" professions and t.d., i.e. gender-role stereotype, as well as gender attitudes, which are formed in the process of human development based on gender stereotypes, personal experience, guidance of parents, etc. and religious dogmas.

Keywords: gender; sex; gender equality; religious dogma; gender stereotypes; gender attitudes; gender inequality.

УДК 364-057.36

Лукашенко М. Ю. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>

Актуальні напрями психосоціальної роботи з учасниками бойових дій: зарубіжний досвід

Висвітлено напрями закордонного досвіду психосоціальної роботи з учасниками бойових дій і можливості його застосування у вітчизняній практиці. Методологічною основою статті стали наукові концепції вивчення стресу та профілактики його несприятливих наслідків. Розкрито роль психосоціальної роботи з постраждалими внаслідок збройних конфліктів. Представлено основні моделі психосоціальної роботи з учасниками бойових дій, які використовують за кордоном. Визначено негативні наслідки участі в збройних конфліктах, а також роль психологічного супроводу після реабілітації та ресоціалізації. Розглянуто закордонні програми надання комплексної психосоціальної допомоги. Проаналізовано нормативно-правові документи законопроектів, досвід міжнародних організацій з питань організації та реалізації допомоги населенню, що постраждало через збройний конфлікт, учасників бойових дій і членів їхніх сімей. Розкрито особливості діагностики, профілактики та корекції травматичного й посттравматичного стресових розладів. Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі аналізу закордонного досвіду визначено низку практичних рекомендацій, які можуть бути ефективними для вітчизняних психологів. Психологічна допомога адресована учасникам бойових дій, а також іншим особам, що постраждали внаслідок соціально-політичної кризи в країні, з метою подолання стресу та запобігання віддалених ефектів і наслідків посттравматичних симптомів. Обґрунтовано ефективність підходів, що використовуються в організації психосоціальної підтримки учасників бойових дій, членів їх сімей і ветеранів війни. Визначено роль підготовки до екстремальних умов, яку реалізують у межах базової підготовки до професійної діяльності офіцерів.

Ключові слова: психосоціальна робота; учасник бойових дій; збройний конфлікт; моделі психосоціальної роботи; профілактика; корекція; стрес; психологічний супровід; посттравматичний стресовий розлад; реабілітація; ресоціалізація.

Постановка проблеми. У зв'язку із сучасними умовами життя, соціально-політичні конфлікти в країнах дедалі частіше переростають у війни. Миротворчі місії, локальні війни і регіональні збройні конфлікти, причиною яких є відсутність взаєморозуміння між людьми, політичними рухами, соціальними групами, і держав призводять до серйозних змін у функціонування соціальної системи. Участь у бойових діях – це досвід, який часто передбачає фізичні та психологічні травми.

Виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми. Проведення комплексної роботи для успішної

адаптації та ресоціалізації спецпризначенця, який повернувся з війни, ускладнюється чисельними соціально-психологічними проблемами, що обумовлює необхідність проведення відповідних досліджень.

Метою цієї статті є наукове вивчення соціально-психологічної реабілітації та заходів ресоціалізації осіб, які брали участь у бойових діях, особливості організації комплексу заходів з надання соціально-психологічної допомоги та вдосконалення системи соціального захисту учасників бойових дій, ветеранів та їх сімей згідно з моделями Сполучених Штатів Америки та Грузії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти реабілітаційної роботи з військовослужбовцями розглядають такі вітчизняні та зарубіжні дослідники: Г. Акімов, О. Лобастов, Р. Грінкер, Д. Шпігель (психотравмуючі наслідки світових війн), А. Бравее, В. Гічун, В. Ковтун, О. Коржиков, Ю. Лях (медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців); В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, І. Ліпатов, Т. Пароянц, В. Попов, П. Сідоров, В. Стасюк (психотравмуючі наслідки локальних воєнних зіткнень) та ін.

В. Лесков визначає соціально-психологічну реабілітацію учасників бойових дій як «систему психологічних, психотерапевтичних і психолого-педагогічних заходів, що спрямовані на відновлення психічного здоров'я, порушених психічних функцій і станів, особистісного та соціального статусу військовослужбовців, які брали участь у бойових діях в районах військових конфліктів» [1, с. 16].

Досвід країн, які перебували в конфліктних ситуаціях, показує, що значне зростання насильства в протистояннях призводить до збільшення випадків домашнього насильства, насильства стосовно жінок і дітей як у період розгортання самого конфлікту, так і після його завершення.

Особливо вразливою групою вважаються жінки та діти із соціально незахищених категорій, сім'ї, члени яких загинули або були поранені в ході трагічних подій, зокрема, вдови, які залишилися єдиними годувальниками родин, сім'ї військовослужбовців, які стають внутрішніми мігрантами. Надзвичайної уваги потребують діти із сімей, де загинули рідні та близькі, друзі і знайомі [1, с. 19].

Виклад основного матеріалу. Наслідки воєннотравматичних стресових обставин будуть визначатися психологічними чинниками (індивідуально-типологічними, психічними, характерологічними особистісними особливостями,

адекватністю механізмів психологічного захисту та адаптації тощо), тривалістю дії стресових факторів та соматоневрологічною важкістю.

Цю проблему доцільно розглядати з позицій концепції стресу, запропонованої в 1936 р. Гансом Сельє. Її центральним положенням є уявлення про гомеостатичну модель самозбереження організму та мобілізацію ресурсів для реакції на стресор. Усі дії на організм вчений розділив на специфічні та стереотипні неспецифічні ефекти стресу, які проявляються у вигляді загального адаптаційного синдрому. Цей синдром у своєму розвитку проходить три стадії: 1) реакцію тривоги; 2) стадію резистентності; 3) стадію виснаження. Г. Сельє ввів поняття адаптаційної енергії, яка мобілізується шляхом адаптаційної перебудови гомеостатичних механізмів організму. Її виснаження безповоротно і веде до старіння і загибелі організму. Психічні прояви загального адаптаційного синдрому позначаються як «емоційний стрес» – тобто афективні переживання, які супроводжують стрес і такі, що ведуть до несприятливих змін в організмі людини. Оскільки емоції залучаються до структури будь-якого цілеспрямованого поведінкового акту, то саме емоційний апарат першим включається в стресову реакцію при дії екстремальних і руйнівальних чинників. У результаті активуються функціональні вегетативні системи і їх специфічне ендокринне забезпечення, що регулює поведінкові реакції [1, с. 8].

Згідно із сучасними уявленнями, емоційний стрес можна визначити як феномен, що виникає при зіставленні вимог, що ставляться до особи, з її здатністю впоратися з цією вимогою. У разі відсутності у людини стратегії подолання стресової ситуації (копінг-стратегії) виникає напружений стан, який разом з первинними гормональними змінами у внутрішньому середовищі організму викликає порушення його гомеостазу. Ця реакція у відповідь є спробою впоратися з джерелом стресу. Подолання стресу включає психологічні (сюди входять когнітивна, тобто пізнавальна, і поведінкова стратегії) і фізіологічні механізми. Якщо спроби впоратися із ситуацією виявляються неефективними, стрес триває і може призвести до появи патологічних реакцій та органічних ушкоджень [2, с. 10].

За деяких обставин замість мобілізації організму на подолання труднощів стрес може стати причиною серйозних розладів. При неодноразовому повторенні або при великій тривалості афективних реакцій у зв'язку з тривалими життєвими

труднощами емоційне збудження може набути застійної стабільної форми. У цих випадках навіть при нормалізації ситуації застійне емоційне збудження не слабшає, а навпаки, постійно активізує центральні утворення нервової вегетативної системи, а через них змінює діяльність внутрішніх органів і систем. Якщо в організмі виявляються слабкі ланки, то вони стають основними у формуванні захворювання. Первинні розлади, що виникають при емоційному стресі в різних структурах нейрофізіологічної регуляції мозку, призводять до зміни нормального функціонування серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, зміни системи крові, розладу імунної системи тощо [2, с. 17].

Стресори зазвичай діляться на фізіологічні (біль, голод, спрага, надмірне фізичне навантаження, висока і низька температура тощо) і психологічні (небезпека, загроза, втрата, обман, образа, інформаційне перевантаження тощо). Останні, у свою чергу, поділяються на емоційні та інформаційні.

Будь-який різновид психологічного стресу (особистісного, міжособистісного, сімейного, професійного тощо) є в своїй основі інформаційним. Джерелом його розвитку служать зовнішні повідомлення, інформація про поточний (реальний) і передбачуваний, ймовірний вплив несприятливих подій, їхню загрозу для організму, або внутрішня інформація у формі уявлень з минулого про травматичні події, ситуації та їх наслідки. Ці реакції, як правило, пов'язані з продукуванням негативних емоцій, розвитком почуття тривоги впродовж усього існування конфліктної ситуації – аж до її вирішення або суб'єктивного подолання цього стану. У цих видах психологічного стресу інформація про несприятливу, небезпечну подію є пусковим моментом, що визначає загрозу його виникнення і формує почуття тривоги, психічну напругу на основі актуалізації психічного образу ситуації професійної діяльності.

Інформаційний стрес можна визначити як стан підвищеної психічної напруги з явищами функціональної вегетосоматичної і психічної дезінтеграції, негативними емоційними переживаннями, порушеннями працездатності в результаті несприятливого впливу факторів емоційної взаємодії. В іншому тлумаченні інформаційний стрес – це стан інформаційного перевантаження, коли індивід не справляється з поставленим завданням і не встигає приймати правильні рішення в необхідному темпі, будучи відповідальним за наслідки прийнятих рішень [2, с. 23].

Стрес стає травматичним, коли результатом дії стресора є порушення в психічній сфері, яке відбувається за аналогією з фізичними порушеннями. У цьому випадку, згідно з існуючими концепціями, порушується структура «самості», когнітивна модель світу, афективна сфера, неврологічні механізми, що управляють процесами навчання, система пам'яті, емоційні шляхи навчання. У ролі стресора в таких випадках виступають травматичні події – екстремальні кризові ситуації, що мають потужний негативний наслідок, ситуації загрози життю для самого себе або значущих близьких. Такі події докорінно порушують почуття безпеки індивіда, викликаючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні.

Психологічні травми, отримані внаслідок участі у бойових діях підпадають під класифікацію «посттравматичного стресового розладу (синдрому)» (термін *Posttraumatic stress disorder* – PTSD введений у науковий обіг в 1980 р. М. Horowitz, В. Dohrenwend). Наслідки військово-травматичного стресу проявляються симптомами «психологічного захисту» (амнезія явна чи удавана, психічна загальмованість, уникання будь-яких спогадів або асоціацій з травмуючими подіями), «повернення» (нав'язливі спогади, страхи, розлади сну, кошмари, непереборне відчуття тривоги, втрата відчуття радості й спокою). Критерії діагностики синдрому зазначені в американському національному діагностичному психіатричному стандарті (*Diagnostical and Statistical Mannual of Mental Disorders*) та внесені до європейського діагностичного стандарту МКХ-10 (*International Statistical Classification of Diseases, Injuries and Causes of Death* – ICD-10). Згідно з діагностичними критеріями, посттравматичний стресовий розлад визначається як відсутня або затяжна реакція на стресогенну подію чи ситуацію винятково загрозового або катастрофічного характеру, які можуть зумовити дистрес майже у кожної здорової людини [3, с. 435].

Динаміка переживання травматичної ситуації включає чотири етапи.

Перший етап – це фаза заперечення або шоку. На цій фазі, що настає відразу після дії травматичного фактора, людина не може прийняти подію на емоційному рівні. Психіка захищається від руйнівної дії травматичної ситуації. Цей етап, як правило, відносно нетривалий.

Другий етап – носить назву фази агресії і провини. Поступово починаючи переживати те, що сталося, людина намагається звинувачувати в цьому тих, хто прямо або

опосередковано причетний до події. Потім людина направляє агресію на саму себе й відчуває інтенсивне почуття провини.

Третій етап – фаза депресії. Після того, як людина усвідомлює, що обставини сильніші за неї, настає депресія. Вона супроводжується почуттями безпорадності, самотності, власної непотрібності. Людина не бачить виходу з ситуації, що склалася, втрачає відчуття сенсу життя [4, с. 31].

На цій стадії дуже важлива ненав'язлива підтримка близьких, але людина, яка переживає травму, не завжди її отримує. Крім цього, людина в депресивному настрої неухильно втрачає інтерес до спілкування.

Четвертий етап – це фаза зцілення. Для неї характерне повне (свідоме та емоційне) прийняття свого минулого і набуття нового сенсу життя.

Ця послідовність є конструктивним розвитком ситуації. Якщо потерпілий не проходить фази проживання травматичної ситуації, етапи занадто затягуються, не мають логічного завершення, з'являються симптомокомплекси (посттравматичний стресовий розлад), впоратися з якими самостійно людина вже не здатна [4, с. 33].

Аналіз результатів досліджень, проведених у США, Грузії, на Балканах, а також інтерв'ю із закордонними експертами дають підстави стверджувати, що у міжнародному досвіді психосоціальної роботи з тими, хто постраждав унаслідок збройних конфліктів, застосовують:

1. Короткострокові інтервенції – кризове втручання; аутріч-робота (мобільна, виїзна робота), орієнтована на завдання підхід до психосоціальної допомоги (task-centred approach); екстрене психотерапевтичне втручання.

2. Довгострокові втручання – стратегії, орієнтовані на системноекологічну модель роботи (відновлення ресурсів особистості, економічної спроможності, зв'язків із оточенням), стратегії, орієнтовані на розвиток громад, сімейно орієнтовані стратегії роботи, довгострокові психотерапевтичні програми, довгостроковий соціальний супровід та психологічна підтримка [5, с. 71].

Причому психологічна допомога учасника бойових дій включає такі форми роботи, як: групова психотерапія, терапія посттравматичних розладів, сімейна психотерапія, індивідуальне психологічне консультування, психотерапія екзистенціальної спрямованості тощо. У роботі з ветеранами бойових дій добре зарекомендували себе такі напрями психотерапії, як гештальт-

терапія, родинна терапія, нейро-лінгвістичне програмування, символдрама (кататимно-імагінативна психотерапія), метод десенсибілізації і перетворення рухами очей і низка інших.

У загальному вигляді модель психологічної реабілітації містить такі послідовні кроки:

1. Взаємна адаптація психолога та пацієнта.
2. Навчання пацієнта методам саморегуляції.
3. Катарсичний етап (повторне переживання).
4. Обговорення найбільш типових форм поведінки (на прикладі життєвих ситуацій).

5. Апробація нових способів поведінки через гру.

6. Визначення життєвих перспектив [5, с. 72].

Спеціальні операції в Афганістані (2001) та Іраку (2003) упродовж перших років характеризувалися швидкими змінами їх темпів. Для родин військовослужбовців масштабні передислокації військ були вкрай важкими. Військовослужбовцям було надзвичайно складно звикнути до постійних змін, до швидкого темпу передислокацій, а нині ці умови стали для них нормою. Убивства і самогубства 2002 року в місті Форт Брегг, штат Північна Кароліна, виявили небезпеку надто швидкого повернення солдатів із війни в Афганістані до мирного цивільного життя. Результати розслідування у Форті Брегг і на інших військових базах свідчили про наявність тривалих проблем з доступом військових до медичної допомоги, а також про тотальне небажання серед амбітних і цілеспрямованих на кар'єрне зростання військових звертатися до медиків.

Аналіз американського досвіду дозволяє виокремити низку підходів в організації психосоціальної підтримки військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, членів їх сімей та ветеранів війни. Гарнізонна підготовка до бойових дій Наказом Міністерства оборони визначено, що кожен підрозділ повинен мати професійну підготовку, навчальні програми і рекомендації з контролю бойового стресу з акцентом на первинну, вторинну і третинну профілактику в гарнізонах [6].

В Армії США – на рівні дивізій та бригад – створено відділи охорони психічного здоров'я, які очолює психіатр. До його складу входять також офіцери з охорони психічного здоров'я (ліцензовані психологи чи соціальні працівники із спеціалізованою освітою та принаймні однорічним досвідом роботи у лікувальних закладах).

До повноважень відділу віднесено:

- клінічні (лікувальні) послуги;

– планування послуг з охорони психічного здоров'я в дивізії та нагляд за наданням таких послуг;

– консультування командирів та хірургів дивізії з питань психічного здоров'я;

– співпраця з капеланами та підрозділами, що відповідають за питання бойового стресу, а також медичним персоналом, які відправляються за кордон;

– встановлення стандартів піклування про практику з охорони психічного здоров'я в підрозділі (мають бути опубліковані у певному форматі та регулярно переглядатися);

– наставництво та забезпечення ознайомлення всього медичного персоналу з найновішими практиками діагностики та лікування (посттравматичного стресового розладу; розладів сну; депресії та тривожності; лікування наслідків травматичної події; використання психотропних препаратів, нагальних ситуацій, в яких потрібна психіатрична допомога);

– проведення оцінок / діагностики за наказами командування, підготовка рапортів щодо ризику самогубств тощо.

Унаслідок цього, а також низки інших подій, були запроваджені тренінги в системі підготовки солдатів, які передислоковуються і повертаються на військову базу. Одну з перших методик – «Battlemind» – було розроблено для того, щоб допомогти військовим, які повернулися з війни, та їх сім'ям реінтегруватися в звичайне життя. Навчальна програма «Battlemind» передбачає підвищення адаптаційних можливостей до високостресових ситуацій. Навчання спрямоване на солдатів, командирів та подружжя військовиків. Навчальна програма ґрунтується на підході, який спирається на сильні сторони індивіда, ідею взаємопідтримки військових, а також зосереджується на ролі командира у підтриманні психічного здоров'я усіх солдатів. Навчальні модулі містять приклади, які є близькими для солдатів, і покликані дати відповіді щодо незрозумілих або суперечливих ситуацій. У кожному модулі також визначено конкретні дії, які може вчинити солдат для підтримання своєї сили духу, та наголошується на спостереженні за собою, своїми товаришами та підлеглими.

Методика має різні цикли і кожен продукт «Battlemind» є практичним:

1. PTSD Symptoms
2. PTSD
3. PTSD Veterans

4. Treatment Depression
5. Anxiety and Depression
6. Combat Stress
7. Spouse Battlemind Training

Навчальна програма «Battlemind» адаптована в Канаді, Великобританії та Австралії.

Нещодавно ця методика переросла в Комплексну програму тренування солдатів, орієнтовану на поліпшення здатності до відновлення нормального функціонування психіки. Водночас, попри розроблені нові програми, багато військовослужбовців, які і раніше, неохоче прагнуть звертатись по психологічну допомогу. На це є кілька причин, головна з них – побоювання, що це якось нашкодить їх кар'єрі. Стереотипи і нині залишаються нагальною проблемою, попри чисельні зусилля протидіяти їхньому поширенню. Зазвичай отримати психологічну допомогу частіше намагаються члени солдатських сімей, ніж самі військовослужбовці. Для поліпшення доступу до психологічного супроводження армія та інші служби суттєво збільшили кількість фахівців із питань психічного здоров'я (до 70 % за період 2007–2010 рр.).

Чисельність військовослужбовців невпинно зростає, і щоб мати можливість надати допомогу всім тим, хто її потребує, спільнота з охорони здоров'я учасників бойових дій запровадила багато нових систем оцінювання психічного стану військових і надання їм психологічної допомоги. Програма оцінювання здоров'я після проходження служби в розгортанні (PDHA – The Post – Deployment Health Assessment) дає змогу оцінити стан військовослужбовців після повернення з війни. Ця програма була реалізована після війни у Перській затоці (1990–1991). Однак учасники бойових дій після повернення часто приховували симптоми психологічних розладів, адже хотіли якнайшвидше потрапити додому. З 2005 року програму PDHA об'єднали з програмою повторного оцінювання здоров'я після проходження служби в розгортанні (PDHRA – Post-Deployment Health Re-Assessment), що проводилася через 3 та 6 місяців після повернення додому.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Закордонний досвід засвідчує, що у роботі з учасниками бойових дій та їх сімей необхідно використовувати комплексний підхід, стимулювати у військових усвідомлення потреби в охороні психічного здоров'я для успішного подальшого виконання своїх професійних обов'язків. Напрями психосоціальної роботи із

закордонного досвіду, які пройшли перевірку практикою та часом, потребують вивчення ефективності їхнього застосування у вітчизняних умовах, що визначає перспективи подальших досліджень у цій галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лесков В. О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. О. Лесков. – Хмельницький, 2008. – 22 с.
2. Романовська Д. Д. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : метод. посіб. / Д. Д. Романовська, О. В. Ілащук. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 133 с.
3. Напреєнко О. К. Психіатрія : підручник / О. К. Напреєнко, І. Й. Влох, О. З. Голубков та ін. ; за ред. проф. О. К. Напреєнка. – Київ : Здоров'я, 2001. – 584 с.
4. Сельє Г. Стресс без дистресса / Ганс Сельє ; общ. ред. Е. М. Крепса ; [пер. с англ. А. Н. Лука, И. С. Хорола]. – М. : Прогресс, 1979. – 123 с.
5. Калмыкова Е. С. Особенности психотерапии посттравматического стресса / Е. С. Калмыкова, Е. А. Миско, Н. В. Тарабрина // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22 – № 4. – С. 70–80.

REFERENCES

1. Leskov, V.O. (2008). *Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtiv iz raioniv viiskovykh konfliktiv* [Psychology of activity in special conditions]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Russian].
2. Romanovska, D.D., & Ilashchuk, O.V. (2014). *Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh rozladiv: psykholohichni aspekty* [Prevention of post-traumatic stress disorder: psychological aspects]. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
3. Naprieienko, O.K., Vlokh I.I., & Holubkov, O.Z. (Ed.). (2001). *Psykhiiatriia* [Psychiatry]. Kyiv: Zdorovia [in Ukrainian].
4. Sele, H., Krepsa, E.M. (Eds.). (1979). *Stress bez dystressa* [Stress without distress]. [A.N. Luka, I.S. Khorola, Trans]. Moscow: Prohgress [in Ukrainian].
5. Kalmykova, E.S., Misko, E.A., & Tarabrina, N.V. (2001). *Osobennosti psihoterapii posttravmaticheskogo stressa* [Features of psychotherapy of post-traumatic stress]. *Psihologicheskii jurnal - Psychological Journal*, 4, (Vols. 22) [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 19.07.2018

Lukashenko M. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>

Topical Areas of Psychosocial Work with Participants of Operations: Foreign Experience

The article is devoted to considering the foreign experience in psychosocial work with participants of hostilities and the possibilities of its application in domestic practice. The methodology of the article made up the scientific concept of stress study and prevention of adverse effects. The role of psychosocial work with people affected by armed conflict. Main models of psychosocial work with combatants that are used abroad. Depending on this determined the negative effects to the individual of participation in armed conflict, and the role of psychological support after rehabilitation and re-socialization. Considered the international programmes provision of comprehensive psychosocial assistance, the components of which are recognized as effective. Analyzed legal documents, bills, experience of international organizations on the issues of organization and implementation of overseas aid to the victims of the armed conflict, combatants and members of their families. The features of diagnosis, prevention and correction of traumatic and post-traumatic stress disorders. Scientific novelty of the article is that based on the analysis of foreign experience, identified a number of practical recommendations that can be effective in the Ukrainian psychologists. Psychological help addressed to the combatants and other victims in a situation of socio-political crisis in the country, with the aim of overcoming stress and preventing the long-term effects and consequences of post-traumatic symptoms. Effectiveness of approaches used in organizing psychosocial support combatants, their families and veterans of war. The role of training to extreme conditions which is implemented in the framework of the basic training officers. Foreign experience shows that in working with combatants and their families, it is necessary to use an integrated approach, to stimulate in the military awareness of the needs for mental health care for the successful pursuit of their professional duties. The directions of psychosocial work from foreign experience, which have been tested by practice and time, require the study of the effectiveness of their application in domestic conditions, which determines the prospects for further research in this field.

Keywords: psychosocial work; the participant of military operations; armed conflict; models of psychosocial work; prevention; correction; stress; psychological support; post-traumatic stress disorder; rehabilitation; resocialization.

УДК 364.62:159.944.4

Власенко С. Б. – доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3645-9599>

Психологічна допомога особам, які знаходяться в стані травматичної кризи

Розкрито важливість кризових періодів у житті людини, поняття нормативної та травматичної кризи. Проаналізовано динаміку протікання кризи з позиції різних авторів, негативні наслідки деструктивного розвитку кризи. Виокремлено основні причини, що призводять до виникнення кризового стану особистості, його ознаки. Схарактеризовано поняття посттравматичного стресового розладу як одного з найпоширеніших ускладнень, що виникає внаслідок деструктивного розвитку кризи й становить небезпеку для психічного здоров'я та життя особистості. Встановлено, що кваліфікована психологічна допомога сприяє профілактиці та подоланню негативних наслідків кризи, зокрема психічних розладів і психосоматичних захворювань. Виділено принципи психологічної допомоги особистості, що перебуває в кризовому стані, цілі психотерапевтичної роботи. Проаналізовано такі методи психологічної допомоги як дебрифінг (захід екстреної групової психологічної допомоги); методи, які використовують на віддалених етапах роботи із психічною травмою: метод десенсибілізації та переробки травм рухом очей (EMDR), метод арт-терапії, особливості використання метафоричних асоціативних карт (колода Core) у консультуванні.

Ключові слова: криза; травматична криза; посттравматичний стресовий розлад; дебрифінг; десенсибілізація та переробка рухом очей; арт-терапія; метафоричні асоціативні карти.

Постановка проблеми. Невід'ємною частиною життя особистості є криза. З точки зору найбільш поширеної класифікації до складу даного поняття входять вікові кризи та травматичні. Питання надання психологічної допомоги особистості, яка перебуває у стані травматичної кризи, постійно було актуальним для українців, варто згадати Чорнобильську катастрофу (1986), воєнні дії на території Демократичної республіки Афганістан (1979–1989), економічну кризу перехідного періоду (1991–2001), повінь на Закарпатті (1998), Скинівську трагедію (2002), події Євромайдану (2013–2014). Проте найбільшою актуальності для громадян нашої держави питання подолання кризових станів набуває в умовах сьогодення. Сьогодні Україна не просто перебуває у глибокій економічній кризі, а й знаходиться у стані неоголошеної війни. До осіб, які потребують допомоги психолога, належать такі категорії:

переселенці із зони ООС; безпосередні учасники ООС, в тому числі ті, які залишилися інвалідами внаслідок бойових дій; родичі поранених і загиблих; особи, які нині проживають у зоні ООС; діти та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему надання психологічної допомоги особистості, яка перебуває в кризовому стані, розглядають такі вчені: Г. Банніков, К. Бурмістрова, Н. Дзеружинська, В. Заворотний, Р. Кадиров, В. Конторович, Є. Крукович, П. Лушин, І. Малкіна-Пих, Л. Міллер, М. Решетников, В. Ромек, О. Сиропятов, В. Солдаткін, Г. Старшенбаум, Н. Тарабріна та ін.

Метою цього теоретичного дослідження є аналіз методів індивідуальної та групової психологічної допомоги особам, які перебувають у стані травматичної кризи.

Виклад основного матеріалу. В. Ромек і співавтори, посилаючись на роботу Б. Карвасарського, визначають кризу як гострий емоційний стан, що виникає під час блокування цілеспрямованої життєдіяльності людини як дискретний момент розвитку особистості, відмічаючи при цьому, що, якщо криза не задовольняє категорію психічного розладу, то вона є нормальною реакцією особистості на події, які виходять за рамки норми [1]. Таким чином, можемо говорити про нормативні кризи та наднормативні.

Протікання кризи складається з чотирьох фаз, які послідовно змінюють одна одну [1; 2]:

I. Фаза первинного зростання напруги (розвиток кризової проблематики). Дана фаза виникає при первинному зіткненні із проблемою. Відсутність у особистості можливості організувати свої дії та спрямувати їх у конструктивне русло призводить до подальшого зростання напруги.

II. Фаза подальшого зростання напруги (вершина проблеми). Це фаза залучення зовнішніх та внутрішніх ресурсів для подолання кризової ситуації. Внутрішніми ресурсами є копінг-стратегії та психологічні механізми захисту. Використання останніх часто призводить до деструктивного завершення кризи та появи ускладнень. До зовнішніх відносять, в першу чергу, підтримку оточуючих, в тому числі, і кваліфіковану психологічну допомогу.

III. Фаза підвищеної тривоги та депресії (власне криза). Дана фаза характеризується імпульсивною поведінкою та аутодеструктивними діями. До аутодеструктивної поведінки

відносять різноманітні види адикцій, діяльність із ризиком для життя, суїцидальні спроби та ін.

IV. Фаза відновлення. Фаза передбачає конструктивний вихід із кризи, що полягає у прийнятті стабілізуючого рішення.

Ю. Овчиннікова виділяє дві фази кризової динаміки [3]:

I. Фаза – зіткнення із травмуючою подією та зростання психологічної напруги.

II. Фаза – вирішення кризи, шляхом застосування внутрішніх та зовнішніх ресурсів.

Варто відмітити, що розгортання кризи, в залежності від обставин та індивідуальних особистісних особливостей, може зупинитися на кожній із перерахованих фаз. Причому можливі ситуації, коли без залучення кваліфікованої допомоги психолога, досягнення фази відновлення неможливе.

Криза – основа розвитку особистості, окрім негативного значення, вона містить у собі значний позитивний потенціал. Літературні дані свідчать, що позитивні новоутворення можливі навіть після травматичної кризи. Зокрема, С. Сукіасян та В. Солдаткін, опираючись на ряд досліджень, відмічають, що близько 50 % досліджуваних відчували позитивний ефект від психологічної травми. Категорію досліджуваних складалі ветерани В'єтнамської війни, а також жінки, які постраждали від сексуального насилля [4].

Варто зазначити, що хоча криза є рушійною силою особистісного розвитку, проте негативні наслідки кризи можуть позначитися на здоров'ї особистості, призводячи до психосоматичних захворювань і психогенних розладів. Нерідко наслідками кризи стає соціальна дезадаптація, у тяжких випадках – суїцидальні наміри та завершений суїцид. При ускладнених кризах можливі такі зміни зі сторони психічних процесів та фізичного стану особистості як: депресивний епізод; рекурентний депресивний розлад; соціальні фобії; специфічні (ізольовані) фобії; змішані тривожні та депресивні розлади; реакція на тяжкий стрес та порушення адаптації; безсоння неорганічної природи; нічні жахи; кошмари; відсутність або втрата статевого потягу; сексуальна відраза та відсутність сексуального задоволення; вагінізм неорганічної природи; тривожні розлади особистості; хронічні зміни особистості після пережитої екстремальної ситуації; розлад сексуальних відносин [1; 5].

Причинами травматичної кризи прийнято вважати різноманітні екстремальні ситуації: ситуації техногенного

характеру, природного характеру, соціально-політичного та воєнного характеру [1].

Можна виділити більш повну класифікацію, зокрема множини чинників, які викликають кризовий стан особистості, прийнято поділяти на об'єктивні причини, суб'єктивні причини та чинники соціального середовища. Варто зазначити, що переживання кризи завжди є суб'єктивними. Незначна, надумку однієї людини, подія, може викликати глибокий кризовий стан у іншої.

Розглянемо більш детально типові ознаки кризи. До останніх належать [1; 2]:

1. Порушення картини сну, сон не приносить відчуття відпочинку.

2. Порушення апетиту та травлення, загострення хронічних захворювань.

3. Фізична та психічна втома без видимих причин.

4. Розлад функцій уваги та пам'яті.

5. Зниження або втрата інтересу до сексуальних відносин.

6. Негативні емоційні реакції: тривога, гнів, сором, вина, депресія.

7. Типові поведінкові реакції: нав'язливі думки та активізація примітивних захисних механізмів особистості (проекція, витіснення, заперечення, ізоляція).

У тяжких випадках психотравмуючі події призводять до виникнення посттравматичного стресового розладу.

Нині проблема посттравматичного стресового розладу (ПТСР) набуває нового більш актуального значення, що пов'язано з нестабільною ситуацією в країні, обумовленою проведенням бойових дій на Сході України. Проблема стосується не лише військовослужбовців, а і членів їх сімей, мирних жителів, які постраждали від жакіть війни. Повертаючись до мирного життя всі вони стикаються із процесом ресоціалізації. Порушення чи викривлення цього процесу, обтяжене наслідками посттравматичного стресового розладу може призвести до грубих порушень психіки та поведінки.

Проблему посттравматичного стресового розладу порушують у своїх роботах Ю. Александровський, Ю. Бритвіна, О. Бузик, К. Галкін, Н. Дзеружинська, П. Зотов, Р. Кади́ров, П. Лапанов, І. Малкіна-Пих, О. Панченко, Т. Петросян, Г. Рум'янцева, Є. Снедков, В. Солдаткін, О. Сиропятов, Г. Фастовцев та інші.

Статистичні дані свідчать, що ПТСР є найпоширенішим розладом у світі, причому він у 1,5 рази частіше трапляється в жінок, ніж у чоловіків. Проте, як зазначалося вище, для нашої країни посттравматичний стресовий розлад набув нового актуального значення саме у зв'язку із військовими подіями, оскільки у військових діях чоловіки беруть участь більшою мірою, ніж жінки, то можна говорити про те що наші психологічні служби стикаються у переважній більшості із чоловіками, які мають прояви ПТСР.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) виникає як відстрочена або тривала відповідь на стресову подію (короткочасну чи довготривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, яка може викликати глибокий стрес майже в будь-якої людини [5].

У своїй відеолекції М. Вокер, крім звичних для нас синонімів ПТСР, таких як: посттравматичний стрес-синдром, чеченський синдром, в'єтнамський синдром, афганський синдром та ін., наводить назви ПТСР, які використовувалися протягом воєнної історії. До таких відносять: ностальгію, збудливе серце, контузію, погляд на дві тисячі ярдів.

Посттравматичний стресовий розлад призводить до суттєвих змін у п'яти сферах життєдіяльності: виробничій, соціальній, особистісній сфері, сферах сім'ї та здоров'я [6]. Р. Кадиров виділяє такі критерії діагностики ступеня тяжкості ПТСР[6]:

1. Досвід переживання особою психотравмуючої події.
2. Загроза життю. Сюди належить катування, фізичне насилля, побиття, погрози, шантаж та ін.). Причому автор відмічає, що на першому місці знаходиться згвалтування, на другому – військові конфлікти.
3. Ступінь тяжкості психотравмуючих переживань.
4. Перітравматична дисоціація.
5. Об'єктивність травмуючої події.
6. Недостатність соціальної підтримки.
7. Вік (у групі ризику перебувають особи старші 46 років) та наявність особливих рис особистості (тривожність, емоційна нестійкість, інтровертованість та ін.).
8. Наявність в анамнезі психічних розладів.

До типових ознак ПТСР належать: нав'язливі переживання травмуючої події, що проявляються у спогадах, думках, кошмарних сновидіннях; емоційне загальмування, відсторонення від інших людей; уникання дій та ситуацій, що пов'язані з

травмою. Мають місце надмірне збудження, безсоння, тривожність, депресія, можливі суїцидальні нахили. Появі симптомів передуює латентний період (від кількох днів – до кількох місяців) [5].

Метою надання психотерапевтичної допомоги пацієнтам із ПТСР слід вважати допомогу у звільненні від нав'язливих спогадів та активне включення пацієнта в реальне життя [7].

Конструктивне подолання кризового стану особистістю можливе або із залученням внутрішніх ресурсів (копінг-стратегії), або ж за допомогою залучення відповідних додаткових ресурсів, наприклад, за допомогою фахівця та використання дієвих психотерапевтичних методів. Поруч із цим можливе неконструктивне подолання кризи, що відбувається при залученні невідповідних додаткових ресурсів, наприклад, некомпетентної психологічної допомоги або зміни власного психічного стану шляхом використання наркотичних чи психотропних препаратів.

В. Ромек та співавтори виділяють такі принципи психологічної допомоги особистості, що перебуває в кризовому стані [1]:

1. Емпатійний контакт.
2. Невідкладність.
3. Високий рівень активності психолога.
4. Обмеження цілей.
5. Підтримка.
6. Сфокусованість на проблемі.
7. Повага.

У більшості випадків в умовах травматичної кризи психологічна допомога надається в стислі терміни. Психологічна допомога клієнтам, які пережили травматичну кризу поділяється на групову та індивідуальну. У роботі з клієнтами, які пережили травматичний досвід, найчастіше застосовується саме групова форма допомоги. С. Хоружий і співавтори виділяють основні цілі групової психотерапевтичної роботи з клієнтами, що перебувають у стані травматичної кризи [8]:

1. Повторне емоційне переживання травми у безпечному просторі групи.
2. Спілкування у групі з людьми, що мають подібний травматичний досвід.
3. Можливість спостерігати за тим, як інші переживають спалах інтенсивних афектів на тлі соціальної підтримки.

4. Можливість бути в ролі того, хто допомагає; зміщення фокусу з почуття власної ізольованості та негативних принижуючих думок.

5. Набуття досвіду нових взаємин.

До заходів екстреної групової психологічної допомоги відносять дебрифінг. Дебрифінг – це форма кризової інтервенції, організована особливим чином та чітко структурована робота в групах з людьми, які спільно пережили катастрофу чи трагічну подію. Важливою умовою є застосування даного методу не раніше, ніж через 24 і не пізніше, ніж через 72 год після травми. Наповнюваність групи повинна складати 10–15 осіб. Час сесії 2–2,5 год. Основна мета – знизити тяжкість психологічних наслідків пережитого стресу. Дебрифінг має такі стадії [1; 7]:

I. Опрацювання почуттів. Після ознайомлення учасників дебрифінгу із основними правилами його проведення, кожному задають питання, які стосуються розуміння події, яка трапилася, думок з цього приводу та переживань. При цьому психолог намагається виявити, чи вбачають клієнти приховані ресурси у травмуючій ситуації, чи можуть виділити її позитивні моменти.

II. Обговорення симптомів, забезпечення відчуття захищеності та підтримки. Назва даної стадії говорить сама за себе. На цьому етапі дебрифінгу психолог просить учасників поділитися тілесними відчуттями в момент та після травмуючої події.

III. Мобілізація ресурсів. Включає реадaptaцію особистості, зокрема остання здійснюється шляхом надання індивідуальної психологічної допомоги.

Варто зазначити, що позитивними сторонами дебрифінгу є перешкоджання виникненню та посиленню наслідків травми. Цей метод – це одночасно і метод кризової інтервенції, і профілактики, а також дебрифінг є одним з основних методів соціально-психологічної допомоги військовим в Україні.

На віддалених етапах роботи з травмою застосовують як групові, так і індивідуальні методи психотерапевтичної допомоги. Л. Міллер, посилаючись на дослідження Л. Турбіциної, виділяє такі цілі психологічної допомоги на віддалених етапах [9]:

1. Повернення до нормального процесу переживання травми та горя (при ускладненнях). Варто зазначити, що переживання таких негативних емоцій як зневіра, печаль, відчуття втрати, глибокого смутку, скорботи є нормальним для людини, що перебуває в стані горя. Психологічна допомога має бути спрямована не на усунення вказаних переживань, а на

запобігання ускладненням, таким як: невротичні реакції, симптоми ПТСР, депресія, в тому числі, субдепресія та ін.

2. Психологічна корекція посттравматичних розладів, які виникли в процесі переживання травми: ПТСР, фобій, депресії, психосоматичних порушень, втрати сенсу життя. Більшість із перерахованих порушень задовольняють категорію психічного розладу і можуть становити загрозу для життя особистості, так як призводять до суїцидальних нахилів та спроб. Саме тому, за наявності такого роду порушень психолог має переконати клієнта у необхідності звернутися до лікаря, психологічна допомога в таких випадках повинна бути доповненням до медичної терапії.

Розглянемо деякі із індивідуальних методів психотерапевтичної допомоги особам, які перебувають у стані травматичної кризи.

Метод десенсибілізації та переробки травм рухом очей (Eye Movement Desensitization and Reprocessing або EMDR) досить широко використовується в зарубіжній психотерапевтичній практиці для надання допомоги особистості у різноманітних гострих та хронічних кризах. Цей метод є ефективним під час роботи з жертвами сексуального та фізичного насилля, учасниками бойових дій, особами, які страждають на тяжкі соматичні захворювання, тощо.

Метод EMDR є розробкою американського психотерапевта Ф. Шапіро (1987). Це інтегративний психотерапевтичний підхід. EMDR відноситься до методів короткочасної психотерапії. Саме короткостроковість та відносна легкість у застосуванні є однією із основних переваг даного методу, ще одна із переваг – стійкість терапевтичного ефекту. Назва «метод десенсибілізації та переробки травм рухом очей» не розкриває повною мірою суті методу, оскільки десенсибілізація може відбуватися не лише за допомогою рухів очей, а і за допомогою використання різних подразників (зорових, слухових, тактильних). Як зазначає автор, рухи очей є лише одним із системних компонентів даної техніки [10]. На думку Ф. Шапіро, рухи очей, а також інших подразників дозволяють активізувати ділянки мозку, які відповідають за переробку інформації. Головне в цей період – думати про травму, бути зосередженим на травматичній події.

Практичному застосуванню методу EMDR передують тривала діагностика та підготовка клієнта, а також створення атмосфери довіри. EMDR-терапія складається з восьми стадій [10]:

1. Історія розвитку пацієнта та планування психотерапії.

2. Підготовка.
3. Визначення предмету впливу.
4. Десенсибілізація.
5. Інсталяція.
6. Сканування тіла.
7. Закінчення курсу.
8. Перевірка результативності.

Цей метод може бути використаний не лише в процесі індивідуальної, а і в процесі групової роботи із особами, що пережили фізичну та (або) психічну травму. Прикладом може бути робота з групою осіб, які пережили стихійні лиха або побували у зоні бойових дій. Вони повинні думати про травму і торкатися руками за плечі (хрест-навхрест). При цьому відбувається переключення уваги з однієї півкулі головного мозку – на іншу.

Метод десенсибілізації та переробки травм рухом очей у вітчизняній психотерапії розпочали застосовувати порівняно недавно і поки що він не набув широкого впровадження. Проте уже сьогодні діє Асоціація EMDR Україна, яка займається підготовкою фахівців із практичного застосування цього методу.

Арт-терапія – одна із галузей терапії мистецтвом. Л. Міллер дає визначення поняттю «арт-терапія» як напряму психотерапії, психокорекції та реабілітації, заснованому на занятті клієнтів (пацієнтів) образотворчим мистецтвом [9]. О. Вознесенська визначає арт-терапію через поняття «зцілення». У відповідності до поглядів автора, арт-терапія – це засіб зцілення за допомогою творчого самовираження [11].

Виділяють такі переваги методу арт-терапії під час роботи з травмою [11]:

1. Забезпечення клієнта додатковими ресурсами для подолання наслідків пережитої кризи.
2. Надання можливості дослідити власні несвідомі стани, бажання, мотиви, бажані соціальні ролі та форми поведінки.
3. Арт-терапія є засобом невербального спілкування.
4. Малюнок (або інший продукт творчості) в арт-терапевтичному процесі дозволяє поглянути на ситуацію під іншим кутом зору, знайти шлях до її вирішення.

Варто відмітити, що особливого позитивного значення арт-терапія набуває при роботі із дітьми.

Арт-терапія може бути застосована як у індивідуальній, так і у груповій формі. Найпоширенішими видами арт-терапії є:

1. Терапія малюнком.
2. Медитативне малювання.
3. Візуальна терапія (терапія образами).
4. Мультимедійна (інтеграційна) терапія та ін.

Особливе місце серед форм арт-терапії, що застосовуються при роботі із травматичною кризою та її ускладненнями, зокрема із ПТСР, є маскотерапія. М. Вокер пояснює ефективність арт-терапії тим, що процес заняття мистецтвом активізує роботу ділянки головного мозку, у якій «закодована» травма. При вербальному описанні роботи узгоджується діяльність лівої та правої півкуль головного мозку. При цьому М. Вокер наголошує, що хоча такий ефект дає будь-яка форма арт-терапії, найефективнішим при роботі із ПТСР є процес створення масок, оскільки саме такий вид творчості дозволяє не тільки наділити свій страх іменем, а і «заглянути йому в обличчя».

Використання метафоричних асоціативних карт у консультативному процесі (МАК) саме по собі є не методом, а засобом психотерапії та консультування. Робота з картами підходить далеко не всім клієнтам. Так, особи із домінуванням правої півкулі головного мозку працюють із образами набагато легше і охочіше, ніж особи з домінуванням лівої півкулі. Останні краще працюють із схемами, словами та ін.

При травматичних кризах використовують колоду Соре (подолання). Ця колода розроблена спеціально для роботи із психологічною травмою ізраїльським психологом О. Аялон. У картах відображені мотиви кризових ситуацій та травм. Колода містить карти, які символізують різні стратегії подолання: віру; почуття; комунікативні здібності; силу уяви; пізнання; фізичні здібності [12].

Окрім перерахованих, широкому застосуванню підлягають такі методи: когнітивно-біхевіоральна психотерапія; психодинамічна терапія; ігрова; казкотерапія; тілесно орієнтована терапія; гештальттерапія; психодрама; символдрама; гіпноз; гуманістично-екзистенційна психотерапія; нейро-лінгвістичне програмування та ін. [9].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що негативні наслідки травматичної кризи можуть призвести до порушення психічного та соматичного здоров'я особистості, порушення процесу її соціалізації, а в тяжких випадках – до його викривлення. При цьому внутрішніх ресурсів особистості не

завжди достатньо для конструктивного подолання кризового стану, у переважній більшості позитивний вихід із стану кризи без залучення додаткових ресурсів неможливий. Найбільш ефективним додатковим ресурсом є кваліфікована психологічна допомога, яка реалізується у вигляді індивідуальних і групових форм психотерапевтичної роботи з клієнтом на різних часових етапах. Беручи до уваги складні політико-економічні умови сьогодення в Україні, які обумовлюють важливість вчасної та кваліфікованої допомоги населенню, спрямованої на подолання травматичної кризи і запобігання її негативних наслідків, варто наголосити на необхідності продовження науково-дослідної роботи в цьому напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ромек В. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. – СПб. : Речь, 2004. – 256 с.
2. Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навч. посіб. – Київ, 2012. – 275 с.
3. Овчинникова Ю. Г. Психологическая помощь в ситуации кризиса личности: возможности и ограничения кризисных интервенций / Ю. Г. Овчинникова // Перспективные направления психологической науки / под ред. А. К. Болотовой. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 121–132.
4. Посттравматическое стрессовое расстройство / под ред. В. А. Солдаткина. – Ростов н/Д : Изд-во РостГМУ, 2015. – 624 с.
5. Международная классификация болезней (10-й пересмотр): классификация психических и поведенческих расстройств. ВОЗ, Россия. – СПб. : «АДИС», 1994. – 304 с.
6. Кадыров Р. В. Судебно-психологические экспертные критерии диагностики посттравматического стрессового состояния у пострадавшего по делам о компенсации морального вреда : метод. рек. / Р. В. Кадыров. – Ульяновск : Зебра, 2017. – 77 с.
7. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
8. Хоружий С. М. Психологічна робота з посттравматичними стресовими розладами у військовослужбовців Збройних Сил України : метод. посіб. / С. М. Хоружий, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. – Київ : НДЦ ГП ЗСУ. – 2017. – Ч. 2. – 84 с.
9. Миллер Л. В. Модель экстренной психологической помощи / Л. В. Миллер // Научно-практические и прикладные аспекты деятельности Центра экстренной психологической помощи ИЭП МГППУ / за ред. И. А. Баева. – М. : Экон-информ, 2011. – С. 21–54.
10. Шапиро Ф. Психотерапия эмоциональных травм с помощью движений глаз: Основные принципы, протоколы и процедуры / Пер. с англ. А. С. Ригина / Ф. Шапиро. – М. : Класс, 1998. – 496 с.
11. Вознесенська О. Л. Арт-терапія як засіб психосоціального відновлення особистості / О. Л. Вознесенська // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. – Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. – № 3 (29). – С. 40–47.
12. Киршке В. Клубника за окном. Ассоциативные карты для коммуникации и творчества / В. Киршке. – 2010. – 240 с.

REFERENCES

1. Romek, V.G., Kontorovich, V.A., Krukovich, E.I. (2004). *Psikhologicheskaja pomoshch v krizisnyh situaciiakh [Psychological aid in crisis situations]*. SPb.: Rech [in Russian].
2. Volnova, L.M. (Ed). (2012). *Psykhosotsialna dopomoha v roboti z kryzovoiu osobystiuiu [Psychosocial aid in dealing with a personality in a crisis state]*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Ovchynnykova, Yu.G., Bolotova, A.K. (Ed.). (2012). *Psikhologicheskaja pomoshch v situacii krizisa lichnosti: vozmozhnosti i ogranicheniia krizisnyh intervencii [Psychological aid in a situation of a personality in a crisis state: opportunities and limits of crisis interventions]*. *Perspektivnyye napravleniia psikhologicheskoi nauki - Perspective directions of psychological science*, 2, 121-132 [in Russian].
4. Soldatkin, V.A. (Ed). (2015). *Posttravmaticheskoe stressovoe rasstroistvo [Post-traumatic stress disorder]*. Rostov-na-Donu: RostHMU [in Russian].
5. VOZ, (1994). *Mezhdunarodnaya klassifikatsiia boleznei (10-y peresmotr): klassifikatsiia psihicheskikh i povedencheskikh rasstroistv [International classification of diseases (10th revision): classification of mental and behavioural disorders]*. SPb.: ADIS [in Russian].
6. Kadyrov, R.V. (2017). *Sudebno-psihologicheskie ekspertnye kriterii diagnostiki posttravmaticheskogo stressovogo sostoianii u postradavshogo po delam o kompensacii moralnogo vreda [Forensic and psychological expert criteria for the diagnosis of post-traumatic stress state of a victim in cases of compensation for moral harm]*. Ulianovsk: Zebra [in Russian].
7. Malkina-Pyh, I.G. (2005). *Ekstremalnye situacii [Extreme situations]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
8. Khorujiy, S.M., Pishko, I.O., & Lozinska, N.S. (2017). *Psyholohichna robota z posttravmatychnymy stresovymy rozladamy u viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Psychological work with post-traumatic stress disorders in the Armed Forces of Ukraine]*. Kyiv: NDTsHPZSU (Vols. 2) [in Ukrainian].
9. Miller, L.V., & Baeva, Y.A. (Ed.). (2011). *Model ekstremnoi psihologicheskoi pomoshchi [Model of emergency psychological aid] Nauchno-praktycheskie i prikladnye aspekty deiatelnosti Centra ekstremnoi psyholohicheskoi pomoshchi YEPMHPPU - Scientific-practical and applied aspects of the Center of Emergency Psychological Aid IEP MGPPU*. 21-54 [in Russian].
10. Shapiro, F. (1998). *Psihoterapiia emocionalnyh travm s pomoshchiu dvizheniiu glaz: Osnovnye principy, protokoly i procedury [Psychotherapy of emotional injuries through eye movements: Basic principles, protocols and procedures]*. (A.S. Rigyna, Trans.). Moscow: Klass [in Russian].
11. Voznesenska, O.L. (2015). *Art-terapiia yak zasib psykhosotsialnoho vidnovlennia osobystosti [Art therapy as a tool for psychosocial recovery of a person]*. *Aktualni problemy sotsiologhii, psykhologhii, pedagoghiky - Current problems of sociology, psychology, pedagogy*, 3 (29) [in Ukrainian].
12. Kirshke, V. (2010). *Klubnika za oknom. Associativnye karty dlia kommunikacii i tvorchestva [Strawberries outside the window. Mind maps for communication and creativity]*. [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 10.08.2018

Vlasenko S. – Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3645-9599>

Psychological Aid to Persons in a State of Traumatic Crisis

Taking into account the difficult conditions in which the Ukrainian people live today, in particular – the military actions in the East of Ukraine, a difficult political and economic situation in the country, the issue of prevention and overcoming of crisis states, in particular those caused by traumatic events, are becoming of the greatest relevance for our citizens. The purpose of this theoretical study is to analyze the methods of individual and group aid to persons in a state of traumatic crisis. The article defines the concept of crisis as an acute emotional state that occurs at blocking of purposeful human life activities. At the same time, it is noted that crises can be normative (the ones which are a normal reaction to events that go beyond the norm) and excessive. In accordance with the most common classification, crises are divided into age-related and traumatic. The dynamics of the crisis is disclosed in the article. It is established that the development of a crisis depends on the circumstances and individual personal characteristics and there may be situations where it is not possible to find a constructive way out of the crisis without the involvement of a qualified psychological aid. The article deals with the causes and typical signs of a crisis, as well as complications of its course, the most common of which is post-traumatic stress disorder (PTSD), which occurs as a delayed or prolonged response to a stressful event (short-term or long-term) of an extremely threatening or catastrophic character, which can cause a deep stress in almost any person. The main symptoms and diagnostic criteria of PTSD severity are determined. It is established that the qualified psychological assistance provided in due time contributes to the prevention of psychogenic disorders and psychosomatic diseases of an individual. The principles of psychological aid to a person in a state of crisis are defined, as well as the aims of psychotherapeutic work with clients. Such methods of psychological aid as debriefing (a method of emergency group psychological aid); methods that are used in the remote stages of work with a mental trauma: the eye movement desensitization and reprocessing method (EMDR), the method of art therapy, especially the use of metaphorical associative cards (COPE deck) in counseling are analyzed. Taking into account the negative consequences of the traumatic crisis, which affect the process of socialization of an individual and their health; the inability to overcome the traumatic crisis without involvement of additional resources (the latter includes group and individual psychological aid), the need to develop new forms and methods of working with clients who are in crisis, the emphasis is placed on the need for further research in this direction.

Keywords: crisis; traumatic crisis; post-traumatic stress disorder; debriefing; eye movement desensitization and reprocessing method; art therapy; metaphorical associative maps.

УДК 343.159

Романенко О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Напрями психопрофілактики віктимної поведінки неповнолітніх

Визначено напрями психопрофілактики віктимної поведінки неповнолітніх. На основі концептуальних засад вивчення проблем віктимної поведінки у вітчизняній і зарубіжній науці встановлено вікові особливості неповнолітніх, що обумовлюють вразливість цієї категорії, передусім незавершеність формування особи як у біологічному, так і соціальному контексті, наслідком чого є нездатність адекватно оцінювати обстановку. Доведено, що серед різноманітних чинників формування віктимної поведінки вагома роль належить емоційній неврівноваженості, недостатності досвіду, підвищеній залежності від референтної групи, несприятливим умовам сімейного виховання. Описано категорії осіб, що мають схильність до віктимної поведінки. Наукова новизна статті полягає в окресленні напрямів психопрофілактичної роботи з неповнолітніми: формування правосвідомості в процесі соціалізації дитини, розвиток здатності до соціально-перцептивного передбачення, формування поведінкових стратегій у віктимологічних ситуаціях. Психопрофілактика віктимної поведінки неповнолітніх повинна мати комплексний характер та охоплювати когнітивний компонент (забезпечення необхідними знаннями про дійсність), емоційний (формування відповідного ставлення до неї) та поведінковий (попередження віктимної та закріплення соціально бажаної поведінки). Така робота є необхідною умовою адаптації молодого покоління до умов життєдіяльності в соціумі. Оскільки ризик віктимної поведінки набуває піку саме в підлітковому віці, важливе значення належить психопрофілактичним заходам у передсензитивному періоді, доки негативні для розвитку особистості чинники не закріпилися як провідні.

Ключові слова: правосвідомість; соціалізація; віктимна поведінка; вікові особливості; соціально-перцептивне передбачення; психопрофілактична робота.

Постановка проблеми. Складність та динамічність сучасного світу вимагає від молоді певних зусиль для успішної соціалізації, підґрунтям якої виступає формування готовності неповнолітніх осіб до дорослого життя. Водночас саме цей період є одним із найбільш вразливих у житті підлітків внаслідок наявності двох різноспрямованих тенденцій: недостатності життєвого досвіду, з одного боку, та мотиву пізнання дорослого світу з усіма його спокусами та небезпеками, що може призвести до віктимної поведінки. Тому захист прав неповнолітніх є однією з найактуальніших проблем сьогодення, що має виражене соціальне значення та вимагає розроблення відповідних наукових засад для її вирішення. У зв'язку з цим перед

науковцями постає завдання вивчення цієї проблеми у різних аспектах: кримінологічному, соціологічному, віктимологічному, психологічному.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні дослідження віктимної поведінки представлені у працях вітчизняних вчених (В. Василевич, Д. Голосніченко, О. Джужа, О. Костенко, Н. Кулакова, Є. Моїсєєв, О. Мойсєєва та ін.) Відзначається, що зміст віктимності складається з трьох чинників: незахищеності особи з боку держави, суспільства та мікрооточення від будь-яких злочинних посягань та суб'єктивної схильності особи стати жертвою злочину.

Неповнолітні є найбільш ураженою категорією осіб, що обумовлено взаємодією таких факторів: 1) незавершеністю формування особи в біологічному плані, а отже, неспроможністю чинити опір злочинним посяганням; 2) незавершеністю формування особи в соціальному плані, наслідком якої є нездатність адекватно оцінювати обстановку, що призводить до більшої вірогідності потрапити в криміногенну ситуацію як жертва злочину [1, с. 207].

Підлітковий вік характеризується фахівцями як перехідний, складний, критичний і має важливе значення у становленні особистості людини. У цьому віці розширюється обсяг діяльності, яка змінюється характер, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні уявлення (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Т. Драгунова, Д. Ельконін, І. Кон, Г. Костюк, П. Чамата та ін.).

У порівнянні з молодшим школярем, у підлітка з'являються нові пріоритети: уявлення про навколишній світ та спілкування з іншими людьми набувають нового значення. Поведінка підлітків у сучасному суспільстві неминуче потрапляє під вплив сучасних стандартів, соціально-політичних і моральних криз, що може виступати чинником різноманітних проявів як девіантної, так і віктимної поведінки.

Психологічними витоками цих явищ є потреба у престижі, самоствердженні, ризику, що часто супроводжується емоційною нестійкістю, агресивністю, відхиленнями у психічному розвитку, низькою самоповагою та неадекватною самооцінкою. Поведінка таких підлітків полягає у відмові від активної соціальної ролі в суспільстві, замкненості, пасивності в навчанні та спілкуванні. Ці відхилення часто є результатом несприятливої психосоціальної ситуації в сім'ї та оточенні дитини, порушення процесів соціалізації, що призводить до підліткової дезадаптації.

Л. Виготський наголошував, що основна особливість підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування. Нині ця суперечність, зумовлена випередженням статевого дозрівання, має особливо загострений характер. Основний зміст та специфіку всіх сторін розвитку (фізичного, розумового, морального, соціального та ін.) у підлітковому віці визначає перехід від дитинства до дорослості. У всіх напрямках відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебування організму, трансформації взаємин з дорослими та однолітками, опанування новими способами соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та учбової діяльності [2].

Сформована в навчальній діяльності в середніх класах школи здатність до рефлексії «спрямовується» школярем на самого себе. Порівняння себе з дорослими та з більш молодшими дітьми призводить підлітка до висновку, що він вже не дитина, а скоріше дорослий. Підліток починає відчувати себе дорослим і хоче, щоб навколишні також визнавали його самостійність та значущі психологічні потреби: прагнення до спілкування з однолітками («групування»), прагнення до самостійності і незалежності, «емансипацію» від дорослих, до визнання своїх прав з боку інших людей.

За визначенням Д. Ельконіна, відчуття дорослості є новоутворенням свідомості, через яке підліток порівнює себе з іншими (дорослими або товаришами), знаходить приклади для наслідування, будує свої відношення з іншими людьми, організовує свою діяльність [3].

Серед умов сучасного життя вирізняються такі, що сприяють становленню дорослості підлітків (акселерація фізичного та статевого дозрівання, інтенсивне спілкування з однолітками, більш рання самостійність через зайнятість батьків, величезний потік різноманітної за змістом інформації тощо) і такі, що гальмують цей процес (зайнятість тільки учінням при відсутності інших серйозних обов'язків, прагнення багатьох батьків надмірно опікуватися дітьми тощо). Соціальна активність підлітків спрямована насамперед на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними.

У цьому віці підліткам часто притаманно наслідування зовнішнім ознакам дорослості: паління, гра в карти, вживання алкоголю, особливий лексикон, прагнення до дорослої моди в

одязі та зачісці, специфічні способи відпочинку та розваг в сумнівних компаніях. Це найлегші способи досягнення дорослості, які за певних обставин можуть призвести підлітка до несприятливих наслідків. Наслідкування особливому стилю веселого, легкого життя соціологи та юристи називають «низькою культурою дозвілля», при цьому пізнавальні інтереси втрачаються і складається специфічна установка весело провести час з відповідними їй життєвими цінностями.

Вченими відзначається своєрідна маргінальність підлітка, що виражається в його становищі між двома культурами – світом дітей і світом дорослих. Підліток уже не хоче належати до дитячої культури, але ще не може увійти до спільноти дорослих, зустрічаючи опір з боку реальної дійсності, і це викликає стан «когнітивного дисбалансу», невизначеність орієнтирів, планів і цілей в період зміни «життєвих просторів». Виявляється, що ніякого місця в системі відносин з дорослими дитина ще зайняти не може, і вона знаходить своє місце в колективі однолітків [4].

Нові інтереси й прагнення підлітка бувають мінливими. З причин нерозуміння дорослими змін, які відбуваються в особистості підлітка, стосунки з ними стають складнішими. Як зазначав Г. Костюк, у цьому віці частішими стають прояви негативізму, неслухняності та інші порушення норм поведінки. Вчений стверджував, що кризи на цьому етапі бувають, але вони не є неминучими. Негативізм у поведінці підлітка не є обов'язковим, хоч особливості його розвитку містять у собі певні передумови для його виникнення. Цей період у житті дитина може стати й часто стає важким у виховному відношенні, якщо батьки та інші дорослі, що оточують підлітка, не обізнані з особливостями його розвитку, не зважають на них і продовжують виховувати його так, як виховували раніше, або ж, навпаки, ставлять до нього такі вимоги, як до дорослого [5].

Процес самоідентифікації відбувається за відчутного впливу соціуму. Для підлітків важливо не просто бути разом з однолітками, вони прагнуть зайняти в соціальному середовищі те становище, яке б відповідало їхнім домаганням. Спілкування з товаришами в цьому віці набуває такої цінності, що нерідко відсуває на другий план і навчання, і навіть стосунки з рідними. Суттєво змінюються мотиви спілкування з ровесниками та зумовлені ними переживання впродовж підліткового віку.

Виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми. Зі збільшенням кількості міжособистісних зв'язків як у формальних, так і неформальних утвореннях, вираженої

неоднорідності суспільства в сучасних умовах, посилюється ризик виникнення конфліктних ситуацій з явищами віктимності, що обумовлює необхідність розробки та проведення первинних превентивних заходів.

Метою статті є розгляд напрямів профілактики віктимної поведінки неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Вбачається доцільним здійснення комплексної профілактики віктимної поведінки неповнолітніх за такими напрямками.

1. Формування правосвідомості у процесі соціалізації дитини.

Правова соціалізація, на думку вчених, активізується у підлітковому, а проходить пік свого становлення – у юнацькому віці (І. Бех, М. Єлізарова, І. Козубовська, В. Нікітяєва, В. Оржеховська, Н. Ткачова, М. Фіцула та ін.). У формуванні та розвитку правової свідомості у цьому процесі беруть участь різні соціальні інститути, які поділяються на первинні та вторинні. Первинними інститутами правової соціалізації є сім'я, педагоги, однолітки, лідери молодіжних угруповань тощо. Вторинними інститутами правової соціалізації виступають представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, держави, ЗМІ тощо. Вони характеризуються стійкою формою організації спільної діяльності, усталеним комплексом правил, принципів, норм, що регулюють цю діяльність. Водночас інститути соціалізації виступають різновидами особливих соціальних зв'язків, що забезпечують цілісність взаємодії особи та суспільства, сукупності доцільно орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у конкретних ситуаціях.

Асоціалізація – це засвоєння особистістю таких норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів поведінки, які спричинюють деформацію суспільних зв'язків, дисгармонію людини та суспільства. Прояви асоціалізації підростаючої особистості спостерігається передусім у проблемних і неповних сім'ях. Так, проблемна сім'я характеризується суперництвом між батьками за головуюче становище в сім'ї, роз'єднаністю, ізоляцією між батьками та дітьми. Постійна атмосфера напруженості між батьками призводить до того, що дитина прагне якомога менше знаходитися вдома, вона втрачає емоційний контакт з батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих.

До асоціалізації підлітка призводить і виховання у псевдоблагополучних сім'ях, які характеризуються безперечним

домінуванням одного з батьків, наявністю жорстоких взаємостосунків між членами сім'ї, застосуванням насильства, фізичного покарання як основних методів виховання. Часті фізичні покарання призводять, по-перше, до появи в дитини дратівливості, агресивності, по-друге – до заниженої самооцінки дитини, по-третє – до втрати чуйності й здатності співчувати іншим людям, в-четвертих – до появи ворожого ставлення до батьків. Також відомо, що діти, які виховуються у таких умовах, часто виявляються нездатними чинити опір, кликати на допомогу, коли опиняються в ролі жертви, переносячи на ситуацію мотив підпорядкування насильству, що сформувався в сім'ї.

В результаті найважливіші потреби дитини (потреба в розумінні та підтримці дорослих, батьків, однолітків, потреба в самоповазі) починають фруструватися, що з часом створює глибокий внутрішній дискомфорт. Виходи із такого становища можуть бути різноманітними: іноді така дитина стає на деякий час замкненою, іноді, навпаки, намагається компенсувати прогалини в навчанні бравадою, зухвалістю, витівками на уроці, роллю постійного блазня у класі, бійками, приєднанням до вуличних компаній. Як наслідок, діти психологічно відриваються від колективу чи займають у ньому ізольоване становище. Така дитина часто опиняється на самоті та може попасти в небезпечну ситуацію, не маючи поряд друзів та близьких.

За відсутності адекватних умов для задоволення вікових потреб підлітка, ці потреби не зникають, а знаходять втілення в інших формах реалізації. Цим підліткам притаманно негативне ставлення до себе, що маскується завдяки включенню захисних психологічних механізмів, переважно витісненню та проєкції, закритість новому досвіду і невизначеність у майбутньому. Діти живуть ніби «самі по собі», що спотворює їхні уявлення про себе. Вразливість психосоціальної ситуації розвитку може призвести до того, що дитина опиняється в несприятливих обставинах та легко стає жертвою.

За виразом письменниці Вікторії Токаревої, у всьому поганому, що відбувається з дитиною, винні батьки. І навіть, якщо – не винні, все одно винні. Батьки неспроможні тримати дитину за руку усе життя, але саме вони відповідальні за її адаптацію до реалій навколишнього світу, що ґрунтується на засвоєнні певних побутових стереотипів і традицій, індивідуального досвіду, спостережливості, опори на «народну мудрість». Цей процес відбувається на основі наслідування

певної моделі поведінки, яку пропонує дорослий. Однак не завжди дитина отримує пояснення того, чому саме так потрібно діяти; крім того, дорослі часто не розкривають перед нею механізмів власного прогнозування в тому чи іншому випадку. Тоді розпізнавання ситуацій, які потребують прогнозу, здійснюється на основі власного досвіду, при цьому не кожна дитина виявляється до цього здатною. Таким чином, саме на основі первинної соціалізації дитини в сім'ї закладаються основи правосвідомості, що є запорукою виникнення як девіацій, так і віктимності у її поведінці.

2. Розвиток здатності до соціально-перцептивного передбачення.

Забезпечення сприятливих умов соціалізації дитини має поєднуватися зі стимулюванням власної активності неповнолітніх, яка б ґрунтувалася на адекватній оцінці як своїх можливостей, так і середовищних впливів. Відомо, що виховання за типом гіперопіки так само підвищує ризик віктимності дитини внаслідок її непристосованості до життя, як і явища гіпоопіки. В системі психопрофілактичних засобів віктимної поведінки важливим є пошук механізмів, на яких може ґрунтуватися цей процес. Одним з таких механізмів є здатність до прогнозування в ситуаціях соціальної взаємодії, що має назву соціально-перцептивного передбачення.

Здатність до соціально-перцептивного передбачення у психологічній літературі розглядається в контексті вивчення проблеми соціальної перцепції, яка притаманна міжособистісній взаємодії (Г. Андрєєва, В. Барабанщиков, О. Бодальов, А. Донцова, Я. Коломинський, В. Лабунська, М. Лісіна та ін.). Змістова структура соціальної перцепції включає чотири взаємопов'язані компоненти: конативний (перцептивна потреба, оцінка), когнітивний (розуміння ситуації, визначення її вузлових і типових рис), виконавчий (перцептивний план, операції) і диспозиційний (перцептивна установка, ставлення) [6; с. 144].

Соціально-перцептивне передбачення є емпіричним процесом отримання випереджальної інформації про динамічні компоненти експресивної поведінки іншої людини. На основі соціально-перцептивного передбачення людиною здійснюється діяльність із побудови прогностичних образів різної структурованості та усвідомленості. В ході нього відбувається взаємна оцінка статусів і соціальних ролей, спектру трудової та побутової діяльності, емоційно-вольових якостей, системи відношень, якостей особистості.

Формування здатності до соціально-перцептивного передбачення безпосередньо пов'язано з частотою обізнаності з певними об'єктами у минулому досвіді індивіда. Чим більший обсяг нагромадженої інформації та ймовірність появи тих чи інших подій, тим вищою є не тільки адекватність та швидкість сприйняття окремих явищ навколишнього середовища, але й готовність до їх сприйняття. Цей показник для неповнолітніх має особливе значення внаслідок недостатності такого досвіду.

Навколишній світ придушив би нас своїм розмаїттям, якби людина була не здатна категоризувати речі, які її оточують. Це стосується також певних категорій людей, що відображено у методі навчання соціально-перцептивним вмінням за прототипами. Він спрямований на формування здатності сприймати поведінкові характеристики партнера по спілкуванню та формувати адекватні уявлення про його наміри, думки, здібності, емоції та установки.

У психології соціального пізнання встановлено, що використання методу прототипів відіграє позитивну роль у зберіганні інформації, оскільки дозволяє швидше категоризувати об'єкти, які об'єднані спільними ознаками. У цьому випадку інформаційний пошук стає більш цілеспрямованим, інформація краще запам'ятовується та зберігається. Ця методика дозволяє навчити людину формувати уявлення про будь-які характеристики партнера, якщо вони мають поведінкові прояви. Якість навчання визначається мірою зв'язку між поведінковими індикаторами та відповідними характеристиками прототипу [7].

Таким чином, цілеспрямоване навчання соціально-перцептивному передбаченню сприяє формуванню розбірливості неповнолітніх у соціальних взаєминах та є важливим психопрофілактичним засобом. З позицій біхевіоризму цей процес називається дискримінаційним вікарним навчанням.

3. Формування поведінкових стратегій у віктимологічних ситуаціях.

Процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з альтернатив поведінки. Від людини завжди очікується прояв нормальних реакцій у взаємодії з іншими. І хоча більшість індивідів соціальні вимоги сприймають як стимул для подальшого вдосконалення і досягнення гармонії з соціальним оточенням, водночас частина людей проявляє неадекватні реакції у цих ситуаціях, особливо у підлітковому віці, що призводить до відхилень у поведінці, включно віктимні наслідки.

Внаслідок недостатності власного досвіду неповнолітніх, профілактика віктимної поведінки може бути реалізована через такий засіб психологічної допомоги, як інтерактивний театр. У процесі вистави моделюється потенційно небезпечна ситуація та відображаються її наслідки. Таким чином створюється система штучного досвіду, коли глядачі мають можливість усвідомити особливо небезпечні обставини та сторони життя.

Іншим напрямом психопрофілактичної роботи є моделювання стандартних віктимологічних ситуацій з участю неповнолітніх: дитина одна вдома; дитина одна на вулиці; дитина загубилася тощо. Поведінковий підхід передбачає акцентування уваги на середовищі та модифікацію неадаптивної поведінки із застосуванням моделювання та рольової гри. Моделювання ґрунтується на розгляді життєвої ситуації, яка пропонується підліткам з метою демонстрації певної навички. Кожна навичка складається зі специфічних поведінкових кроків. Необхідною умовою є моделювання цих кроків у правильній послідовності. Найбільш доцільним є проведення таких занять у групах. На одному занятті доцільно вивчати тільки одну навичку.

Заняття проводяться таким чином. Всі учасники групи отримують картки, на яких написані поведінкові кроки. Кожна картка складається з одного поведінкового кроку. Це спонукає учасників групи до уважного спостереження за проведенням справи та готовності до обговорення.

Рольова гра являє собою поведінкову репетицію. Учасник, який описав певну ситуацію, стає головною діючою особою та сам обирає собі партнера для програвання ситуації. З допомогою ведучого ситуація уточнюється: обговорюються обставини, події, що передували цьому, настрої учасників тощо. Перед проведенням гри нагадуються кроки навички. Інші учасники гри стають спостерігачами, оцінюють якість виконання кроку, який вказаний на їх картці.

Висновки. Таким чином, психопрофілактика віктимної поведінки неповнолітніх має носити комплексний характер та охоплювати когнітивний компонент (забезпечення необхідними знаннями про дійсність), емоційний (формування відповідного ставлення до неї) та поведінковий (попередження віктимної та закріплення соціально бажаної поведінки). Така робота є необхідною умовою адаптації молодого покоління до умов життєдіяльності у соціумі. Оскільки ризик віктимної поведінки набуває піку саме у підлітковому віці, велике значення належить психопрофілактичним заходам у передсензитивному періоді,

доки негативні для розвитку особистості чинники не закріпилися як провідні. В якості перспективних досліджень вбачається розробка ефективних стратегій попередження та протидії булінгу у групах підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Моїсєєв Є. М., Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жі. – Київ : Атіка, 2006. – 352 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 452 с.
3. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 2–6.
4. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 214 с.
5. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М., 1982. – 304 с.
6. Барабанщиков В. А. Психология восприятия: организация и развитие перцептивного процесса. – М. : Когито-Центр, 2006. – 240 с.
7. Павлова Е. Н. Обучение социально-перцептивным умениям по прототипам / Е. Н. Павлова // Журнал практического психолога. – 2000. – № 5–6. – С. 159–167.

REFERENCES

1. Moiseev, T.M., Dzhuzha, O.M., & Vasilevich, V.V. (Eds.). (2006). *Kriminologichna viktimologija [Criminological Victimology]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
2. Vygotkii, L.S., & Elkonina, D.B. (Ed.). (1984). *Sobranie sochinenii [Collected Works]*. Moscow: Pedagogika (Vols. 6) [in Russian].
3. Elkonin, D.B. (1971). K probleme periodizacii psicheskogo razvitiia v detskom vozraste [To the problem of the periodization of mental development in childhood]. *Voprosy psixologii - Questions of psychology*, 4 [in Russian].
4. Sokolova, E.T. (1989). Samosoznanie i samoocenka pri anomaliiakh lichnosti [Self-awareness and self-esteem with personality anomalies]. Moscow: izd-vo MGU [in Russian].
5. Kostiuik, G.S. (1982). *Izbrannyye psihologicheskyye trudy [Selected psychological works]*. Moscow [in Russian].
6. Barabanscikov, V.A. (2006). Psixologiya vospriatiia: organizaciia i razvitie perceptivnogo processa [Psychology of Perception: Organization and Development of the Perceptual Process]. Moscow: Kogito-centr [in Russian].
7. Pavlova, E.N. (2000). Obuchenie socialno-perceptivnym umeniiam po prototipam [Training in social perceptual skills on prototypes]. *Jurnal prakticheskogo psihologa - Journal of practical psychologist*, 5-6 [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 13.09.2018

Romanenko O. – Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Directions of Psycho Prophylaxis of Minors Victimized Behavior

The article is devoted to the consideration of psycho prophylaxis of minors victimized behavior. The state of studying of this problem in the national science is analyzed. It is noted that the content of victimization consists of three factors: the insecurity of the person on the part of the state, society and microenvironment from any criminal encroachments and the subjective inclination of a person to become a victim of a crime. Juveniles are the most affected category of people, due to the following factors: 1) the incomplete formation of a person in the biological plan, and therefore, the inability to resist a criminal offense; 2) the incompleteness of the formation of a person in a social plan, the consequence of which is the inability to adequately assess the situation, which leads to a greater probability of getting into a criminal situation as a victim of a crime. It is established that among the various factors of the formation of victimized behavior a significant role belongs to the biological age features, insufficiency of experience, increased dependence on the reference group, unfavorable conditions of family upbringing. Categories of persons with a predisposition to victim behavior are described. The factors of adolescent's socialization as a result of education in pseudo wealthy families characterized by undeniable domination of one of the parents, the presence of violent interactions among family members, the use of violence and physical punishment as the main methods of upbringing are determined. The directions of psycho-prophylactic work with minors are outlined: formation of legal consciousness in the process of socialization of a child, development of the ability to social-perceptual prediction, formation of behavioral strategies in dangerous situations. Psycho prophylaxis of victimized behavior of minors should be complex and cover the cognitive component (providing the necessary knowledge about reality), emotional (formation of the appropriate attitude towards it) and behavioral (prevention of victimization and consolidation of socially desirable behavior). Since the risk of victimized behavior reaches a peak in adolescence, the importance of psycho prophylaxis measures in the presensitive period is of great importance, while factors that are negative for the development of the person are not fixed as leading.

Key words: legal awareness; socialization; victimized behavior; biological age features; social-perceptual prediction; psycho prophylaxis work.

УДК: 152

Хохліна О. П. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2126-5011>;

Чечко А. В. – студентка Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4677-8948>

Особливості спілкування майбутніх психологів – екстравертів та інтровертів

Висвітлено результати теоретичного вивчення проблеми спілкування в контексті професійної підготовки психологів та емпіричного виявлення наявності й характеру соціально-психологічних особливостей спілкування в майбутніх психологів – екстравертів та інтровертів. Спілкування розглянуто як форму активності людини, результатом якої є взаємодія з іншою людиною чи людьми; як багатоплановий процес встановлення й розвитку контактів між людьми, що породжується потребою спільної діяльності. Зауважено, що навчально-виховний процес з підготовки фахівця в галузі психології має базуватися на наукових знаннях щодо особливостей спілкування та їх детермінації в майбутніх психологів. Емпірично доведено, що екстраверсія та інтроверсія як характеристики темпераменту людини детермінують виникнення певних особливостей спілкування. Отримано нові дані про соціально-психологічні особливості спілкування – комунікативну установку, стратегію психологічного захисту та здатність до саморегуляції – у майбутніх психологів залежно від належності до групи екстравертів чи інтровертів. Зокрема, виявлено, що спілкування майбутніх психологів-екстравертів має такі соціально-психологічні особливості: більш виразна (ніж в інтроверті) негативна комунікативна установка з домінуванням установки на завуальовану жорстокість щодо партнерів; використання в спілкуванні миролюбності як стратегії психологічного захисту суб'єктивної реальності; низький рівень самоконтролю. Спілкуванню майбутніх психологів-інтровертів притаманні: менш виразна (ніж в екстраверті) негативна комунікативна установка з домінуванням установки на негативний досвід спілкування; використання в спілкуванні уникнення як стратегії психологічного захисту суб'єктивної реальності; середній рівень самоконтролю. Визначено змістові лінії психолого-педагогічної роботи зі студентами-екстравертами та інтровертами з метою підвищення ефективності їх професійної підготовки.

Ключові слова: спілкування; соціально-психологічні особливості спілкування; психологи; екстраверти; інтроверти; комунікативна установка; стратегія психологічного захисту; здатність до саморегуляції.

Постановка проблеми. Уміння спілкуватися належить до кола найважливіших професійних умінь психолога. Відповідно, необхідною умовою підвищення ефективності підготовки майбутнього фахівця у галузі психології є виявлення та

врахування у навчально-виховному процесі ВНЗ особливостей спілкування та їх причинної зумовленості у студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми спілкування, у тому числі спілкування психолога, присвячені праці таких вчених, як Г. М. Андрєєва, Є. П. Ільїн, О. О. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, А. В. Петровський, Н. О. Корягіна, Н. В. Антонова, С. В. Овсяннікова, Патрік Кінг, а також Дж. Тодд, А. К. Богарт, С. В. Васьківська, Т. В. Дуткевич, І. Г. Маліна-Пих, О. В. Савицька, С. П. Сагайдак, Т. М. Титаренко та ін. Але залишаються недостатньо дослідженими питання конкретних соціально-психологічних особливостей спілкування майбутніх психологів з використанням сучасних теоретичних засад і методичних засобів їх вивчення та питання детермінації становлення цих особливостей, зокрема такими властивостями суб'єкта, як екстраверсія чи інтроверсія.

Метою статті є висвітлення результатів теоретичного вивчення проблеми спілкування в контексті професійної підготовки психологів та емпіричного виявлення наявності й характеру соціально-психологічних особливостей спілкування в майбутніх психологів – екстравертів та інтровертів.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою людської життєдіяльності є її спілкування. Потреба в контакті з подібними до себе існує й у тваринному світі, однак спілкування – величезний дар, здобуток суспільного буття людини. Завдяки спілкуванню людина пізнає світ і себе, власну духовність, виконує спільну діяльність, підтримує психологічний зв'язок з іншими людьми, зберігає емоційний статус та ін.

За Б. Ф. Ломовим, спілкування – це форма активності людини, результатом якої є не перетворена навколишня дійсність – матеріальний чи ідеальний предмет (як у діяльності), а відношення (стосунки), взаємодія з іншою людиною чи людьми. Категорія спілкування охоплює відношення «суб'єкт–суб'єкт». В аналізі таких відношень розкриваються не просто дії того чи іншого суб'єкта чи впливи одного суб'єкта на іншого, а процес їх взаємодії, в якому виявляються сприяння (чи протидія), згода (чи суперечності), співпереживання та ін. [7].

А. В. Петровський відзначає, що спілкування пронизує всю життєдіяльність особи. Форми спілкування вкрай різноманітні. Але, в кінцевому рахунку, вони визначаються об'єктивними умовами, насамперед, характером суспільно-економічної формації. Спілкування, виражене в безпосередніх

міжособистісних зв'язках людей, завжди відповідає певним історично усталеним і соціально необхідним формам комунікації, і реалізується відповідно до норм соціально задовільної поведінки [9].

Спілкування, за С. Д. Максименком, – це важлива духовна потреба людини як суспільної істоти. Потреба людини в спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії в процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, і в першу чергу трудова, не може здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння. Особливість спілкування – в його нерозривному зв'язку з діяльністю. Діяльність є головним середовищем і необхідною умовою виникнення і розвитку контактів між людьми, передавання потрібної інформації, взаєморозуміння та узгодження дій [6].

За Б. Ф. Ломовим, існують функції спілкування:

1) інформаційно-комунікативна (обмін інформацією). Ця функція охоплює процеси формування, передавання та прийому інформації. Її реалізація має кілька рівнів. На першому здійснюється врівнювання відмінностей щодо інформованості людей, які вступають у психологічний контакт. Другий рівень передбачає передачу інформації та прийняття рішень (спілкування реалізує цілі інформування, навчання та ін.). Третій рівень пов'язаний із прагненням людини зрозуміти інших (спілкування спрямоване на формування оцінок досягнутих результатів);

2) регуляційно-комунікативна (регуляція поведінки, спільної діяльності в процесі взаємодії). Завдяки спілкуванню людина регулює не тільки власну поведінку, а й поведінку інших людей і реагує на їхні дії;

3) афективно-комунікативна (регуляція емоційної сфери людини). Вона характеризує емоційну сферу людини, в якій виявляється її ставлення до навколишнього середовища, в тому числі й соціального [7].

За визначенням М. М. Філоненко, спілкування – це зонайперше обмін повідомленнями, інформацією, яка подається у вигляді усних чи письмових текстів мовою, якою володіють співрозмовники. І здійснюється у мовленнєвих актах, різних за формою (діалог, полілог, монолог). Неодмінним учасником спілкування, крім мовця, є слухач, реальний чи уявний. Мовлення, таким чином, є конкретне говоріння, усне чи писемне, а також сприйняття (слухання або читання). С. Д. Максименко

зазначає, що змістом спілкування завжди є інформація, зумовлена потребами взаємодії людей. Вона може стосуватися повідомлення нових знань, наприклад, роз'яснення вчителем понять, пояснення сутності певних явищ, процесів, інформування про події, що відбуваються, обґрунтування певних положень, побудови гіпотез тощо. Спілкування може бути засобом передавання умінь і навичок [6].

Але спілкування – це не лише прийом та передавання інформації, а й стосунки принаймні двох осіб, де кожна є активним суб'єктом взаємодії. Крім обміну інформацією, відбувається орієнтація на іншого, тобто аналізуються мотиви, цілі, установки об'єкта інформації (іншого суб'єкта). В акті міжособистісної комунікації важливу роль відіграють значущість інформації, прагнення сприйняти її загальний зміст. За твердженням Г. М. Андреевої, комунікативний вплив відбувається за умови прийняття єдиної системи значень усіма учасниками акту комунікації. Лише за цієї умови можливе досягнення партнерами взаєморозуміння. Якщо немає такого загального розуміння, можуть виникати перепони в процесі спілкування, так звані комунікативні бар'єри. Останні постають унаслідок дії психологічних факторів – різних диспозицій, установок, ціннісних орієнтацій людей, їх індивідуально-психологічних особливостей тощо [1].

Безперечно, культурою спілкування має володіти фахівець у будь-якої галузі, але особливі вимоги до формування комунікативної складової професіоналізму висуває професія психолога. Навчально-виховний процес з підготовки такого фахівця має базуватися на наукових знаннях щодо особливостей спілкування та їх детермінації у майбутніх психологів. Відмічається, що діяльність психолога за своїм змістом та характером складна, різнопланова та відповідальна, адже її метою є підвищення психологічної компетентності людини, надання їй професійної допомоги, попередження і подолання різного характеру психологічних труднощів. Вона пов'язана з пізнанням особистісних особливостей людей, їх переживань та станів. Однією з особливостей професії психолога є те, що вона побудована на спілкуванні з людьми, а отже успішність його діяльності значною мірою залежить від здатності до спілкування [3, 10].

Професійне спілкування – це спеціально організований на наукових засадах, керований процес обміну повідомленнями, організації взаєморозуміння, досягнення оптимальної взаємодії,

взаємопізнання в різних видах діяльності учасників професійно спрямованої комунікації. Таке спілкування є важливим для здійснення будь-якого виду діяльності, пов'язаної з взаємодією людей. Відмічається, що рівень потенціалу до розвитку спілкування психолога детермінований системою знань, умінь і навичок психолога, пов'язаний з його перцептивно-рефлексивними, емоційно-емпатійними можливостями та мотивацією спілкування. Саме мотиваційна установка на діалог у спілкуванні є ефективним чинником успішності та забезпечує самоусвідомлення особистості у процесі взаємодії з клієнтом [4]. Від вміння спілкуватися з клієнтом значною мірою залежить ефективність психоконсультації, психотерапії та психокорекції, які передбачають щирий інтерес до людей, їхнього способу життя, емоцій, думок, вміння добирати правильні слова і тон, які забезпечують встановлення необхідного контакту, вміння слухати, терпіння та ін.

У спілкуванні як найнеобхіднішій здатності для професійної реалізації психолога виділяють складові:

- 1) уміння правильно і повно сприймати людину (спостережливість);
- 2) уміння розуміти внутрішні властивості й особливості людини (інтуїція);
- 3) уміння співпереживати (емпатія);
- 4) уміння аналізувати власну поведінку (рефлексія);
- 5) уміння керувати собою і процесом спілкування [3].

Але як проявляються у роботі майбутнього психолога конкретні соціально-психологічні особливості спілкування, які можна віднести до стильових, до тих, що свідомо чи несвідомо ним використовуються при розв'язанні професійних завдань? Чим визначаються ці особливості? Чи пов'язані вони зокрема з належністю суб'єкта до групи екстравертів чи інтровертів, що дано йому від природи? Конкретних даних (окрім загальної класичної характеристики спілкування осіб зазначених типологічних груп), які давали б відповіді на ці питання, у літературних джерелах нами не було виявлено.

Екстраверсія та інтроверсія – характеристика особистості, що визначає спрямованість психічної діяльності людини на об'єкти зовнішнього світу або на самого себе, а також переважну обумовленість цієї діяльності зовнішніми або внутрішніми по відношенню до особистості обставинами [12]. Ці характеристики належать до особливостей темпераменту – психічної властивості особистості, що характеризується динамікою

протікання психічної діяльності (інтенсивність, швидкість, темп, ритм та ін.). Кожному з типів темпераменту (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік) властиві своєрідні психологічні особливості [2]. Певні властивості темпераменту створюють, за К. Юнгом, екстравертований та інтровертований типи, які проявляються у поведінці в ситуаціях спілкування людини та позначаються на його особливостях.

Екстраверти (від лат. коренів «екстра» – «назовні», «верто» – «направляю») – особистості, які спрямовані назовні, вони в силу організації своїх нервових процесів потребують постійного стимулювання з боку зовнішнього середовища. Їм притаманне прагнення до нових вражень. Такі люди потребують товариства, вони невимушені в поведінці, імпульсивні, безтурботні, балакучі. Їх почуття, емоції не завжди піддаються контролю. Вважається, що екстравертам властиві товариськість, імпульсивність, гнучкість поведінки, значна ініціативність (але незначна наполегливість) та висока соціальна адаптованість. Екстраверти, зазвичай, наділені зовнішньою чарівністю, прямолінійні в судженнях, орієнтуються переважно на зовнішню оцінку. Добре виконують роботу, яка потребує негайних рішень. Екстраверти відчують велику потребу в новій інформації та контактах з людьми і тому постійно шукають можливості для спілкування, виявляючи себе в ньому як активні партнери. Вони не дуже люблять розмірковувати, активно реагують на зовнішні події, під впливом яких і спрямовується їхня активність [13].

Інтроверти (від лат. коренів «інтро» – «всередину», «верто» – «направляю») – особистості, які спрямовані всередину. Їм не потрібне значне зовнішнє стимулювання, і ця властивість формує специфіку їх поведінки. Людина-інтроверт менш контактна, їй притаманні нетовариськість, замкненість, друзів у неї небагато, але вона вірна їм надовго. Інтроверт уникає галасливих компаній; він характеризується як повільна, поважна людина, як та, що планує свої дії та вчинки, досить добре контролює емоції. Інтровертам притаманна соціальна пасивність (за досить великої наполегливості), схильність до самоаналізу і труднощі соціальної адаптації. Інтроверти краще справляються з монотонною роботою, вони обережні, охайні, педантичні. Інтроверти мають обмежену потребу в інформації та контактах, спокійно переносять самотність, люблять читати та розмірковувати, більшою мірою діють під впливом внутрішніх спонукань: переконань та намірів, а не зовнішніх подій [13].

Але чи позначається і як позначається екстравертованість та інтровертованість майбутніх психологів на конкретних соціально-психологічних особливостях спілкування, що потрібно враховувати у навчально-виховному процесі студентів, закликано було з'ясувати наше емпіричне дослідження.

На емпіричному етапі дослідження розв'язувалися завдання: 1) виявити приналежність студентів-психологів до груп-екстравертів та інтровертів, 2) вивчити та з'ясувати наявність у них соціально-психологічних особливостей спілкування, що стосуються комунікативної установки, домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні та рівня самоконтролю.

Для цього використовувались стандартизовані психологічні методики, а саме: опитувальник Г. Айзенка «Методика вивчення темпераменту» для виявлення вираженості типу темпераменту та рівня розвитку типологічних властивостей особистості; методика «Діагностика комунікативної установки» В. В. Бойка, методика «Діагностика домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні» В. В. Бойка та методика діагностики оцінки самоконтролю у спілкуванні М. Снайдера. Для обробки емпіричних даних використовувалися їх якісний та кількісний аналіз. Дослідною роботою були охоплені студенти III курсу НАВС, що навчаються за напрямом підготовки «психологія».

На основі отриманих даних щодо типу темпераменту та рівня розвитку типологічних властивостей особистості були визначені групи студентів екстравертів та інтровертів – в кожній групі по 15 осіб. Це дозволило надалі, при обробці отриманих даних щодо прояву у них комунікативної установки, домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні та рівня самоконтролю у спілкуванні, побудувати таблиці порівняльних даних, які і підлягали якісному аналізу.

Комунікативна установка. Методика «Діагностики комунікативної установки» В. В. Бойко уможлиблює дізнатися про певну готовність особистості реагувати певним чином на ті чи інші типи партнерів по взаємодії, що обумовлено наявним досвідом спілкування, оцінками та переживаннями їх сутності, поглядів та поведінки. За даною методикою виявлялася наявність негативної комунікативної установки на основі виведення оцінки за кожною її складовою (або проявом): негативний досвід спілкування; завуальована жорстокість; відкрита жорстокість; бурчання; обґрунтований негативізм. Оцінка комунікативної установки визначалася у відсотках до

максимально можливого балу прояву компонента. Якщо загальний бал сягав 33, то це свідчило про наявність виразної негативної комунікативної установки, яка несприятливо позначається на самопочутті партнерів спілкування, оскільки сприяє зростанню стану їхньої напруги, виникненню стресу. Враховуючи зазначене, наявність виразної негативної установки у спілкуванні не може бути запорукою успішної діяльності психолога і має у студента долатися чи послаблятися. Кількісні дані щодо комунікативної установки у студентів – екстравертів та інтровертів представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Дані щодо комунікативної установки в екстравертів та інтровертів

Компоненти установки	Інтроверти N=15	Екстраверти N=15
Негативний досвід спілкування	57,3 %	48,7 %
Завуальована жорстокість	46,4 %	57,2 %
Відкрита жорстокість	35,7 %	42,6 %
Бурчання	43,2 %	51,4 %
Обґрунтований негативізм	30,4 %	43,3 %
Всього	42,6 %	48,6 %

Табличні дані показують, що майбутні психологи, як інтроверти, так і екстраверти, мають виразну негативну установку щодо партнерів спілкування. Однак виявлено, що такою установкою характеризуються більшою мірою студенти-екстраверти, ніж інтроверти.

Отримані дані щодо окремих компонентів негативної комунікативної установки показують наявність відмінностей у їх проявах і, відповідно, ієрархії у кожній групі досліджуваних. Так, якщо в екстравертів домінуючими є установка на завуальовану жорстокість та бурчання, то в інтровертів – на негативний досвід спілкування. Якщо для екстравертів найменш типовою є установка на відкриту жорстокість, то в інтровертів – на обґрунтований негативізм.

Виявлене я підставою для висновку про необхідність роботи у навчально-виховному процесі в контексті послаблення

у майбутніх психологів негативної комунікативної установки з урахуванням їх належності до груп екстравертів чи інтровертів: у екстравертів має долатися установка на завуальовану жорстокість та бурчання, в інтровертів – на негативний досвід спілкування. Враховуючи суть досліджуваного психологічного явища, загальною передумовою такої роботи є щонайперше осмислення студентом та переведення у сферу свідомості своїх недоліків спілкування та їх усунення.

Домінуюча стратегія психологічного захисту в спілкуванні. Методика «Діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні» В. В. Бойко дозволила нам виявити переважання у спілкуванні однієї зі стратегій психологічного захисту, а саме – миролюбності, уникнення чи агресії. Кількісні дані щодо домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні у студентів – екстравертів та інтровертів представлені у таблиці 2. Дані представлено у відсотках до максимально можливого балу прояву кожної стратегії.

Таблиця 2

Дані щодо домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні в екстравертів та інтровертів

Домінуюча стратегія	Інтроверти N=15	Екстраверти N=15
Уникнення	59,7 %	48,5 %
Миролюбність	47,2 %	58,8 %
Агресія	5,3 %	5,2 %

Аналіз табличних даних показує, що у більшій частині студентів переважають такі домінуючі стратегії психологічного захисту як уникнення та миролюбність, що є позитивним для характеристики спілкування майбутніх психологів. Незважаючи на те, що психологічний захист – неусвідомлений механізм, який спрацьовує для збереження свого Я в ситуації загрози, домінуючі у досліджуваних стратегії вимагають наявності у них досить складних особистісних утворень вищих рівнів організації – інтелекту та врівноваженого характеру (стратегія миролюбності); волі, витримки, інтелекту для економії емоційних та інтелектуальних ресурсів (стратегія уникнення).

Але слід відмітити, що якщо для екстравертів домінуючою стратегією є миролюбність, то для інтровертів – уникнення. Відповідно, у процесі професійної підготовки психологів-

екстравертів важливим є усвідомлення ними значущості розширення можливих способів захисту свого Я за рахунок використання й іншої стратегії – уникнення, а психологів-інтровертів – миролюбності, розуміння їх переваг у різних професійних ситуаціях спілкування.

Рівень самоконтролю у спілкуванні. Кількісні дані щодо рівня самоконтролю в спілкуванні у студентів-екстравертів та інтровертів, отримані за допомогою методики М.Снайдера, представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Дані щодо рівня самоконтролю у спілкуванні в екстравертів та інтровертів

Рівень самоконтролю у спілкуванні	Інтроверти N=15	Екстраверти N=15
Низький рівень	20 %	46,7 %
Середній рівень	53,3 %	33,3 %
Високий рівень	26,7 %	20 %

Аналіз табличних даних показує, що у студентів переважає середній та низький рівень самоконтролю у спілкуванні; високий рівень здатності до самоконтролю у студентів-майбутніх психологів представлено найменшою мірою. При цьому виявлено, що більш високий рівень – середній – характеризує переважно інтровертів; а більш низький рівень – власне низький – екстравертів. Отже, серед інтровертів більше таких, які у своїй поведінці рахуються з іншими людьми, є щирими, хоч і не стриманими у своїх емоційних проявах. Екстраверти ж не вважають за потрібне змінюватися відповідно до ситуації. Вони хоч і здатні до щирого саморозкриття в спілкуванні, але це для них складає певну незручність. Виходячи з виявленого, найбільшої роботи у плані формування у значущого для професійної діяльності психолога самоконтролю у спілкуванні потребують студенти-екстраверти.

Отже, емпіричне дослідження показало наявність у майбутніх психологів екстравертів та інтровертів особливостей прояву таких соціально-психологічних характеристик професійного спілкування, як: комунікативна установка, стратегія психологічного захисту та рівень самоконтролю в спілкуванні.

Так, виявлено, що майбутні психологи, як інтроверти, так і екстраверти, мають виразну негативну установку щодо партнерів спілкування. При цьому така установка є більш характерною для студентів-екстравертів, ніж інтровертів. Отримані дані щодо окремих компонентів негативної комунікативної установки показують наявність відмінностей у їх проявах і, відповідно, ієрархії у кожній групі досліджуваних: якщо в екстравертів домінуючими є установка на завуальовану жорстокість та бурчання, то в інтровертів – на негативний досвід спілкування; якщо для екстравертів найменш типовою є установка на відкриту жорстокість, то в інтровертів – на обґрунтований негативізм.

Дослідженням доведено, що у більшості студентів переважають такі домінуючі стратегії психологічного захисту суб'єктивної реальності, як уникнення та миролюбність, що є позитивним для характеристики спілкування майбутніх психологів. Однак виявлено, що для екстравертів домінуючою стратегією є стратегія миролюбності (що заснована на інтелекті та рівноважному характері), а для інтровертів – уникнення (що заснована на волі, витримці, інтелекту для економії емоційних та інтелектуальних ресурсів).

Виявлено також, що у студентів – майбутніх психологів переважає середній та низький рівень самоконтролю у спілкуванні; при цьому більш високий рівень – середній – характеризує переважно інтровертів; а більш низький рівень – власне низький – екстравертів.

Висновки. Враховуючи отримані дані, спілкування майбутніх психологів-екстравертів має такі соціально-психологічні характеристики, як: більш виразна (ніж у інтровертів) негативна комунікативна установка з домінуванням установки на завуальовану жорстокість та бурчання щодо партнерів; використання у спілкуванні миролюбності як стратегії психологічного захисту суб'єктивної реальності; низький рівень самоконтролю. Спілкування майбутніх психологів-інтровертів характеризують: менш виразна (ніж у екстравертів) негативна комунікативна установка з домінуванням установки на негативний досвід спілкування; використання у спілкуванні уникнення як стратегії психологічного захисту суб'єктивної реальності; середній рівень самоконтролю.

Результати дослідження доводять, що важливим засобом підвищення успішності підготовки студентів до професійної

діяльності є врахування у педагогічному процесі ВНЗ їх належності до групи екстравертів чи інтровертів та тих соціально-психологічних особливостей спілкування, якими вони характеризуються. Враховуючи дані дослідження, майбутні психологи-екстраверти потребують роботи у плані послаблення негативної комунікативної установки щодо партнерів спілкування завдяки подоланню установки на завуальовану жорстокість та бурчання; розширення можливих способів захисту свого Я за рахунок використання у спілкуванні стратегії уникнення; формування здатності до саморегуляції. Майбутні психологи-інтроверти потребують роботи у плані послаблення негативної комунікативної установки щодо партнерів спілкування завдяки подоланню установки на негативний досвід спілкування; розширення можливих способів захисту свого Я за рахунок використання у спілкуванні стратегії миролюбності; підвищення рівня здатності до саморегуляції.

Емпірично доведено, що екстраверсія та інтроверсія, як характеристики темпераменту людини, детермінують виникнення певних соціально-психологічних особливостей спілкування. Отримано нові дані про соціально-психологічні особливості спілкування – комунікативну установку, стратегію психологічного захисту та здатність до саморегуляції – у майбутніх психологів залежно від належності до групи екстравертів чи інтровертів. Визначено змістові лінії психолого-педагогічної роботи зі студентами-екстравертами та інтровертами з метою підвищення ефективності їх професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 363 с.
2. Батаршев А. В. Темперамент и характер: психологическая диагностика / А. В. Батаршев. – М. : Владос-Прес, 2001. – 336 с.
3. Дуткевич Т. В. Практична психологія: Вступ у спеціальність : навч. посіб. / Т. В. Дуткевич, О. В. Савицька. – Київ : Центр учб. літ., 2007. – 256 с.
4. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
5. Кінг П. Стратегії і тактики спілкування / П. Кінг. – Київ : Книголав, 2017. – 128 с.
6. Корягина Н. А. Психология общения : учебник / Н. А. Корягина, Н. В. Антонова, С. В. Овсянникова. – М. : Юрайт, 2018. – 437 с.
7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 445 с.

8. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник / С. Д. Максименко. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
9. Петровский А. В. Опыт построения социально-психологической концепции групповой активности / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1973. – № 5. – С. 3–19.
10. Тодд Дж. Основы клинической и консультативной психологии / Дж. Тодд, А. К. Богарт / пер. с англ. – СПб. : Сова; М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 768 с.
11. Трухін І. О. Соціальна психологія спілкування : навч. посіб. / І. О. Трухін. – Київ : НПУ ім. Драгоманова, 2003. – 244 с.
12. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг. – М. : АСТ, 1998. – 480 с.

REFERENCES

1. Andreeva, G.M. (2007). *Socialnaia psikhologiya [Social Psychology]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
2. Batarshev, A.V. (2001). *Temperament i karakter: psikhologicheskaia diagnostika [Temperament and character: psychological diagnosis]*. Moscow: Vlados-Pres [in Russian].
3. Dutkevych, T.V., & Savyt'ska, O.V. (2007). *Praktychna psykhologhiia: Vstup u spetsialnist [Practical psychology: Access to specialty]*. Kyiv: Tsent'r uchb. lit. [in Ukrainian].
4. Ilin, E.P. (2009). *Psikhologhiia obscheniia i mejlichnostnyh otnoshenii [Psychology of communication and interpersonal relationships]*. SPb.: Piter [in Russian].
5. Kinhg, P. (2017). *Strat'hii i taktyky spilkuvannia [Strategies and tactics of communication]*. Kyiv: KnyhGolav [in Ukrainian].
6. Koriagina, N.A., Antonova, N.V., & Ovsiannikova, S.V. (2018). *Psikhologhiia obscheniia [Communication psychology]*. Moscow: Iurait [in Russian].
7. Lomov, B.F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii [Methodological and theoretical problems of psychology]*. Moscow: Nauka [in Russian].
8. Maksymenko, S.D. (2004). *Zahalna psykhologhiia [General Psychology]*. Vinnytsia: Nova knyhga [in Ukrainian].
9. Petrovskii, A.V. (1973). Opyt postroeniia socialno-psihologicheskoi koncepcii gruppovoi aktivnosti [The experience of building a socio-psychological concept of group activity]. *Voprosy psikhologii - Questions of psychology*, 5 [in Russian].
10. Todd Dj. (2001). *Osnovy klinicheskoi i konsultativnoi psikhologii [Fundamentals of clinical and counseling psychology]*. (A.K. Bogart, Trans). SPb.: Sovo; Moscow: EKSMO-Press [in Russian].
11. Trukhin, I.O. (2003). *Sotsialna psykhologhiia spilkuvannia [Social psychology of communication]*. Kyiv: NPU im. Dragomanova [in Ukrainian].
12. Iung, K.G. (1998). *Psikhologicheskie tipy [Psychological types]*. Moscow: AST [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 14.09.2018

Khokhlina O. – Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Aviation Psychology of the National Aviation University, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2126-5011>;

Chechko A. – Student of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4677-8948>

Communication Peculiarities of Future Psychologist – Extroverts and Introverts

The article deals with the results of a theoretical study of the communication problem in the context of psychologists vocational training and an empirical revealing of the presence and pattern of the socio-psychological characteristics of communication among future psychologists - extroverts and introverts. Communication is regarded as a form of human activity, the result of which is interaction with another person or people; as a multidimensional process of establishing and developing contacts between people, generated by the need for joint activities. Communication is a significant component and a necessary condition for effective professional work of a psychologist. The educational process of training a specialist in the field of psychology should be based on scientific knowledge about the features of communication and their determination in future psychologists. It is empirically proven that extraversion and introversion, as properties of human temperament, determine the emergence of certain socio-psychological characteristics of communication. New data on the characteristics of communication-a communicative attitude, a psychological defense strategy and the ability to self-regulation of future psychologists -have been obtained depending on their belonging to a group of extroverts or introverts. In particular, it was revealed that the communication of future extroverted psychologists has such socio-psychological characteristics: a more expressive (than introvert) negative communicative attitude with the dominance of the attitude toward veiled cruelty and muttering towards partners; the use of peacefulness in communication as a strategy of psychological defense of subjective reality; low level of self-control. The communication of future introvert psychologists is characterized by: less expressive (than in extroverts) negative communicative attitude with the domination of the attitude toward negative experience of communication; the use of avoidance in communication as a strategy of psychological defense of subjective reality; an average level of self-control. Accordingly, substantial lines of psychological and pedagogical work with extrovert and introvert students have been established with the aim of increasing the effectiveness of their professional training.

Keywords: communication; socio-psychological features of communication; psychologists; extroverts; introverts; communicative attitude; strategy of psychological defense; ability to self-control.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 351.74:159.9

Пліско В. І. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології і методики фізичного виховання Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7222-2057>;

Бондаренко В. В. – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри спеціальної фізичної підготовки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0170-2616>

Структурно-функціональна модель професійної готовності працівника патрульної поліції

Проаналізовано наукові праці, у яких висвітлено особливості формування готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності, специфіку роботи підрозділів патрульної поліції та вимоги до формування професійної готовності працівників. З'ясовано сутність поняття «професійна готовність працівника патрульної поліції». Визначено, що це – стан особистості, який дає змогу здійснювати службову діяльність на належному професійному рівні та інтегрує в собі низку компонентів у поєднанні зі здатностями оперативно їх поєднувати, постійно оновлювати, накопичувати і розвивати. На підставі здійснених досліджень обґрунтовано та розроблено структурно-функціональну модель професійної готовності працівника патрульної поліції. Модель візуально зображує складові компоненти готовності, які, інтегруючись, сприяють досягненню стану професійної готовності відповідно до виконуваних завдань. Головними компонентами професійної готовності є: професійно-теоретична, психологічна, фізична, тактична готовність і готовність до застосування, використання вогнепальної зброї. Складовими моделі визнано: уміння застосовувати набуті теоретичні знання під час професійної діяльності; достатній рівень сформованості спеціальних професійних і рухових умінь, навичок та розвитку професійно важливих якостей; професійний досвід. Ключовим чинником є формування і розвиток зазначених складових на тлі позитивної мотивації до навчання та професійної діяльності. Встановлено, що ефективно виконувати службові завдання здатні працівники патрульної поліції з різним рівнем сформованості виокремлених компонентів. Високий розвиток одних компонентів може частково компенсувати низький розвиток інших. Працівники патрульної поліції здатні досягнути високого рівня професійної готовності за умови оптимальної та комплексної їх розвиненості.

Ключові слова: модель; професійна готовність; патрульна поліція; Національна поліція.

Постановка проблеми. Формування готовності майбутніх правоохоронців до професійної діяльності – ключова проблема юридичної психології та професійної освіти. Це пояснюється тим, що професія поліцейського визначається суб'єкт-суб'єктною діяльністю, передбачає постійну взаємодію та співпрацю з населенням. Юридична психологія повинна озброїти майбутнього представника влади знаннями щодо поведінки об'єкта своєї діяльності – людини, особливостей зміни її психічних станів і властивостей. Провідним завданням професійної освіти в цьому напрямі є забезпечення загального і професійного розвитку майбутнього правоохоронця. Це передбачає створення умов для набуття курсантами і слухачами необхідних знань, умінь і навичок та, як наслідок, забезпечення правоохоронної системи компетентними кадрами, які ефективно надаватимуть сервісні послуги та якісно виконуватимуть поставлені завдання. Тобто будуть готовими до ефективного здійснення службової діяльності.

Виконання службових завдань працівниками патрульної поліції здійснюється в специфічних умовах і визначається низкою особливостей: постійні контакти з різними категоріями громадян, особами, які перебувають під дією алкоголю та наркотичних речовин, психічно хворими; наявність конфліктних ситуацій в центрі яких перебуває патрульний. Щільний робочий графік, тривалі зміни (12–16 год), значна кількість викликів (особливо у великих містах), робота в нічний час, постійна зосередженість під час виконання службових завдань призводять до хронічної фізичної та психічної втоми. Такі умови праці, поряд із наявністю набутих спеціальних теоретичних знань, сформованих рухових умінь і навичок вимагають розвиненості особистісних якостей [1, с. 216]. Це підвищує вимоги не лише до якісного добору кандидатів на службу в поліцію, а й до кваліфікованого професійного навчання правоохоронців, яке буде можливим за умов упровадження науково обґрунтованого корегування змісту професійної підготовки.

Ґрунтовний аналіз ситуацій службової діяльності працівників патрульної поліції дає підстави констатувати низький, а іноді й недостатній рівень професійної готовності до ефективного виконання поставлених завдань. У працівників бракує вмінь швидко оцінювати рівень ризику під час виникнення небезпечних ситуацій; прогнозувати можливий їх розвиток і

наслідки застосування поліцейських заходів. Непоодинокими є випадки, у яких недостатній рівень розвиненості професійно важливих якостей заважав якісно виконувати службові завдання.

Одним із напрямів удосконалення освітнього процесу майбутніх працівників патрульної поліції є розроблення моделі «ідеального» фахівця, який володітиме сукупністю знань, умінь, навичок і розвинених якостей, необхідних для виконання функціональних (службових) обов'язків на належному професійному рівні. Детальне вивчення вимог до формування професійної готовності, визначення кореляції між рівнем готовності поліцейських та ефективністю вирішення ними службових завдань уможливають розроблення структурно-функціональної моделі професійної готовності працівника патрульної поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема формування готовності особи до діяльності здавна відзначається підвищеною увагою з боку науковців. Різні аспекти її дослідження знайшли своє відображення в працях таких учених, як: О. В. Барабанщиков, В. І. Барко, М. І. Дяченко, Л. І. Казміренко, Л. О. Кандибович, С. О. Кубіцький, О. М. Леонтьєв, А. Ф. Линенко, М. Г. Логачов, О. О. Назаров, К. К. Платонов, В. І. Пліско, С. О. Сисоєва, О. І. Федоренко, Г. Х. Яворська та інших. У своїх напрацюваннях вони розглядали загальні питання підвищення готовності фахівців до різних видів діяльності. Сутність такої готовності вчені вбачають у наявності в особи теоретичних знань та практичних умінь і навичок відповідно до специфіки діяльності. За даними О. М. Леонтьєва [2], засобом формування готовності особи до діяльності виступає підготовка; готовність, у свою чергу, є результатом і показником якості підготовки, реалізується та перевіряється в діяльності, а діяльність виступає метою підготовки й водночас виконує функції її регулювання й корекції.

Готовність до професійної діяльності (професійна готовність) має властивості загальної готовності людини до діяльності, але їй притаманна певна специфіка, яка вимагає спеціального розгляду. У психолого-педагогічному словнику «професійна готовність» визначається як суб'єктивний стан особистості, що вважає себе здібною та підготовленою до певної професійної діяльності та прагне до її виконання. Вона не обов'язково узгоджується з об'єктивною професійною підготовленістю» [3, с. 348].

Низка вчених [1; 4; 5] наголошують на необхідності формування професійної готовності до службової діяльності, тісно пов'язуючи її з психологічною готовністю, яку визначають як «ієрархічно організовану систему професійно важливих індивідуально-психологічних якостей особистості, яка здобула необхідні професійні знання, уміння і навички, що виявляється в стані оптимальної змобілізованості на виконання професійних завдань».

Дослідник П. В. Макаренко [5, с. 112] трактує психологічну готовність як систему психологічних якостей, що визначають потенційну можливість долати труднощі й успішно виконувати завдання. Складовими готовності до службової діяльності є комплекс мотивів, професійних знань, умінь, навичок і настанов особистості, достатній рівень розвиненості професійно важливих якостей.

Науковці Г. Х. Яворська та В. Є. Рудницький розглядають професійну готовність правоохоронців до діяльності – як інтегральну властивість особистості, яка характеризує її придатність до виконання загальних вимог професійної діяльності, зокрема в професійно нетипових ситуаціях. Дослідники переконані, що готовність до професійної діяльності повинна бути тривалою, усталеною, ґрунтуватись на досвіді, легко актуалізуватись; щоб не було потреби в її поновленні у зв'язку з нетиповою або надзвичайною професійною ситуацією [4, с. 243]. Готовність людини до успішних дій в таких нетипових ситуаціях складається з її особливостей як особистості, рівня підготовленості, повноти інформації, наявності часу і засобів для їх ліквідації, наявності інформації про ефективність уживаних дій.

Вивчення ефективності формування готовності майбутніх працівників патрульної поліції в процесі професійного навчання здійснювалося В. І. Пліском, А. І. Босенком й іншими вченими [6, с. 52]. Науковці стверджують, що рівень сформованості професійної готовності правоохоронця можна оцінити за низкою критеріїв, одним із яких є мотиваційно-ціннісний. Вченими експериментально доведено позитивний вплив практичної спрямованості освітнього процесу на підвищення рівня розвиненості показників мотиваційно-ціннісного критерію професійної готовності поліцейських.

На думку В. С. Полюка [7, с. 186], професійна готовність, як об'єкт дослідження належить до складних явищ, оскільки її структура емпірично не спостерігається і тому важкодоступна для безпосередньої декомпозиції. Дослідник переконаний, що

таку процедуру можна здійснити за допомогою теоретичного моделювання. Моделювання педагогічних процесів має найрізноманітніші форми та цілі, зміст, орієнтацію та призначення. Універсальність законів природи доводить всезагальність моделювання не лише як можливість, але і необхідність представлення будь-яких знань у вигляді моделі. Модель є способом існування знань, а моделювання організаційно-педагогічних систем є найактуальнішим напрямом розвитку педагогічної науки.

У психолого-педагогічній літературі поширеним є термін «модель фахівця», що пов'язано зі створенням різних моделей, спрямованих на унаочнення сутнісних характеристик майбутньої професійної діяльності й ефективної підготовки до неї. Модель визначає функції до яких має бути придатним майбутній фахівець і відповідно якості, якими він повинен володіти. На думку В. В. Краєвського, модель – це абстрактне узагальнення практичного досвіду, а не прямий результат експерименту. Дослідник переконаний, якою б досконалою модель не була, але все одно вона не може відображати «ті специфічні закономірності поведінки та способи опрацювання інформації, що характерні для свідомої, соціально зумовленої практичної діяльності людини» [8, с. 128].

У науковій праці [9, с. 19] дослідниками подано модель готовності майбутнього правоохоронця до діяльності в умовах нападу озброєного супротивника. Модель візуально показує складові, які допомагають протистояти діям агресивно налаштованої особи. На підставі здійснених досліджень фахівцями визначено компоненти готовності та їх роль у досягненні такого стану: спеціальні вміння та навички (59,3 %), психофізичні якості (29,8 %), теоретичні знання (17,9 %). Дослідники відзначають, що для досягнення стану готовності до ефективної діяльності в таких умовах ключову роль відіграють спеціальні уміння і навички, а саме: визначення ступеня загрози за короткий час, позиційного розташування для здійснення захисних (атакуючих) дій, виконання захисних дій адекватних ступеню загрози. Достатній рівень сформованості зазначених умінь і навичок дозволяє передбачити агресивні дії супротивника (втрата несподіваності), визначити спосіб нападу та діяти на випередження (реакція у відповідь). Наукові наголошують на важливості добору кандидатів на службу в поліцію з розвиненими професійно важливими якостями.

Вченими в галузі психології на підставі ґрунтовних досліджень розроблено професіограми, які окреслюють вимоги

до розвиненості професійно важливих якостей працівників основних спеціальностей правоохоронної діяльності [10].

Реформування правоохоронної сфери призвело до розширення функціональних обов'язків працівників патрульної поліції та зміни самої концепції діяльності поліції. Розроблення моделі, що візуально відобразатиме складові, якими повинен володіти працівник патрульної поліції для досягнення стану професійної готовності до ефективного виконання службової діяльності сприятиме частковому вирішенню окресленої проблеми.

Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні і розробленні структурно-функціональної моделі професійної готовності працівника патрульної поліції до ефективного виконання службової діяльності.

Виклад основного матеріалу. На підставі здійснених досліджень констатовано низку вимог до професійної підготовленості працівників патрульної поліції, які структуровано у п'ять груп: вимоги до професійно-теоретичної, психологічної, фізичної, тактичної готовності та готовності до застосування (використання) вогнепальної зброї. Ґрунтовний аналіз ситуацій службової діяльності підрозділів патрульної поліції та вивчення літературних джерел дає можливість трактувати поняття «професійна готовність працівника патрульної поліції» як стан особистості, який дозволяє здійснювати службову діяльність на належному професійному рівні та інтегрує в собі професійно-теоретичну, психологічну, фізичну, тактичну готовність та готовність до застосування вогнепальної зброї зі здатностями оперативно їх поєднувати, постійно оновлювати, накопичувати і розвивати.

Визначення кореляції між рівнем розвиненості виокремлених компонентів професійної готовності та ефективністю виконуваних завдань здійснювалося шляхом опитування командирів підрозділів та тестування інспекторів патрульної поліції, які працюють «на лінії». Взаємозв'язок та складові компонентів професійної готовності, які дозволяють працівникові патрульної поліції здійснювати професійні функції та виконувати службові завдання на належному рівні, подано у вигляді структурно-функціональної моделі (рис. 1).

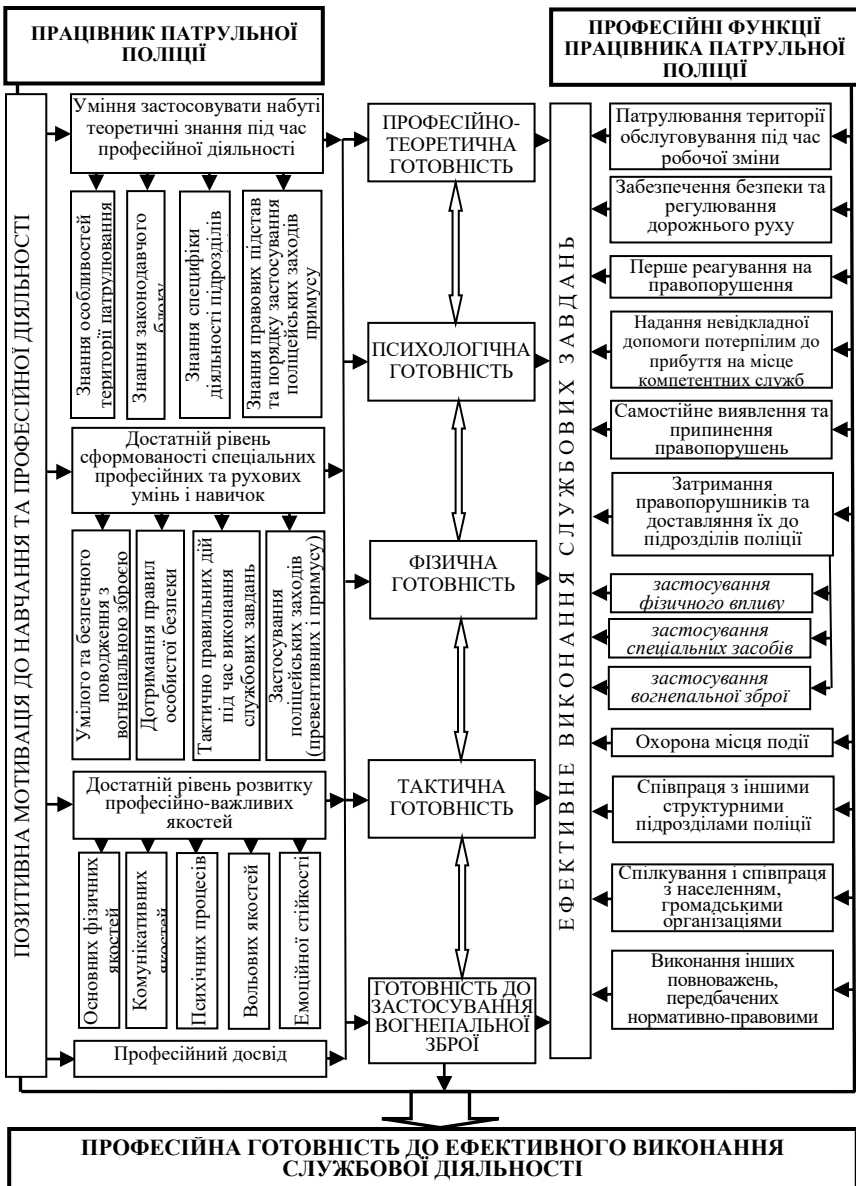

Рис. 1. Структурно-функціональна модель професійної готовності працівника патрульної поліції

Службова діяльність працівника патрульної поліції передбачає реалізацію низки професійних функцій, а саме: патрулювання території обслуговування під час робочої зміни; забезпечення безпеки та регулювання дорожнього руху; перше реагування на правопорушення; надання невідкладної допомоги потерпілим до прибуття на місце компетентних служб; самостійне виявлення та припинення правопорушень; затримання правопорушників та доставляння їх до підрозділів поліції (зазвичай передбачає застосування поліцейських заходів примусу); охорона місця події; співпраця з іншими структурними підрозділами поліції; спілкування і співпраця з населенням, громадським організаціями; виконання інших повноважень передбачених нормативно-правовими актами. Якісно виконувати зазначені функції має можливість працівник, який володіє відповідними професійно-теоретичними знаннями, спеціальними руховими уміннями і навичками, розвиненими професійно важливими якостями. Розвиток окреслених складових більшою мірою відбувається під час проходження курсу первинної професійної підготовки поліцейських, у подальшому – під час професійної діяльності та навчальних занять у системі службової підготовки поліцейських.

Підґрунтям для формування професійної готовності до ефективного виконання службових завдань є наявність у слухача позитивної мотивації до навчання, а в подальшому – до професійної діяльності [6]. Здійснені дослідження дають підстави стверджувати, що позитивна мотивація працівника патрульної поліції залежатиме не лише від умов праці, взаємовідносин у колективі, матеріально-технічного та грошового забезпечення, а й від мотивів, які сприяли вибору професії, гуманістичних життєвих настанов, професійної спрямованості, відчуття професійного обов'язку та громадянської зрілості.

Ефективність виконання інспекторами патрульної поліції службових завдань під час робочих змін, залежатиме від озброєності необхідними теоретичними знаннями законодавчого блоку, наявності інформації стосовно особливостей території патрулювання та специфіки діяльності підрозділів патрульної поліції. За свідченнями Г. Х. Яворської засвоєні знання, уміння і навички лишаються в свідомості абстрактними уявленнями, поняттями і схемами до тих пір, доки не зіллються в єдине на основі практичного досвіду [4]. Практичний досвід як результат апробації сформованих компонентів професійної готовності пробуджує впевненість у власних силах та здібностях.

Випробувавши на практиці нові знання, вміння та навички, працівник патрульної поліції самостверджується, його професійний досвід сприяє підвищенню рівня професійної готовності до ефективного виконання службової діяльності. Тобто, ключова роль у досягненні високого рівня професійної готовності поліцейського відводиться професійному досвіду. Низкою науковців [1; 4; 6] доведено, що практична діяльність сприяє ефективнішому формуванню психологічної готовності до виконання професійних завдань, пов'язаних з контактом із різним контингентом громадян («проблемними» людьми), особами, які порушують публічний порядок і безпеку тощо.

Часткове формування вмінь застосовувати набуті знання під час професійної діяльності здійснюється при опануванні слухачами курсу первинної професійної підготовки поліцейських, а в подальшому – в умовах службової діяльності. Зважаючи на це, формування професійної готовності майбутніх працівників патрульної поліції буде ефективнішим за умови поглибленої практичної спрямованості освітнього процесу.

Виконання правоохоронцями професійних функцій передбачає застосування як поліцейських превентивних заходів, так і заходів примусу. Тому важливим є наявність у працівників не лише знань правових підстав та порядку їх застосування, а й сформованості вмінь у застосуванні цих знань під час практичної діяльності. Наявність знань законодавчої бази правоохоронної діяльності – одна з ключових вимог до професійно-теоретичної підготовленості працівників патрульної поліції. Це пояснюється тим, що виконання функцій, пов'язаних із забезпечення публічної безпеки та порядку передбачає вирішення поліцейським службових завдань при чіткому дотриманні норм закону. Якісне виконання службових завдань не можливе без наявності знань специфіки діяльності підрозділів патрульної поліції, а саме: (правил особистої безпеки та тактики поведінки під час контакту з підозрілими особами; дій патрульних під час масових заходів та правових підстав затримання і застосування заходів поліцейського примусу (фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї); особливостей надання домедичної допомоги; використання технічних засобів; оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення та інше). Окрім цього, заступаючи на зміну поліцейській повинен володіти інформації стосовно специфіки території патрулювання: оперативної обстановки та особливостей маршруту патрулювання; прикметами осіб, транспортних засобів і майна,

що знаходяться в розшуку; місця скупчення підозрілих осіб та найбільш вірогідного скоєння правопорушень тощо.

Дослідження свідчать, що ефективніше вирішують службові завдання працівники зі сформованими навичками психологічного впливу на правопорушника та вмінь переконувати дотримуватися вимог закону. В умовах контакту з правопорушником вагомого значення набуває впевнена поведінка працівника, яка, передусім, визначатиметься розвиненістю професійно важливих якостей (вольових, особистісних, комунікативних, фізичних; психічних властивостей та психічних пізнавальних процесів (мислення, увага, пам'ять, мова); емоційної стійкості).

Виконання службових обов'язків працівниками поліції в екстремальних ситуаціях пов'язане із виявами вольових актів. Набувши визначеності та стійкості, вони перетворюються на характерні вольові якості особистості. Необхідними вольовими якостями для працівників патрульної поліції є: рішучість, ініціативність, сміливість, цілеспрямованість, принциповість, витримка, наполегливість тощо [6]. Доведено, що їх вияв під час професійної діяльності сприяє ефективнішому вирішенню службових завдань.

Необхідність сформованості в правоохоронців емоційної (нервово-психічної) стійкості пояснюється постійною наявністю конфліктних ситуацій, які виникають під час виконання службових обов'язків. Емоційну стійкість вважають однією з найважливіших детермінант успішності життєдіяльності людини в цілому, складовою частиною «емоційного інтелекту» (або емоційної розумності), що забезпечує підтримування доброзичливих стосунків із оточуючими. Цю характеристику розглядають як вияв волі. Вона зумовлює здатність працівника регулювати власні емоції та долати стан підвищеного емоційного збудження при виконанні складної діяльності. Емоційну стійкість також трактують і як особливість темпераменту людини, що дозволяє їй надійно виконувати цільові завдання діяльності завдяки оптимальному використанню резервів нервово-психічної емоційної енергії [11, с. 247].

Вагомого значення для працівників патрульної поліції набувають психічні пізнавальні процеси: великий обсяг уваги, спроможність до її швидкого переключення, висока чутливість зорового і слухового аналізаторів, швидкість мислення, пам'ять тощо. Належне функціонування психічних процесів допомагає якісно здійснювати патрулювання, оперативно опрацьовувати

отримані дані, втримувати в пам'яті необхідну службову інформацію тощо. Під час патрулювання спостереження є одним із визначальних заходів у діяльності працівників патрульної поліції. Завдяки спостереженню можуть бути виявлені потерпілі, свідки, злочинці; їх наміри, зв'язки, засоби вчинення злочинів, маскування тощо. Результати спостережень будуть ефективнішими у випадку наявності в працівників патрульної поліції знань особливостей вчинення різноманітних видів злочинів.

Ключову роль у налагодженні ефективної комунікації з потерпілими, підозрюваними та заявниками відіграють сформовані особистісні (дисциплінованість, відповідальність, толерантність, тактовність, доброзичливість тощо) та комунікативні якості (контактність, відкритість, емпатія, вміння слухати, культура спілкування та інші).

Важливим компонентом професійної готовності працівників патрульної поліції – є фізична і тактична готовність. Необхідність її формування пояснюється двома основними вимогами: по-перше, специфіка патрулювання в автомобілі призводить до збереження статичного положення тривалий час, що негативно впливає на фізичний стан та рівень здоров'я працівників; по-друге, високої фізичної підготовленості вимагають дії, пов'язані з переслідуванням та затриманням правопорушників. Розвинені фізичні якості сприяють швидкій адаптації працівників до умов службової діяльності й надають перевагу під час силового протистояння, переслідування та затримання правопорушників.

Здійснені дослідження дають підстави констатувати, що ефективне виконання службових завдань поліцейськими можливе при достатньому рівні сформованості низки професійних умінь і навичок: 1) тактично правильних дій під час виконання службових завдань; 2) дотримання правил особистої безпеки; 3) застосування поліцейських заходів примусу (превентивних і примусу); 4) умілого та безпечного поведіння з вогнепальною зброєю.

Дослідження свідчать, що ефективно виконувати службові завдання здатні працівники патрульної поліції з різним рівнем сформованості виокремлених компонентів. Це пояснюється компенсаторною їх дією. Тобто високий розвиток одних компонентів може частково компенсувати низький розвиток інших. Однак, зважаючи на взаємозалежність окреслених компонентів, високого рівня професійної готовності здатні

досягти працівники патрульної поліції за умови оптимальної та комплексної їх розвиненості.

Висновки. На підставі здійснених досліджень розроблено й обґрунтовано структурно-функціональну модель професійної готовності працівників патрульної поліції до ефективного виконання службової діяльності. Складовими моделі є: уміння застосовувати набуті теоретичні знання під час професійної діяльності; достатній рівень сформованості спеціальних професійних і рухових умінь і навичок та розвитку професійно-важливих якостей; професійний досвід. Ключовим чинником є формування і розвиток зазначених складових на тлі позитивної мотивації до навчання та професійної діяльності. Встановлено, що інтегруючись, зазначені складові формують професійно-теоретичну, психологічну, фізичну, тактичну готовність і готовність до застосування та використання вогнепальної зброї, які є компонентами професійної готовності працівника патрульної поліції.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є пошук доступних засобів професійної підготовки, які сприятимуть досягненню готовності до ефективного здійснення службової діяльності відповідно до представленої структурно-функціональної моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пліско В. І. Вплив експериментальної методики навчання майбутніх правоохоронців на успішність сутичок в умовах нападу озброєного супротивника // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2011. – Т. 2. – Вип. 91. – С. 214–217.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М., 1965. – 246 с.
3. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов н/Д, 1999. – 512 с.
4. Яворська Г. Х., Рудницький В. Є. Професійна готовність до дій в нетипових ситуаціях у працівників особового складу спеціального підрозділу ОВС України / Г. Х. Яворська, В. Є. Рудницький // Наука і освіта. – 2013. – № 1–2. – С. 241–244.
5. Макаренко П. В. Професійні установки як основа психологічної готовності правоохоронців до діяльності в екстремальних ситуаціях / П. В. Макаренко // Право і безпека. – 2015. – № 1. – С. 109–113.
6. Пліско В. І. Мотиваційно-ціннісний критерій професійної готовності майбутніх працівників патрульної поліції / В. І. Пліско, А. І. Босенко, В. В. Бондаренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія № 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). – 2018. – Вип. 8 (102). – С. 50–56.

7. Полюк В. С. Інтегративна модель професійної готовності майбутніх офіцерів: зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2013. – № 1. – С. 185–188.

8. Краевский В. В. *Методология педагогики* / В. В. Краевский. – Чебоксары, 2001. – 244 с.

9. Пронтенко К. В. Модель готовності майбутнього правоохоронця до діяльності в умовах нападу озброєного супротивника / К. В. Пронтенко, В. В. Пронтенко, Р. В. Михальчук, В. В. Бондаренко // Молода спортивна наука України. – 2013. – Вип. 17. – Т. 4. – С. 17–22.

10. Ануфрієв М. І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей) : довідник / М. І. Ануфрієв, Ю. Б. Ірхін, М. Н. Курко. – Київ : КІВС, 2003. – 35 с.

11. Степанов О. М. *Основи психології і педагогіки* : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – Київ, 2012. – 528 с.

REFERENCES

1. Plisko, V.I. (2011). Vplyv eksperymentalnoi metodyky navchannia maibutnix pravookhorontsiv na uspishnist sutychok v umovakh napadu ozbroienoho suprotivnyka [Influence of experimental methodology of training of future law enforcement officers on the success of clashes in conditions of attack of an armed enemy]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka, Bulletin of Taras Shevchenko Chernigiv National Pedagogical University*, 2 (91), 214-217 [in Ukrainian].

2. Leontev, A.N. (1965). *Problemy razvitiya psihiki [Problems of the development of the psyche]*. Moskow [In Russian].

3. Petrovskogo, A.V., & Yaroshevskogo, M.G. (Eds.). (1999). *Kratkyi psihologicheskyy slovar [Short psychological dictionary]*. Rostov n/D [In Russian].

4. Yavorska, H.H., & Rudnytska, V.Ye. (2013). Profesiiina hotovnist do dii v netypovykh sytuatsiiakh u pratsivnykiv osobovoho skladu spetsialnoho pidrozdilu OVS Ukrainy [Professional readiness for actions in the atypical situations of personnel of the special unit of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Nauka i osvita, Science and education*, 1-2, 241-244 [in Ukrainian].

5. Makarenko, P.V. (2015). Profesijni ustanovky yak osnova psyhologichnoyi gotovnosti pravookhorontsiv do diialnosti v ekstremalnykh sytuatsiiakh [Professional installations as the basis of psychological readiness of law enforcement officers for activities in extreme situations]. *Pravo i Bezpeka; Law and Safety*, 1, 109-113 [in Ukrainian].

6. Plisko, V.I., Bosenko, A.I., & Bondarenko V.V. (2018). Motyvaciino-cinnisnyy kryterii profesiinoi gotovnosti maibutnix pracivnykiv patrolnoi politsii [Motivational-value criterion of professional readiness of future patrol police officers]. *Naukovyy chasopys Nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M.P. Dragomanova. Seriya № 15 : Naukovo-pedagogichni problemy fizychnoyi kultury (fizychna kultura i sport); Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov Series № 15: Scientific and pedagogical problems of physical culture (physical culture and sports)*, 8(102)18, 50-56 [in Ukrainian].

7. Polyuk, V.S. (2013). Integratyвна model profesiinoi gotovnosti maibutnix ofitseriv [Integrative model of future officers' professional readiness]. *Zbirnyk naukovikh prats Xmelnytskogo instytutu socialnykh tekhnologii Universytetu «Ukrayina». Collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»*. 1. pp. 185–188. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2013_1_44 [in Ukrainian].

8. Kraevskii, V.V. (2001). Metodologiya pedagogiki [Methodology of pedagogy]. Cheboksary [In Russian].

9. Prontenko, K.V., Prontenko, V.V., Myxalchuk, R.V., & Bondarenko, V.V. (2013). Model gotovnosti maibutnogo pravookhorontsia do diyalnosti v umovakh napadu ozbrojenogo suprotivnyka [Model of readiness of the future law enforcement officer to operate in conditions of attack of an armed enemy]. *Moloda sportyvna nauka Ukrainy; Young sports science of Ukraine*, 17, 4, 17-22 [in Ukrainian].

10. Anufriyev, M.I., Irkhin, Yu.B., & Kurko, M.N. (2003). *Profesiografichna karakterystyka osnovnykh vydiv diyalnosti v organakh vnutrishnikh sprav Ukrainy [kvalifikaciini karakterystyky profesii, profesiogramy osnovnykh specialnostei]* [Professional profile of the main types of activity in the internal affairs bodies of Ukraine (qualification characteristics of professions, professions of basic specialties)]. Kyiv [in Ukrainian].

11. Stepanov, O.M., & Ficzuła, M.M. (2012). *Osnovy psykhologii i pedagogiky [Fundamentals of psychology and pedagogy]*. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2018

Plisko V. – Doctor of Pedagogy, Professor, Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Methodology of Physical Education of the National University T. Shevchenko «Chernihiv Collegium», Chernihiv, Ukraine; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7222-2057>;

Bondarenko V. – Ph.D in Pedagogy, Associate Professor, Professor of the Department of Special Physical Training of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0170-2616>

Structural-Functional Model of Professional Readiness of a Patrol Police Officer

The author analyzes the scientific works that highlight the peculiarities of forming the readiness of future specialists for professional activity. The specifics of the work of the units of the patrol police and the requirements for the formation of professional readiness of the employees are outlined. The essence of the concept of «professional readiness of the patrol police officer» is clarified. It is determined that this is a personality state that allows one to perform official activity at the appropriate professional level and integrates a number of components with the ability to combine them operative, constantly update, accumulate and develop. Based on the research carried out, the structural and functional model of professional readiness of the patrol police officer has been substantiated and developed. The model visually shows components of readiness, which combine to contribute to the achievement of professional readiness. The main components of professional readiness are: professional-theoretical, psychological, physical, tactical readiness and readiness for use, use of firearms. It is determined that the components of the model are: ability to apply the acquired theoretical knowledge during professional activity; sufficient level of formation of special professional skills and skills development and professional

qualities; professional experience. The necessary theoretical knowledge is: knowledge of the legislative bloc, legal grounds and the procedure for using police coercive measures, the specifics of the activities of the patrol police units and the characteristics of the patrolling area. The professional skills include: the ability to handle firearms safely, to observe personal safety rules, tactically correct actions during performance of service tasks, and the use of police measures. Developed physical, communicative, volitional qualities are a necessary component of the professional readiness of the patrol police officer. A key factor is the formation and development of these components, against the background of positive motivation for learning and professional activity. It has been established that officers of the patrol police with different levels of formation of the separated components can effectively perform official tasks. The high development of some components can partially offset the low development of others. The high level of professional readiness can be achieved by patrol police officers, provided that they are optimally and comprehensively developed.

Keywords: model; professional readiness; patrol police; National Police.

УДК 340.132.1:351.741(477)

Юрченко-Шеховцова Т. І. – науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Особливості правосвідомості сучасних поліцейських залежно від стажу служби в правоохоронних органах

На основі проведеного емпіричного дослідження здійснено аналіз особливостей формування правосвідомості поліцейських у професійному середовищі. У дослідженні взяли участь 184 респонденти. Залежно від стажу служби в правоохоронних органах вибірку було розподілено на три групи. До першої групи увійшли поліцейські, стаж служби в правоохоронних органах яких не перевищує 3 років, до другої групи – поліцейські, які мають стаж служби в правоохоронних органах від 3 до 10 років, до третьої групи – від 10 до 20 (та понад 20 включно). За результатами проведеного дослідження виявлено статистично значущі відмінності щодо особливостей формування правосвідомості поліцейських з різним стажем служби. Серед поліцейських зі стажем служби до 3 років найбільша кількість респондентів, у яких виникли складнощі щодо відповіді на запитання анкети, і тих, хто потребує допомоги та підтримки у вирішенні професійних питань. Половина з них вважає, що в їх оточенні є поліцейські, які через незнання деяких законів порушують правові норми. Найбільше впевнених у власних поглядах, знаннях, досвіді респондентів зі стажем служби від 3 до 10 років. Респонденти зі стажем служби понад 10 років здебільшого зазначили про те, що їм завжди готові допомогти у вирішенні професійних питань їх підлеглі, колеги чи керівництво.

Ключові слова: правосвідомість; поліцейський; стаж служби в правоохоронних органах; професійний колектив; професійні знання.

Постановка проблеми. Однією з передумов ефективної професійної діяльності поліцейського є наявність у нього сформованого високого ступеня правосвідомості. Як відомо, на процес формування правосвідомості особистості впливають різні фактори – соціальні, економічні, політичні, правові тощо. Правосвідомість особистості формується в процесі правової соціалізації в єдності з комплексом особистісних властивостей, які в процесі індивідуального розвитку наповнюються тим чи іншим змістом і слугують внутрішніми умовами розвитку правосвідомості.

Під час становлення особистості професіонала у свідомості поліцейського поступово формується певний стереотип поведінки, який базується на постійному порівнянні та узгодженні індивідуальних уявлень із суспільною правосвідомістю. Таким чином, в особистості створюється механізм соціального саморегулювання (готовність діяти певним чином у конкретній ситуації). Крім того, до механізмів формування правосвідомості належать моделі поведінки та інші складові сукупного досвіду попередніх професійних та життєвих ситуацій, фіксація в пам'яті неодноразово повторюваних психічних процесів. Включаючись у більш складні види діяльності, комунікації, особистість збагачує і розвиває правову сферу свідомості.

Важливим фактором формування правосвідомості поліцейського є вплив його професійного оточення – підлеглих, колег, керівництва. Тобто, професійний колектив є одним із агентів правової соціалізації та складовою єдиної системи правового виховання та просвіти.

Особистість з розвинутою правосвідомістю оцінює себе громадянином держави, суб'єкта прав та обов'язків, учасника правових відносин. При цьому конкретизується та закріплюється її соціальна позиція. Зокрема, особистість обирає правомірні засоби вирішення проблемних чи конфліктних ситуацій; дотримується правових норм за власними переконаннями. У свідомості суб'єктів опрацьовуються варіативні моделі поведінки, що відповідають правовим приписам.

Водночас, актуальними лишаються наявність професійних знань, умінь та практичного досвіду окремо у кожного поліцейського. Не підлягає сумніву, що без знання права та спроможності його точно застосовувати, без уміння захищати права й інтереси громадян, суспільства і держави від порушення законів, без здатності розкривати злочини, збирати докази, необхідні для подання до суду, правоохоронець не в змозі успішно виконувати свої функціональні обов'язки [1, с. 68]. Зокрема, А. Бойков цілком слушно відносить знання законодавства та теоретичних основ юридичної науки, переконаність у цінності права як основи волі та справедливості, вміння користуватися правовим інструментарієм до неодмінних детермінант професійної правосвідомості поліцейських [2, с. 78].

Не зважаючи на високу значущість особистісних характеристик, які можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати розвитку правосвідомості, визначну роль також відіграє рівень сформованості професійних знань, вмінь, навичок. Від них багато в чому залежить успішність виконання службових обов'язків. Так, недостатня професійна підготовка правоохоронців може призвести до використання ними недоречних (хоча й законімих) методів діяльності.

Актуальність декларованої проблематики особливо гостро відчувається нині у зв'язку із взаємообумовленістю правосвідомості поліцейського і тих трансформаційних змін, що супроводжують реформування органів внутрішніх справ і впровадження в їх діяльність інноваційних технологій. Безумовно, ефективності цих змін і суттєвому підвищенню ступеня правосвідомості сприяє оновлення кадрового потенціалу Національної поліції, до лав якої усвідомлено прийшли молоді, активні люди сучасної формації. Це породжує в суспільстві надію на появу нового типу правоохоронця, який приймає основні принципи правової держави та успішно орієнтується в сучасному правовому просторі.

Водночас формування високого рівня правосвідомості поліцейських Національної поліції України, як умови їх професіоналізму, потребує цілеспрямованої та достатньо тривалої роботи, оскільки правосвідомості людини загалом притаманні певні протиріччя – динамізм та консервативність, креативність та ідеологічна інерційність тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка сучасних вітчизняних та закордонних науковців опікувались проблематикою теоретико-методологічних засад формування правосвідомості правоохоронців (М. Костицький, С. Алексєєв, В. Бабкін, М. Гуренко-Вайцман, С. Гусарєв, І. Зозуля, Р. Калюжний). На особливій ролі головних компонент правосвідомості поліцейського, їх місці у забезпеченні правопорядку та ефективної діяльності окремих фахових напрямів поліції наголошували і безпосередньо досліджували В. Кудрявцев, В. Кузьмичов, А. Колодій, Є. Лук'янчиков, В. Нерсесянц, О. Скрипнюк, С. Сливка, С. Стахівський, О. Тихомиров, М. Цимбалюк, О. Цуркан, Ю. Шемшученко, М. Ведешкіна та ін. Разом з тим, низка актуальних питань стану та перспектив розвитку правосвідомості сучасного працівника

Національної поліції України не знайшла свого наукового доробку у роботах вищезазначених науковців. Ретельний їх аналіз сприяв здійсненню авторського дослідження динаміки правосвідомості поліцейських протягом періоду становлення Національної поліції з метою оптимізації шляхів та засобів її формування та корекції.

Мета статті – проаналізувати результати проведеного анкетування поліцейських щодо особливостей формування у них правосвідомості.

Завдання дослідження:

- 1) визначити окремі та загальні особливості формування правосвідомості поліцейських у професійній діяльності;
- 2) виявити статистичні відмінності щодо особливостей формування правосвідомості поліцейських з різним стажем служби.

У дослідженні взяли участь 184 поліцейських Національної поліції України. Емпіричне дослідження проводилося під час проходження ними курсів підвищення кваліфікації на базі Інституту післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ України.

Обрахунки отриманих результатів проводилися за допомогою ϕ -критерію Фішера [3, с. 174].

Виклад основного матеріалу. Вибірку було розподілено на три групи залежно від стажу служби у правоохоронних органах. До першої групи увійшли поліцейські, які працюють у поліції не більше 3 років, до другої групи – поліцейські, які мають стаж служби у правоохоронних органах від 3 до 10 років, до третьої групи – від 10 до 20 (та понад 20 включно).

За результатами проведеного дослідження (див. таблицю) встановлено, що більшість опитаних поліцейських (59–63 %) впевнені в тому, що їх колеги завжди керуються правовими нормами у службовій діяльності. Кожний четвертий поліцейський з вислугою понад 3 роки (1 та 2 група) вважають, що їх колеги дотримуються правових норм, але іноді. Жодний респондент не зазначив, що хтось з його колег зовсім не дотримується правових норм у службовій діяльності. Складно було відповісти 12–25 % респондентам. Невизначених з відповіддю більше за все у 1 групі, а менш у 2 ($p=0,039$).

Щодо того, чи дотримуються колеги опитаних правових норм поза службою, думка майже половини респондентів розподілилась

таким чином: завжди дотримуються – вважають (15–38 %), причому найбільше поліцейських 2 групи відносно 1 ($p=0,002$) та 3 ($p=0,039$); іноді дотримуються – (29–36 %). Від 31 % до 54 % поліцейських вагалися щодо відповіді, з них найбільше респондентів у 1 групі, а найменше у 2 ($p=0,006$).

Від третини (35 % 2 групи) до половини опитаних (50 % 1 та 3 група) вбачають у своєму професійному оточенні колег, які порушували правові норми через незнання деяких законів ($p=0,038$). 26–43 % заперечують, що у їх оточенні є поліцейські, які порушують правові норми через незнання закону. Найбільше з них у 2 групі порівняно з 1 ($p=0,04$) та 3 ($p=0,018$) відповідно.

31–55 % опитаних вважають, що їх колеги дотримуються закону незалежно від того наскільки вони завантажені роботою. 32–44 % відмітили про те, що завантаженість співробітників роботою впливає на дотримання/недотримання ними закону. Найбільше про це зазначили респонденти 1 групи ($p=0,01$) порівняно з 2 групою. Кожен четвертий з першої групи не зміг визначитися з відповіддю.

Отже, у 1 групі поліцейських найбільша кількість тих хто вважає, що дотримання законності колегами залежить від того наскільки вони завантажені роботою. У 2 ($p=0,005$) та 3 ($p=0,019$) групах найбільше поліцейських які мають думку протилежну – їх співробітники дотримуються закону незалежно від обсягу навантаження в роботі.

18–41 % респондентів зазначили про те, що поліцейські з їх оточення завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон». Найменше поліцейських такої думки у 2 групі, а найбільше у 3 ($p=0,000$). Факти недотримання закону у професійному оточенні, через можливу безкарність, заперечують від 29 % до 55 % опитаних. Найбільше це заперечують поліцейські 2 ($p=0,005$) та 3 ($p=0,019$) груп відносно 1 групи поліцейських. Не змогли визначитися з відповіддю 40 % поліцейських 1 групи, що значно більше ніж в 3 групі ($p=0,018$).

Схильні зловживати службовим становищем (задля особистого збагачення) співробітники опитаних, вважають 19–22 %. Більше половини опитаних (52 %) вважають, що поліцейські з їх оточення не схильні зловживати службовим становищем. Не визначалися з відповіддю близько третини респондентів (25–29 %).

Більшість опитаних (62–77 %) зазначили, що їм завжди готові допомогти у вирішенні професійних питань їх підлеглі,

колеги чи керівництво. Найбільше про це свідчать поліцейські 3 групи, а найменше 1 групи ($p=0,041$).

25–35 % опитаним відомо про факти виконання їх колегами завдань (доручень), не пов'язаних з посадовими обов'язками. Нічого не відомо з цього приводу 45–56 % респондентам. Важко відповісти було кожному десятому 2 групи, кожному п'ятому 1 групи, кожному четвертому 3 групи. Найбільш невизначених у 3 групі, а найменше – у 2 ($p=0,013$).

Поліцейські завжди дотримуються службової дисципліни, так вважають (35–61 %) опитаних. З них найбільше про це свідчать представники 2 групи ($p=0,001$) та 3 групи ($p=0,053$), відносно 1 групи (табл. 1).

Таблиця 1

Результати опитування за анкетною

Запитання анкети		Отримані дані			Відмінності (χ^2 -критерій Фішера)					
					1-2		2-3		1-3	
№	Варіанти відповідей	1 група	2 група	3 група	ϕ	p	ϕ	p	ϕ	p
1	Чи завжди Ваші колеги керуються правовими нормами у службовій діяльності?									
	завжди	60%	63%	59%	0,32	0,10	0,48	0,10	0,11	0,10
	іноді	15%	25%	27%	1,31	0,096	0,27	0,10	1,58	0,057
	не дотримуються зовсім	-	-	-						
	важко відповісти	25%	12%	14%	1,76	0,039	0,35	0,10	1,48	0,07
2	Чи завжди Ваші колеги дотримуються правових норм поза службою?									
	завжди	15%	38%	24%	2,77	0,002	1,76	0,039	0,34	0,10
	іноді	29%	31%	36%	0,23	0,10	0,61	0,10	0,80	0,10
	не дотримуються зовсім	2%	-	-	1,50	0,067	-		1,48	0,07
	важко відповісти	54%	31%	40%	2,44	0,006	1,08	0,10	1,49	0,068
3	Чи є у Вашому професійному оточенні підлеглі/колеги/керівництво (підкреслить категорію осіб), які завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон»?									
	так	31%	18%	41%	1,59	0,056	2,98	0,000	1,10	0,10
	ні	29%	55%	37%	2,78	0,002	2,11	0,017	0,91	0,10
	важко відповісти	40%	27%	22%	1,44	0,075	0,68	0,10	2,08	0,018

4	Чи впливає завантаженість Ваших співробітників роботою на дотримання ними закону?										
	так	44%	32%	37%	1,29	0,01	0,61	0,10	0,76	0,10	
	ні	31%	55%	50%	2,54	0,005	0,58	0,10	2,06	0,019	
	важко відповісти	25%	13%	13%	1,42	0,078	-	-	1,64	0,05	
5	Чи сприяє просування колег по службі зростанню рівня їх правосвідомості?										
	так	33%	49%	44%	1,70	0,045	0,58	0,10	1,20	0,10	
	ні	21%	30%	37%	1,08	0,10	0,86	0,10	1,88	0,03	
	важко відповісти	44%	18%	16%	2,99	0,000	0,31	0,10	3,33	0,000	
	інше	2%	3%	3%	0,33	0,10	-	-	0,34	0,10	
6	Чи схильні Ваші підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб) зловживати службовим становищем для особистого збагачення?										
	так	19%	22%	21%	0,38	0,10	0,14	0,10	0,27	0,10	
	ні	52%	52%	52%	-	-	-	-			
	важко відповісти	29%	25%	27%	0,47	0,10	0,27	0,10	0,23	0,10	
7	Чи завжди Ваші підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб) дотримуються службової дисципліни?										
	так	35%	61%	50%	2,74	0,001	1,29	0,10	1,62	0,053	
	ні	46%	30%	39%	1,73	0,042	1,10	0,10	0,75	0,10	
	важко відповісти	19%	9%	11%	1,52	0,065	0,39	0,10	1,20	0,10	
8	Чи є у Вашому професійному оточенні поліцейські, які порушували (порушують) правові норми через незнання деяких законів?										
	так	50%	35%	50%	1,59	0,056	1,77	0,038	-	-	
	ні	27%	43%	26%	1,75	0,04	2,08	0,018	0,12	0,10	
	важко відповісти	23%	22%	24%	0,12	0,10	0,28	0,10	0,13	0,10	
9	Чи відомі Вам факти виконання Вашими колегами завдань (доручень), не пов'язаних з посадовими обов'язками?										
	так	25%	35%	31%	1,14	0,10	0,49	0,10	0,72	0,10	
	ні	56%	55%	45%	0,10	0,10	1,16	0,10	1,17	0,10	
	важко відповісти	19%	10%	24%	1,34	0,09	2,20	0,013	0,65	0,10	
10	Чи завжди Ваші підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб) готові допомогти у вирішенні професійних завдань (надати кваліфіковану пораду, консультацію)?										
	так	62%	75%	77%	1,46	0,073	0,27	0,10	1,74	0,041	
	ні	19%	12%	14%	1,01	0,10	0,35	0,10	0,72	0,10	
	важко відповісти	19%	13%	9%	0,30	0,10	0,75	0,10	0,99	0,10	

*p <= 0,05

30–46 % респондентів виказують думку про те, що їх колеги не завжди дотримуються службової дисципліни. Найбільше такої думки поліцейських у 1 групі, а найменше опитаних у 2 групі ($p=0,042$).

На запитання «Чи сприяє просування колег по службі зростанню рівня правосвідомості?» відповіли «так» 33–49 % поліцейських, з них у 2 групі надали більше за всіх відповідей «так», а у 1 менше ($p=0,045$). «Ні» відповіли 21–37 % опитаних, у 3 групі більше, а у 1 менше ($p=0,03$) відсоток відповідей «ні». Найважче відповісти було на це запитання поліцейським 1 групи (44 %) порівняно з 2 та 3 ($p=0,000$).

Висновки. Між групами поліцейських з різним стажем служби у правоохоронних органах спостерігаються відмінності:

Серед респондентів 1 групи найбільша кількість опитаних, які не визначилися з відповіддю відносно майже кожного запитання анкети, що свідчить про ймовірні прогалини у правовій сфері та недостатню сформованість правосвідомості поліцейських зі стажем служби до 3 років.

Аналізуючи відповіді респондентів 1 групи на деякі запитання, можна припустити:

Поліцейські 1 групи недостатньо впевнено орієнтуються у правовому полі, оскільки 50 % опитаних вбачають у своєму професійному оточенні колег, які порушували правові норми через незнання деяких законів; 44 % вважають, що дотримання законності колегами залежить від того наскільки вони завантажені роботою. Майже половина (44 %) респондентів не змогли визначити чи є взаємозалежність між правосвідомістю та професійним зростанням. Слід також зазначити, що серед поліцейських 1 групи тільки 33 % мають юридичну освіту, що значно менше, ніж у 2 (64 %) та 3 (86 %) групах.

Не мають достатньо професійного досвіду та сформованих установок щоб визначити власну позицію (надати відповідь на запитання виходячи із власних поглядів) щодо оцінки ситуації, професійності дій серед колег, дотримання ними правових норм.

У порівнянні з респондентами 2 та 3 групи, у 1 групі найбільше респондентів, які вважають, що в їх професійному оточенні є працівники, які не дотримуються дисципліни.

Серед респондентів 1 групи більш за все тих, хто потребує допомоги та підтримки у вирішенні професійних питань з боку

колег, керівництва, але її не відчувають. Що свідчить також про недостатню самостійність поліцейських.

Серед респондентів 2 групи спостерігається найбільш впевнена позиція щодо оцінки рівня знань правових, професійних, досвіду та належного ставлення до виконання професійного обов'язку, як власних так й свого професійного оточення. Найбільше впевнених у власних поглядах, знаннях, досвіді респондентів у 2 групі. 43 % заперечують, що у їх оточенні є поліцейські, які порушують правові норми через незнання закону.

Серед респондентів 2 та 3 групи найбільше поліцейських, які вважають, що їх співробітники дотримуються закону незалежно від обсягу навантаження в роботі.

Серед респондентів 3 групи найбільше опитаних – 41 % ($p=0,000$), які зазначили про те, що поліцейські з їх оточення завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон».

77 % респондентів 3 групи зазначили, що їм завжди готові допомогти у вирішенні професійних питань їх підлеглі, колеги чи керівництво.

Водночас актуальними для сучасного поліцейського, незалежно від стажу служби, на наш погляд, лишається:

1. Юридична майстерність, яка знаходиться у безпосередній залежності від системності набуття професійних знань у галузі права. Без постійного прагнення до пізнання і розуміння правових норм неможлива обґрунтована, точна і правильна оцінка поліцейськими правових явищ, формування ціннісних установок та орієнтацій, адекватних службовій діяльності. Ступінь готовності поліцейського дотримуватися тих чи інших правових норм у професійній діяльності та у повсякденності свідчить про певний рівень сформованості та розвитку його професійної правосвідомості.

2. Поряд із впливом зовнішніх факторів на формування та розвиток правосвідомості суттєво впливає саморозвиток, самоосвіта. Відповідно, розвиток когнітивної складової правосвідомості спонукає поліцейського до подальшого вдосконалення своїх здібностей, до активних дій заради професійного обов'язку як усвідомленої необхідності.

3. Ефективність професійної діяльності детермінована наявністю у особистості поліцейського сформованих правових переконань та звичок безумовного дотримання вимог законності;

глибокого розуміння принципів та інститутів права, віру в їх справедливість; нетерпимість до будь-яких порушень права; стійких звичок виконання правових норм; загостреного почуття справедливості, законності; спроможності аналізувати ситуації та вміло їх вирішувати.

4. Базова юридична освіта. Слід зазначити, що знання основ права не є звичайною обізнаністю щодо існування тих чи інших правових норм. Воно передбачає усвідомлення права, його змісту та визначення його значення для практичної діяльності. Поліцейські можуть бути обізнаними у правових питаннях, які мають щоденне значення (внаслідок виконання службових обов'язків). Ці знання обумовлюють поведінку та самоконтроль особистості. Окрім знання правових норм, кожному поліцейському необхідно мати базову підготовку (основні положення, принципи права, джерела права) для того, щоб мати можливість у разі необхідності вишукувати необхідні принципи та норми. Тобто необхідно мати певний обсяг якісних правових знань.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальшому виявленні інтеркореляційних зв'язків психологічних детермінант правосвідомості у сучасних поліцейських та їх інтерпретації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цуркан О. В. Функції правосвідомості працівників органів внутрішніх справ у сучасних умовах / О. В. Цуркан. // *Право і суспільство*. – 2012. – № 1. – С. 63–68.
2. Бойков А. Д. Правовая культура и вопросы правового воспитания / А. Д. Бойков. – М., 1994. – 220 с.
3. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2007. – 350 с.

REFERENCES

1. Tsurkan, O.V (2012). Funktsii pravosvidomosti pratsivnikov organiv vnutrishnikh sprav u suchasnikh umovakh. *Pravo i suspilstvo, Law and Society, 1, 63-68* [in Ukrainian].
2. Boykov, A.D. (1994). *Pravovaya kultura i voprosy pravovogo vospitaniya* [Legal culture and issues of legal education]. Moskow [in Russian].
3. Sidorenko, Ye.V. (2007). *Metody matematicheskoy obrabotki v psikhologii* [Methods of mathematical processing in psychology]. SPb.: Rech [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 06.07.2018

Yurchenko-Shekhovtsova T. – Research Fellow of the Scientific Laboratory on Psychological Support of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Peculiarities of the Legal Awareness of Modern Policemen Depending on Length of Service in Law Enforcement Agencies

In the article, on the basis of the empirical research, an analysis of the peculiarities of the formation of police officers' legal awareness in the professional environment is presented. The study was attended by 184 respondents. Depending on length of service in law enforcement agencies, the sample was divided into three groups. The first group includes police officers whose length of service in law enforcement agencies does not exceed 3 years, the second group – policemen who have length of service in law enforcement agencies from 3 to 10 years, to the third group – from 10 to 20 (and more than 20 inclusive). The questions of the questionnaire included the identification of the opinion and assessment by each respondent of their professional environment (subordinates, colleagues, management) regarding: observance of their legal norms during the performance of official duties and out of service; the presence of facts of abuse of official position or performance of tasks not related to official duties, etc. Particular attention was paid to the readiness of law enforcement officers to assist each other in resolving professional issues. According to the results of the study, there were statistically significant differences regarding the peculiarities of the formation of police officers' legal awareness with different length of service. Among police officers with length of service of up to 3 years, there was the largest number of respondents who encountered difficulties when answering questionnaires and those who need help and support in dealing with professional issues. In addition, half of them believe that they are surrounded by police officers who, because of ignorance of some laws, violate legal norms. The respondents with length of service from 3 to 10 years are the most confident in their own views, knowledge, and experience. Respondents with length of service for more than 10 years have indicated that their subordinates, colleagues or leadership are always ready to assist in solving their professional issues. Along with this, the relationship between the development of the cognitive component of police officers' legal awareness, their desire for further improvement of their abilities, and active actions for professional duty as a conscious necessity, depending on their length of service in law enforcement agencies, has been identified.

Keywords: legal awareness; police officer; length of service in law enforcement agencies; professional team; professional knowledge.

УДК 347.91(4/8).001.36

Волошина О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4166-2847>

Зарубіжний досвід ефективної комунікації в діяльності поліцейських

Висвітлено результати вивчення зарубіжного досвіду щодо ефективних моделей професійної комунікації поліцейських та шляхів його впровадження в практичну діяльність працівників Національної поліції України. Проаналізовано досвід ефективної комунікації в діяльності поліцейських зарубіжних країн на прикладі Німеччини, Великої Британії, Японії, США, Латвії та Росії. Встановлено, що досвід роботи з персоналом поліції в низці цивілізованих країн має ефективні нормативні та психологічні механізми опрацювання навичок ефективної комунікації, які цілком можуть бути апробовані в Національній поліції України. Висвітлено головні завдання дільничних поліцейських Німеччини, зокрема: постійне, незалежне від обставин встановлення та підтримка контактів з громадянами, громадськими угрупованнями, установами та організаціями певної дільниці; проведення кримінально-профілактичного консультування за місцем проживання; допомога жертвам злочинів та деякі інші завдання. Визначено особливості реалізації в США програми громадської діяльності патрульної служби поліції, які створені для забезпечення активного співробітництва поліції з населенням. Відображено результати проведення пілотного проекту «Робота поліції з громадськістю» на Талсінській дільниці поліції Латвії протягом 2009–2012 років та рекомендації щодо її вдосконалення, а саме: спонукати поліцейських сприймати населення як клієнтів; обмежувати концентрацію на конфліктах у навчальній програмі підготовки поліцейських; навчити працівників поліції спілкуватися в ситуаціях, де конфлікт відсутній, установлювати неформальний і не авторитарний контакт з населенням тощо. Відповідно визначено можливості застосування зарубіжних комунікативних моделей у роботі поліції України з громадськістю.

Ключові слова: поліція; спілкування; ефективна комунікація; робота поліції з громадськістю; конфлікт.

Постановка проблеми. Оскільки протягом останніх років у Європі простежується чітка тенденція до інтегрування поліції в громадянське суспільство та наближення її до населення, для низки держав-учасниць важливим завданням є розвиток «діяльності поліції в інтересах громади» (community policing).

У період демократичних змін актуальним питанням для українського суспільства є вивчення світового досвіду побудови

ефективних взаємовідносин поліції та населення. Причому орієнтація на окремі прогресивні комунікативні моделі в діяльності поліції зарубіжних держав повинна містити ретельний та раціональний аналіз можливостей їх застосування, з урахуванням політичних, економічних, психологічних факторів розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми професійної комунікації правоохоронців постійно знаходиться у полі зору вчених та практиків. Вітчизняними та зарубіжними науковцями досліджується широке коло питань, пов'язаних з цією проблематикою. Відзначимо таких авторів як В. Андросюк, К. Амфт, О. Бандурка, І. Ващенко, Г. Дубов, В. Землянська, М. Ісаєнко, Л. Казміренко, В. Кондрюкова, В. Лефтеров, С. Максименко, В. Медведєв, В. Розов, О. Негодченко, А. Опалєв, С. Сливка, Ш. Шмітт та ін.

Таким чином, ця проблема не є новою і набуває актуальності з кожним роком. Практично з формуванням нової моделі поліціювання, розпочалися та продовжуються пошуки шляхів оптимального поєднання людських інтересів та зниження неконструктивної комунікації поліції з громадськістю. Саме тому запозичення світового досвіду правового регулювання та психологічного супроводу поліцейської комунікативної взаємодії дозволить оптимізувати напрями і шляхи формування комунікативної компетентності працівників Національної поліції України, долучити їх до сучасних європейських цінностей стосовно місця та ролі поліцейських у налагодженні партнерських стосунків з населенням, переорієнтування їх професійної спрямованості на надання дієвої суспільної та індивідуальної допомоги в комунікації.

Мета статті полягає у вивченні світового досвіду ефективних моделей професійної комунікації поліцейських та дослідженні шляхів упровадження кращого досвіду в практичну діяльність працівників Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблематики ефективної комунікації типова не лише для Національної поліції України, а й для поліцейських систем різних країн світу, де, як свідчить зарубіжний досвід, значна увага приділяється формуванню професійної майстерності службовців поліції, наявності у них професійних знань, певних соціальних умінь, серед яких найбільш значущими є уміння спілкуватися,

вирішувати конфліктні ситуації тощо. Досвід роботи з персоналом поліції в низці цивілізованих країн переконує в наявності ефективних нормативних та психологічних механізмів опрацювання навичок ефективної комунікації, цілком прийнятних в Національній поліції України.

Зокрема, організація дільничної служби Німеччини розглядається як складова загальної концепції підтримання правопорядку, що передбачає всебічну орієнтованість поліції на взаємодію з населенням. В «Описі завдань для дільничної служби Німеччини» підкреслюється, що поліція, при виконанні професійних завдань, спирається на розуміння та підтримку громадян. Опора на населення виступає передумовою ефективної поліцейської діяльності. У зв'язку з цим, дільничній службі приділяється особливе значення [1, с. 2]. Вважається, що видима присутність поліції та довірчий контакт з населенням співробітників служби мають позитивно впливати на ставлення громадян до поліції, її діяльності, посилювати особисте почуття безпеки.

Головним завданням дільничних поліцейських Німеччини визначено постійне, незалежне від обставин встановлення та підтримка контактів з громадянами, громадськими угрупованнями, установами та організаціями певної дільниці. Крім того, до низки завдань віднесено:

- спостереження за «небезпечними» об'єктами та установами, а також містами зустрічей відомих проблемних груп;
- проведення заходів по захисту об'єктів та осіб;
- проведення святкових заходів;
- виконання спектру завдань у сфері дорожнього руху;
- участь у розслідуванні справ кримінального характеру;
- проведення кримінально-профілактичного консультування за місцем проживання;
- допомога жертвам злочинів і деякі інші завдання.

Послідовне їх виконання передбачає високий рівень комунікації співробітників, здібності до контакту, самостійність та особисту відповідальність. Саме тому, при відборі персоналу для роботи співробітником дільничної служби на ці риси претендентів звертається першочергова увага [1, с. 3].

Робота поліції, що зорієнтована на населення, не можлива без урахування думок, уявлень і побажань громадян стосовно діяльності поліції. Ця позиція цілком відповідає концепції якості

поліцейського обслуговування. Відповідно до цієї концепції для ефективності роботи поліції необхідне якісне управління та якість всієї роботи, що виконується поліцією; при цьому не слід задовольнятися тільки кількісними показниками. Якість праці необхідно посилювати з урахуванням потреб населення, враховувати критичні зауваження та побажання людей, яких обслуговує поліція [2, с. 29–30]. З вимоги сучасного суспільства до поліції у «якісному обслуговуванні» походить ідея багатостороннього партнерства поліції і громадськості, аргументується, що, відкриваючи себе для участі громадян у поліцейській діяльності, поліція стає більш інформованою та чуйною щодо занепокоєння населення, яке мешкає на території обслуговування. Під час оцінки рівня поліцейського обслуговування ключовим елементом визначається опитування населення, яке стосується задоволеності роботою поліції.

У багатьох поліцейських округах Німеччини були проведені опитування населення щодо їх очікувань стосовно дільничних служб. Результати опитувань засвідчили, що поряд з такими очікуваннями як видима присутність поліції, близькість поліцейської дільниці до місць проживання, професійне вирішування завдань, важливими є також доступність у спілкуванні, консультування у межах профілактичної роботи, доброзичливе ставлення до громадян, відповідний зовнішній вигляд працівника поліції та ін. [3, с. 5]. Тобто, наявна єдність суто професійних, організаційних і соціально-психологічних аспектів.

З метою підвищення кваліфікації дільничних служб поліції, привнесення необхідних коректив до їх діяльності щорічно організовуються навчальні семінари (середня тривалість – чотири дні). Учасники семінарів працюють у робочих групах, де обговорюють шляхи розв'язання конфліктів у тих або інших ситуаціях, особливості спілкування з різними категоріями осіб, виявляють можливості поліпшення своєї діяльності тощо.

Уміння спілкуватися як необхідний елемент професіоналізму розглядається і у роботі поліції Великої Британії, насамперед патрульно-постової служби. На думку англійських фахівців, поліція поступово втрачає довіру громадян. Повернути її є життєво важливим завданням. І саме в якості головних суб'єктів на цьому шляху вважаються поліцейські патрульно-постової служби. У процесі вивчення прийомів,

потрібних для досягнення цієї стратегічної мети, був сформульований головний принцип – «підтримка порядку на основі підтримки зв'язків» і, звідси, основоположний метод – «йти до людей». Вважається, що поліцейський патрульно-постової служби повинен спілкуватися з населенням постійно, цілеспрямовано, вникаючи у щоденні потреби та сподівання людей.

Важливим є і зворотній зв'язок, оперативне інформування громадян про результати їх допомоги, актуальну ситуацію тощо, стимулюючи тим самим формування добрих та сталих зв'язків між громадськістю та поліцією [4, с. 2–3].

Принципи взаємодії поліції з громадськістю відображені в законодавстві Іспанії. Так, згідно ст. 5, Органічного закону Королівства Іспанії № 2 від 13 березня 1986 р. «Про сили і корпуси безпеки», у професійній комунікації поліцейський повинен налагоджувати:

«1. Належні стосунки з громадою, зокрема:

– під час виконання професійних обов'язків – недопущення будь-яких зловживань, свавільних або дискримінаційних дій, пов'язаних з фізичним або моральним насильством;

– постійна коректна та бездоганна поведінка у відносинах з громадянами, яким забезпечується допомога та захист завжди, коли цього вимагають обставини або конкретні особи. У кожному акті втручання – надання повної та максимально комплексної інформації про причини та цілі такого втручання;

– під час виконання своїх функцій – діяти з необхідною рішучістю та негайністю, коли це є доцільним для запобігання тяжкій, безпосередній та незворотній шкоді. У разі застосування із зазначеною метою наявних засобів – дотримання принципів відповідності, використання нагоди та пропорційності;

2. Належне поводження із взятими під варту особами, зокрема обов'язок дбати про збереження життя та здоров'я осіб, яких вони затримують або тримають під вартою, а також поважати честь та гідність таких осіб».

Згідно зі ст. 4 «Закону про організацію поліції публічної безпеки» Португальської Республіки № 53 від 2007 р., поліцейський поліції публічної безпеки «...не має права врегульовувати конфлікти приватного характеру і має обмежуватись у таких ситуаціях діями з охорони публічного порядку».

Формування відповідних знань та умінь спілкування, оволодіння технікою проведення бесід з різними категоріями людей, вуличного опитування населення під час патрулювання, є предметом ретельної підготовки поліцейських в Японії. Поліцейським надаються конкретні поради та рекомендації, покликані допомогти в налагодженні контактів з населенням. В першу чергу увага фахівців спрямована на тих співробітників, які тільки-но призначені на посаду. З метою вдосконалення техніки вуличного опитування, привертання уваги до цього методу збору інформації, встановлення контактів з населенням щорічно проводиться загальнонаціональний поліцейський конкурс, де визначається «кращий опитувач». Під час таких змагань один із патрульних грає роль перехожого, а іншому надається від 10 до 20 хв на те, щоб у присутності журі отримати від «перехожого» всю потрібну інформацію [5].

Значна увага проблемі комунікації поліції та населення приділяється у США. Так, у більш ніж двохстах міст США реалізуються програми громадської діяльності патрульної служби поліції. Вони створені для забезпечення активного співробітництва поліції з населенням. Сутність цих програм полягає в тому, що патрульні поліцейські приділяють із своєї восьмигодинної зміни певний час на встановлення та розвиток контактів з громадянами. Наприклад, у Далласі, де діє програма «Зупинись, йди та поговори», у кожній з трьох змін, патрульний поліцейський залишає в людяному місці своє службове авто принаймні на 30 хвилин, чотири дні на тиждень для того, щоб поспілкуватися з населенням. Процес такого спілкування може включати пояснення підліткам, як працює радіозв'язок патрульної машини, розмови з працівниками в магазині, на ярмарках, відвідування зборів громадян у бібліотеках, громадських центрах, лікувальних закладах тощо.

Найбільш об'ємну в масштабі країни програму громадської діяльності поліції має Нью-Йорк. Кожен поліцейський, зайнятий у програмі, попередньо проходить курс в одному із навчальних семінарів у Академії поліції штату Мічиган, консультується з керівниками поліцейських дільниць, які працюють за програмами, спостерігає у судово-виконавчих органах за плином справ, і тільки після цього адаптує програму комунікації до вимог своєї дільниці. Під час ознайомлення з програмою виникає питання, чи не заважає вона виконанню графіку роботи

поліцейського? Відповідаючи на це запитання самі поліцейські зазначають: «Нам потрібно знайти час, щоб детально ознайомитися з ділянкою патрулювання та потребами мешканців. Програма надає нам таку можливість. Люди поділяють наші турботи, вони вчаться з повагою ставитися до поліцейського, довіряти йому. І такі речі, про які тобі ніколи не скажуть по телефону і ти ніколи не почувеш, сидячи за кермом патрульної машини, відкриваються тобі лише у розмові наодинці» [6, с. 3–4].

Уміння спілкуватися з різними людьми, наявність терплячості та впевненості у собі – основа успішної діяльності поліцейських, які беруть участь ще у одній програмі, яка діє в декількох містах США. Це програма ROPE. Вперше вона запроваджена поліцейським департаментом м. Елгін (штат Іллінойс). Згодом цей досвід почав використовуватися і в інших містах країни. Поліцейські, які задіяні у програмі, живуть і працюють у проблемних кварталах, головне їх завдання – створення здорового мікроклімату у межах конкретного району. Місто забезпечує поліцейських та їх сім'ї помешканням, машиною для патрулювання, автовідповідачем, оплачує комунальні послуги (крім міжміських розмов) і всі спеціальні витрати, що пов'язані із здійсненням програми. У свою чергу поліцейські зобов'язані познайомитися з кожним мешканцем свого району, працювати з людьми, що мешкають в ньому, відвідувати їх збори, здійснювати нагляд за всіма інформаційними листками та виданнями, які регулярно розповсюджуються з-поміж мешканців, і, крім того, постійно спілкуватися з ними з метою виявлення існуючих проблем та надання допомоги в їх розв'язанні. Максимальний строк перебування поліцейського на цій роботі – три роки. Про результати реалізації програми свідчать зміни у характері відповідей громадян в процесі опитувань, що були проведені в одному із мікрорайонів. Коли вперше програма ROPE була запроваджена, то на питання про найбільші свої проблеми мешканці відповідали: «наркотики та банди». Через два роки ті ж мешканці дали таку відповідь на те ж запитання: «надто гучна музика та шум від автомашин». Для підготовки поліцейських до участі у програмі ROPE впроваджена навчальна програма, у межах якої розглядаються такі проблеми як «вживання» у

мікрорайон, спілкування з мешканцями, робота в умовах ризику, подолання невдач та конфліктних ситуацій тощо [7; 8].

Розглянуті програми – це не поодинокі випадки. Існує велика кількість різноманітних програм. Це і програми роботи з безпритульними, проблемними підлітками, громадянами похилого віку, такими, що мають психічні та фізичні вади та багато інших. І кожна з програм передбачає наявність у поліцейських певних навичок спілкування.

Звертає на себе увагу ще один бік проблеми, що розглядається. З точки зору американських фахівців, уміння спілкуватися, проводити опитування, управляти спілкуванням за тих або інших обставин – це обов'язкові уміння поліцейського, від якості сформованості яких залежить його особиста безпека. Саме тому, ці питання обов'язково входять до навчальних програм, що спрямовані на забезпечення безпеки поліцейських у різних ситуаціях.

Узагальнення результатів проведення пілотного проекту «Робота поліції з громадськістю» на Талсінській дільниці поліції Латвії протягом 2009–2012 років надало можливість сформулювати практичні рекомендації. Деякі з них містять цікаві пропозиції, зокрема:

- спонукайте поліцейських сприймати населення як клієнтів! Мається на увазі така форма спілкування, за якої поліцейський повинен сприймати громадян як партнерів чи клієнтів, замість того, щоб вважати їх потенційними джерелами неприємностей;

- максимально обмежуйте концентрацію на конфліктах в навчальній програмі навчання! Під цим розуміється, що під час викладання навчальних дисциплін для майбутніх поліцейських акцент з сприйняття службової діяльності поліцейського як дуже ризикованої, яка породжує постійну загрозу – страх втратити роботу, здоров'я чи навіть життя доцільно зміщувати на важливість усвідомлення, що поліцейським доступні засоби, які дозволяють уникати конфліктів потрібно тільки продумати як ними користуватися;

- в програмі первинної підготовки поліцейських вкажіть, на що потрібно звернути увагу на навички спілкування в ситуаціях де немає конфлікту! Іншими словами, навчити працівників поліції спілкуватися в ситуаціях де конфлікт відсутній, установлювати неформальний і не авторитарний контакт з населенням. Поліція

повинна вміти спілкуватися в безконфліктних ситуаціях і діяти так, щоб конфлікт не посилювався і взагалі не виникав;

– в спілкуванні з засобами масової інформації частину обов'язків делегуйте працівникам місцевих підрозділів поліції! Ця рекомендація обґрунтована тим, що у представників прес-служби завжди менше інформації, ніж у поліцейських, які проводять розслідування, тому не рекомендується дозволяти їм коментувати те, що роблять рядові співробітники. Окрім цього, працівник поліції, який зник на саме просте запитання відповідати «Без коментарів!», часто має більший вплив на довіру суспільства, ніж серйозні порушення закону, розкриті його колегами в іншому місці. Актуальність цієї рекомендації посилюється тим фактом, що саме повсякденне спілкування з поліцією найбільше впливає на те, як суспільство сприймає поліцію;

– делегуйте завдання превентивної роботи окремим працівникам поліції та визначте це в якості їх повсякденного обов'язку! Ідеться про те, що поліція, в спілкуванні з населенням, повинна вміти виконувати свою превентивну функцію, не зважаючи на те, що є причиною такого спілкування;

– враховуйте спілкування між поліцією і населенням щодо оцінки діяльності в ситуаціях, не пов'язаних безпосередньо із злочинністю! Обґрунтовується це тим, що для того, щоб поліцейські були активними в забезпеченні безпеки, вони повинні бути впевнені в тому, що їх робота належним чином буде оцінена не лише фінансово, але й суспільно.

У поліції Російської Федерації зазначають, що стає актуальною необхідність розвитку вмінь взаємодіяти з новою категорією кваліфікованих користувачів Інтернету – блогерами, та необхідність умінь застосування електронних засобів комунікації з метою зниження емоційного напруження та стресів. Крім того, фахівцями доведена важливість сучасних інтелектуальних технологій (СМАРТ) в розвитку професійно значущих якостей поліцейського, таких як швидкість реакції, спостережливість, відповідальність, поінформованість, технічність, врівноваженість, стресостійкість, комунікабельність, толерантність, мобільність [9].

Декларовані в Законі України «Про Національну поліцію» основи професійної діяльності, зокрема, «Відкритість та прозорість» (ст. 9) та «Взаємодія з населенням на засадах

партнерства» (ст. 11) виступають базовими детермінантами принципів та технологій безпосередньої роботи поліцейських із суспільством, його верствами та окремими громадянами. Оскільки довіра населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції (ст. 11 Закону) [10], її формування нерозривно пов'язане з толерантністю, відкритістю, неупередженістю, прозорістю, гуманістичністю – соціокультурними та професійно-орієнтованими цінностями як підґрунтям ефективної комунікативної взаємодії сучасного українського поліцейського з населенням при виконанні службових завдань.

Необхідно визначити новий вектор у комунікації поліції України, який умовно можна назвати «Діалог та медіація – основні інструменти поліції майбутнього». Про такі нововведення свідчить створення в Національній поліції нового підрозділу превентивної комунікації (поліція діалогу), підготовка працівників для якого здійснюється за принципом скандинавської моделі (мінімізація демонстрації сили). Основними завданнями працівників цього підрозділу є моніторинг та аналіз інтернет-мережі щодо запланованих заходів з масовою участю громадян; оцінка ступеню ризику під час їх проведення, настрою учасників та передбачення зміни розвитку ситуації; встановлення комунікативного контакту як з організаторами, так і з учасниками масових заходів тощо.

Ще один із запропонованих проектів для Міністерства внутрішніх справ та Національної поліції України пов'язаний з застосуванням медіації (позасудового вирішення спорів).

Сергій Вакарін в рамках проекту впровадження методів медіації в органах правопорядку визначив наступні чотири напрямки, де посередництво має відношення до роботи поліції.

1. Співробітники поліції, що виступають у ролі медіаторів. Ця категорія включає роботу поліції діалогу, зокрема під час масових заходів, та делегування вирішення конфлікту самим громадянам.

2. Скарги на дії поліції: вирішення спору шляхом медіації між офіцером (ами) поліції та громадянином (ами).

3. Скарги, подані працівниками поліції, та трудові спори за їх участю, зокрема, роль інформаторів щодо порушень. Необхідні ефективні процедури роботи з інформаторами, включаючи внутрішні розслідування та міжвідомчі механізми.

4. Посередництво та примирення в районах, що постраждали від конфліктів, включаючи роль поліції в особливих

обставинах під час та після масштабних конфліктів. Зони, що постраждали від конфліктів, можна визначити як конфліктні та постконфліктні, особливо райони, що постраждали від війни.

Висновки. Отже, проведене дослідження засвідчило наявність сучасних зарубіжних алгоритмів налаштування ефективної комунікації поліцейських з громадськістю, які цілком можуть бути апробовані в Національній поліції України. В Україні поступово накопичується власний досвід співпраці Національної поліції з населенням, підготовки працівників поліції до цієї діяльності. Тому важливим є не тільки актуалізація цього досвіду, але й наповнення його новим змістом, запровадження сучасних принципів, підходів та стандартів роботи, враховуючи, у тому числі, досвід правоохоронних органів зарубіжних країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Участковая служба Германии. – М. : МВД РФ. – Вып. 13. – 1996. – 18 с.
2. Анисимков В. М. Зарубежный опыт подготовки руководителей полиции. Развитие науки управления и проблемы формирования учебных дисциплин в современных условиях : материалы I Европейского конгресса по вопросам управления качеством работы полиции / В. М. Анисимков. – М. : Акад. МВД России, 1999. – С. 29–31.
3. Амфт К. Хайнц. Значение работы полиции, ориентированной на население. Вопросы борьбы с преступностью за рубежом : реферат. сб. / К. Хайнц. – М., 1996. – Вып. 35. – С. 4–10.
4. Великобритания: Поддержание порядка на основе поддержания связей – главный метод работы участковой патрульно-постовой службы. – М. : ЭИ., 1990. – Вып. 2. – 13 с.
5. Япония: Рекомендации ученых участковым полицейским «Быть полицейским – это не просто работа, а образ жизни». – М. : ЭИ., 1988. – Вып. 3 – 4 с.
6. Полиция и население: через общение – к взаимопониманию. – М. : ЭИ., 1978. – Вып. 7. – 8 с.
7. Матюхіна Н. П. До проблеми професійної культури працівників правоохоронних органів (зарубіжний досвід) / Н. П. Матюхіна // Науковий вісник ХНУВС. – Харків, 2009. – С. 23–28.
8. Шмитт Ш. ROPE: программа работы с населением полицейского Департамента Элгина (Иллинойс). Вопросы борьбы с преступностью за рубежом : реферат. сб. – М., 1995. – Вып. 32. – С. 33–39.
9. Попова Е. А. Развитие социально-коммуникативной компетентности будущих сотрудников полиции: педагогическая модель и старт-реализация / Е. А. Попова, И. Д. Белоновская // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view> (дата звернення: 04.10.2018).
10. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
11. Джурканин Т. Кадровое обеспечение полиции США : монографія / Т. Джурканин, А. Негодченко, В. Сергевнин. – Харків : Лира ЛДТ, 2003. – 360 с.

REFERENCES

1. *Uchastkovaia sluzhba Hermanii [Precinct service in Germany]*. (1996). Moscow: MVD RF. Vyp. 13 [in Russian].
2. Anisimkov, V.M. (1999). Zarubezhnyi opyt pidgotovki kerivnykiv politsii. [Foreign opit ppodgotovki police leaders]. *Rozvytok nauky upravlinnia ta problem formuvannya navchalnykh dystsyplin u suchasnykh umovakh - The development of management science and problems of the formation of academic disciplines in modern conditions: Materials of the I European Congress on the quality management of police work* (pp. 29-31). Moscow: Akad. MVD Rosii [in Russian].
3. Khaints, K. (1996). *Znachenie raboty politsii, orientirovannoi na naselenie [The value of the work of the police, focused on the population. Issues of the fight against crime abroad]*. Moscow, 35 [in Russian].
4. Velikobritaniia: *Pidtrymannia poriadku na osnovi pidtrymannia zviazkiv - holovnyimetodrobotyraionopatrolno-postovoisluzhby [Maintaining order based on maintaining connections is the main method of work of the district patrol service]*. (1990). Moscow: EI. [in Russian].
5. Yaponiia: *rekomendacii uchenykh vchastkovym polyceiskih "But policeiskym – eto ne prosto rabota, a obraz zhyznii" [Japan: Recommendations to district police officers "Being a policeman is not just a job, but a way of life]*. (1988). Moscow: EI. [in Russian].
6. *Politsia i naselennie: cherez obshchenie – k vzaimoponimniyu [Police and population: through communication - to mutual understanding]*. (1978). Moscow: EI. [in Russian].
7. Matiukhina, N.P. (2009). Do problem profesiinoi kultury pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv (zarubizhnyi dosvid) [On the problem of professional culture of law enforcement officers (foreign experience)]. *Naukovyi visnyk KHNUVS - Scientific herald of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Kharkiv (pp. 23-28) [in Ukrainian].
8. Shmitt, S.H. (1995). *ROPE: prohrama roboty z naselenniam politsii Departamentu Elhina (Illinois). Pytanniya borotby z zlochynnistiu za kordonom [ROPE: A program for Working with Residents of the Elain Police Department (Illinois). Issues of Combating Crime Abroad]*. Moscow (33-39) [in Russian].
9. Popova, E.A., & Belonovskaia, Y.D. (2014). Razvitie socialno-komunikativnoi kompetentnosti budushih rabotnikov politsii: pedaogicheskaia model i start-realizaciia [Development of social and communicative competence of future police officers: pedaogical model and start-implementation]. *Sovremennye problem nauki i obrazovaniia - Modern problems of science and education*, 5. Retrieved from <http://www.science-education.ru/ru/article/view> [in Russian].
10. Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "On National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). zakon1.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/580-19> [in Ukrainian].
11. Djurkanin, T., Nehodchenko, A., & Sergevyn V. (2003). *Kadrovoe obespechenniia politsii USA [Staffing the US police]*. Kharkov: Lira LDT [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 26.07.2018

Voloshyna O. – Ph.D in Psychology, Associate Professor, Leading Research Fellow of the Scientific Laboratory on Problems of Psychological Support of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4166-2847>

Foreign Experience of Effective Communication in Police Activities

The purpose of the article is to study the foreign experience of effective models of professional communication of policemen and ways of introducing better experience in practical activities of the staff of the National Police of Ukraine. The experience of effective communication in the work of foreign police officers is analyzed on the example of Germany, Great Britain, Japan, the USA, Latvia and Russia. It has been established that experience of working with police personnel in a number of civilized countries convincingly confirms the existence of effective normative and psychological mechanisms for working out effective communication skills, which can be fully tested in the National Police of Ukraine. The main tasks of the district police of Germany are highlighted, in particular: establishment and support of contacts with citizens, public groups, institutions and organizations of a certain district, independent of the circumstances; conducting of preventive counseling at the place of residence; assistance to crime victims and some other tasks. The peculiarities of realization in the USA of the program of public activity of the police patrol service, created to ensure active cooperation of the police with the population, are determined. The results of the pilot project "Public Police Work" at the Talsi Police Station of Latvia during 2009-2012 and recommendations for its improvement are shown, namely: to urge the police to perceive the population as clients; to limit the concentration on conflicts in the training program for police officers; to train police officers to communicate in situations where there is no conflict, to establish informal and non-authoritarian contact with the population, etc. The possibilities of using foreign effective models in the work of the police of Ukraine with the public are determined.

Keywords: police; communication; effective communication; police work with the public; conflict.

УДК 159.923.5

Рівчаченко О. А. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1817-4223>

Психологічне забезпечення формування комунікативної толерантності в працівників Національної поліції України

Встановлено особливості психологічного забезпечення формування комунікативної толерантності в працівників Національної поліції України як однієї з основних характеристик успішності професійної діяльності. Доведено, що толерантність є складним явищем, яке не має однозначного тлумачення. Її здебільшого визначають як активну форму ставлення до світу, адаптацію до навколишньої дійсності; морально чи професійно важливу якість, ціннісну орієнтацію, толерантність, емоційну стабільність, а також специфічну технологію соціальної діалогічної взаємодії індивідів для пошуку взаємоприйнятних рішень і форм поведінки тощо. Реформування правоохоронних органів вимагає від поліції наявності високих моральних, ділових і професійних якостей, суворой дисципліни, навичок роботи в команді. Досліджено роль індивідуальних психологічних особливостей у формуванні комунікативної толерантності правоохоронців на прикладі співробітників Національної поліції України, які проходять курси підвищення кваліфікації в Національній академії внутрішніх справ. Перспективним науковим напрямом дослідження визнано розробку комплексних програм моніторингу й тренінгів для формування загальної та комунікативної толерантності поліції.

Ключові слова: комунікативна толерантність; особистість професіонала; права; свободи людини та громадянина; особистісний розвиток; тренінг.

Постановка проблеми. Об'єктивні явища глобалізації світу, мультикультурність і поліетнічність суспільства, різноманіття релігійних, ідеологічних, політичних переконань та пов'язані з ними вияви нетерпимості, конфліктів, агресії, жорстокості, насилля, терористичні акти стали «візитівкою» останніх років. Конституція України [1], Декларація принципів толерантності [2], низка інших нормативно-правових актів забезпечують дотримання прав та свобод людини та громадянина в нашій державі. Єдиним шляхом до мирного співіснування людства стає теорія культури ненасильства й толерантності як основи розбудови людських контактів, конструктивної взаємодії між особистостями, різними соціальними групами та культурами. Це викликає необхідність

активних змін у громадянській свідомості, встановлюючи орієнтири на загальнолюдські цінності, дотримання декларованих прав і свобод громадян. Розбудова демократичної держави в Україні та докорінне реформування правоохоронних органів, передусім поліції, закріплення партнерської моделі взаємовідносин поліції та суспільства, забезпечення реальної громадської й особистої безпеки з особливою гостротою актуалізують питання щодо толерантності в стосунках між працівниками поліції та громадянами [3]. В свою чергу, це вимагає проведення спеціальної підготовки та перепідготовки персоналу Національної поліції в напрямку формування комунікативної толерантності як якості особистості професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Толерантність здавна є предметом уваги багатьох наук: філософії, медицини, психології, педагогіки, соціології тощо. Видатні діячі XVII–XVIII століть, такі як Томас Гоббс, Джон Локк, Франсуа Вольтер, Жан-Жак Руссо виступали проти жорстоких релігійних зіткнень та релігійної нетерпимості. Слід зазначити, що толерантні ідеї взаєморозуміння, терпимості, любові, блага, добра, гуманізму завжди перебували в центрі уваги передових українських мислителів-гуманістів: Б. Д. Грінченка, Г. С. Сковороди, Лесі Українки, І. Я. Франка, Т. Г. Шевченка, багатьох інших. Слід зауважити, що наразі відсутня єдність у розумінні та застосуванні терміну «толерантність» серед науковців, натомість маємо досить широкий діапазон розходжень поглядів. Розробці теоретичних та практичних аспектів феномену толерантності присвячено наукові праці таких вчених-психологів, як: Н. А. Асташова, О. Г. Асмолов, А. Басс, Л. Берковіц, Н. А. Баранова, Г. Л. Бардієр, О. А. Бенькова, В. В. Бойко, О. А. Грива, В. М. Золотухін, Є. Ф. Казаков, О. Ю. Клепцова, Г. Кожухарь, Д. В. Колесов, О. М. Кондаков, В. І. Красиков, Н. М. Лебедева, С. Д. Максименко, В. Г. Маралов, А. Маслоу, Г. Олпорт, В. М. Павленко, М. І. Пірен, Л. Г. Почебут, Р. Раге, К. Роджерс, З. В. Сикевич, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, В. А. Тишков, Т. А. Устименко, Т. Холмс тощо. І. Б. Гасанов, Є. П. Ільїн, Ю. А. Іщенко розглядають толерантність як усталену особистісну рису, що визначає схильність (готовність) особистості до терплячого ставлення до певної соціальної ситуації чи об'єкта. Аналізуючи наукову літературу, можна дати

таке узагальнене визначення: толерантність – це, перш за все, моральна якість особистості, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, полягає в повазі до інших, а також прагненні досягти взаєморозуміння та узгодження різних інтересів, точок зору.

В. В. Бойко вводить поняття комунікативної толерантності, під якою розуміється характеристика ставлення особистості до людей [4; 5]. Автор наділяє комунікативну толерантність систематизуючою ознакою, з якою узгоджуються і складають певний психологічний ансамбль багато інших якостей індивіда, передусім, моральні, характерологічні та інтелектуальні. Саме тому особливості комунікативної толерантності можуть свідчити про психічне здоров'я, внутрішню гармонію або дисгармонію, про здатність до самоконтролю та самокорекції.

В. М. Лапа, А. Г. Скок досліджують проблеми комунікативної толерантності особи через призму педагогічної діяльності [6; 7]. Як зазначає В. М. Лапа, комунікативна толерантність є важливою характеристикою індивіда, бо ґрунтується на таких індивідуальних особливостях партнерів, як ціннісні орієнтації, звички, потреби, етичні норми, емоційний фон. Її прояви у спілкуванні зумовлені тим, що індивід не відчуває негативних емоцій через наявність будь-яких відмінностей між собою та іншими людьми, можливо, і не помічає їх. Будучи однією з найважливіших особливостей особистості, толерантність багато в чому визначає траєкторію життєдіяльності, оскільки відіграє величезну роль для встановлення взаєморозуміння, прийняття один одного, а це важливо як в особистих, так і в ділових, професійних відносинах. Комунікативна толерантність – найважливіша властивість особистості, необхідна для оптимізації процесів спілкування і взаємодії [6; с. 64].

Незважаючи на інтенсивне зростання кількості наукових праць, присвячених дослідженню толерантності, теоретичні і методологічні питання формування толерантності у працівників поліції залишаються недостатньо вивченими.

Метою цієї статті є дослідження проблем формування комунікативної толерантності у працівників Національної поліції України, визначення психологічних особливостей забезпечення даного процесу.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи те, що толерантність –це не тільки моральна характеристика окремої людини, але й певна специфічна технологія взаємодії, яка забезпечує досягнення мети через діалог, погодження інтересів, переконань її учасників в необхідності пошуку взаємоприйнятного рішення. Ми переконані, що однією з нагальних проблем сучасності виступає виховання, навчання та розвиток особистості в діалогічному вимірі. Для того, щоб людина могла свідомо регулювати свою поведінку, необхідно навчити її адекватно виражати власні почуття, знаходити конструктивні шляхи виходу із складних ситуацій, володіти засобами аналізу поведінки, як своєї, так і інших людей.

Нами було проведено дослідження особливостей формування толерантності у працівників Національної поліції України, що проходять курси підвищення кваліфікації в інституті післядипломної освіти НАВС, що включало діагностування та аналіз особистісних характеристик толерантності, проведення тренінгових занять, визначення умов для підвищення ефективності даного процесу.

Вибірка дослідження становила 162 особи, з яких 98 осіб чоловічої статі та 64 особи жіночої статі, віком від 21 до 46 років, вислуга років на посаді в практичних підрозділах правоохоронних органів – від кількох місяців до 25 років. Дослідження проводилося протягом 2016–2017 рр. до та після вивчення дисципліни «Толерантність та недискримінація в роботі поліцейських». На першому етапі нами проводилася діагностика особистісних характеристик толерантності, для чого був обраний комплекс діагностичного інструментарію, в якості якого використовувались наступні методики:

1. Методика діагностики рівня толерантності особистості (авт. В. С. Магун).

2. Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г. У. Солдатовою, О. О. Кравцовою, О. Є. Хухлаєвим, Л. А. Шайгеровою).

3. Методика дослідження рівня емпатії (авт. І. М. Юсупов, адапт. О. А. Бенькової).

4. Методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка.

5. Малюнкova методика «Неіснуюча тварина».

Під час аналізу отриманих результатів виявилось, що певні складнощі викликають питання, пов'язані з розумінням змісту самих термінів «толерантність», «терпіння», «терпимість», що пояснюється як неоднозначністю понять, так і наявністю різного роду упереджень та стереотипів, особливо це стосувалося ЛБГТ-спільноти, а також недостатньою поінформованістю осіб в цьому напрямі. Загалом узагальнені результати за методикою В. С. Магуна виявилися такими: 13 % осіб показали високий рівень розвитку інтолерантності, 28 % осіб – невисокий рівень інтолерантності, 45 % осіб – невисокий рівень толерантності, 14 % осіб – високий рівень толерантності. Найбільш виразно проявляється інтолерантність як категоричність та невміння приховувати почуття, а найменш виразними – нетерпимість і невміння пристосовуватися.

Результати методики «Індекс толерантності» також показали, що переважній більшості респондентів притаманний середній рівень – 76 % осіб. Це свідчить про те, що у таких респондентів наявні як толерантні, так і інтолерантні риси, їх прояв залежить від соціальної ситуації, в «своїй» групі особи поводяться достатньо рівно, орієнтуючись на соціальні моделі, норми поведінки, очікування як близького оточення, так і професійного, водночас не втрачають власну індивідуальність, наповнюючи стандартні ситуації особистісною та професійною специфікою.

Результати методики дослідження рівня емпатії, нами отримані наступні дані: емпатійні здібності респондентів середні, ближче до низьких (22 % осіб показали високий рівень розвитку емпатії, 56 % осіб – середній, 18 % осіб – низький і 4 % осіб – дуже низький рівень розвитку емпатії).

За методикою дослідження загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка, 35 % осіб мають високий рівень розвитку комунікативної толерантності, 57 % осіб – середній, 6 % осіб – низький і 2 % осіб – дуже низький рівень розвитку комунікативної толерантності. Загалом рівень загальної комунікативної толерантності надає можливість прогнозувати тенденції відношення до людей загалом, тенденції, обумовлені життєвим досвідом, установками, якостями характеру, моральними принципами, станом психічного здоров'я особи. Крім того, загальна комунікативна толерантність значною мірою

передбачає прояви інших її форм – ситуативну, типологічну, професійну.

Слід зазначити, що низькі показники проявів таких основних характеристик толерантності як неупередженість, прийняття особливостей різних субкультур у респондентів може компенсуватися загальною увагою до почуттів і дій інших, вмінням адаптуватися до оточуючих. Встановлено, що поліцейські – чоловіки значно перевищують поліцейських – жінок за наявністю певних жорстких установок до певних груп людей (так званих маргіналів), нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми, тобто є менш комунікативно толерантними. Частково це можна пояснити наявним у суспільстві стереотипом «чоловічої» поведінки та поблажливостю до високої інтолерантності у чоловіків, тим більше «людей у погонах», від яких самою професією вимагається прояв сили та мужності в будь-якій ситуації.

Щодо проведення малюнкowego тесту, слід зауважити, що його виконання супроводжувалося дещо несерйозним ставленням респондентів, викликало внутрішній опір та бажання уникнути завдання, пояснюючи це «дитячістю» методики. Отже, за результатами аналізу малюнків нами отримано наступні показники: респондентів з високим рівнем особистісної тривожності – 39 %; з високим рівнем агресії – 7 %; добре відношення до оточуючих, без явних проявів агресії – 54 %. Високий рівень агресивності може свідчити про інтолерантність, респонденти не вмiють відрізнити межі толерантності та інтолерантності; вони не володіють витримкою, терпінням; толерантність носить вибірковий характер, проявляється в конкретній ситуації, до конкретної особи або групи; при певних умовах виникають конфлікти, недостатньо гнучкості в поведінці та комунікації, помітне невміння або небажання пристосовуватися; спостерігається негативне відношення до «інакшості» інших осіб. Також слід відмітити високий рівень тривожності, що свідчить про те, що респонденти напружені, роздратовані, недовірливі, байдужі до проблем «інакших», прагнуть до лідерства, самоствердження, з низьким рівнем комунікативної толерантності.

Отримавши результати психодіагностичних методик на початку вивчення спеціальної дисципліни «Толерантність та недискримінація в роботі поліцейських», в ході подальших

навчальних занять тренери будували подання навчальної інформації з їх врахуванням, оскільки здатність особистості до толерантної поведінки уможлиблюється в разі оволодіння нею в умовах спеціального навчання відповідними техніками самоатрибуції, самоконтролю і саморегуляції.

Крім того, в подальшому керівництву підрозділів поліції необхідно обов'язково проводити моніторинг та обговорення конкретних суспільних та професійних ситуацій в ході службової підготовки, створювати умови для прояву більшої толерантності працівників поліції, формуючи та розвиваючи як високі універсальні загальнолюдські цінності, позитивне ставлення до інших, створюючи соціальні та особистісні передумови.

Висновки. Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що толерантність є складним явищем та може бути розглянута з різних точок зору: філософської, медичної, психолого-педагогічної, соціальної, культурної тощо. Вона не має однозначного визначення та розуміється по-різному: як активна форма відношення до світу, як пристосування до оточуючої реальності, як моральна якість, терпимість, емоційна стійкість, а також специфічна технологія діалогічної взаємодії осіб для пошуку взаємоприйнятних рішень та форм поведінки. Реформування правоохоронних органів, а саме створення нової поліції як однієї з основних сервісних служб держави вимагає від поліцейських наявності високих морально-ділових та професійних якостей, дотримання суворої дисципліни, навичок роботи в команді, будувати ефективні комунікації з керівництвом, колегами та різними категоріями громадян. Практика показала, що не всі поліцейські готові до реалій професійної діяльності частіше за все через легковажне ставлення до складної професії. Саме тому постає нагальна потреба у формуванні певних необхідних професійних якостей та навичок. Спеціально організоване навчання поліцейських за допомогою методів тренінгових технологій діалогу, способам ведення переговорів, вмінню активного слухання, поважливого ставлення до іншої точки зору надає можливість вирішити нагальні проблемні питання. Врахування індивідуально-психологічних особливостей працівників поліції надасть змогу тренерам повноцінно використати наявний потенціал та добитися високих результатів за відведений час. В подальшому перспективними науковими пошуками вважаємо питання розробки дієвих тренінгових програм в напрямку формування загальної та комунікативної толерантності поліцейських, які для громадянського суспільства виступають опорою справедливості та законності в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
2. Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс] : між нар. док. від 16.11.1995 № 995_503. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_503. – Назва з екрана.
3. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
4. Бойко В. В. Коммуникативная толерантность : метод. пособие / В. В. Бойко. – СПб. : МАПО, 1998. – 23 с.
5. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. Бойко. – М. : Филлин, 1996. – 472 с.
6. Лапа В. М. Наукові підходи до визначення поняття «комунікативна толерантність» / В. М. Лапа // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 6. – Т. 2. – С. 61–65.
7. Скок А. Г. Комунікативна толерантність викладача вищої школи / А. Г. Скок // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 34. – С. 79–84.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). zakon5.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Deklaratsiia pryntsypiv tolerantnosti: vid 16 lyst.1995 r. No. 995_503, [Declaration of Principles of Tolerance from November 16, 1995, No. 995_503]. (n.d.). zakon4.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_503 [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiuu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "On National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). zakon1.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/580-19> [in Ukrainian].
4. Boiko, V.V. (1998). *Kommunikativnaia tolerantnost [Communicative tolerance]*. SPb.: MAPO [in Russian].
5. Boiko, V.V. (1996). *Energija emocii v obshchenii: vzglyad na sebya i drugikh [The energy of emotions in communication: a look at yourself and others]*. Moscow: Filin [in Russian].
6. Lapa, V.M. (2016). Naukovi pidkhody do vyznachennia poniattia "komunikatyvna tolerantnist" [Scientific approaches to the definition of "communicative tolerance"]. *Naukovyy visnyk Khersonskohgo derzhavnoho universytetu - Scientific Bulletin of the Kherson State University*, 6, (Vols. 2) [in Ukrainian].
7. Skok, A.H. (2007). Komunikatyvna tolerantnist vykladacha vyshchoi shkoly [Communicative Tolerance of a Teacher of High School]. *Visnyk Zhytomyrskohgo derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka - Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko*, 34 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 27.07.2018

Rivchachenko O. – Ph.D in Law, Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1817-4223>

Psychological Support in Forming Communicative Tolerance of the Ukraine National Police Officers

Tolerance is a complex phenomenon and has no univocal definition and is understood by scientists and practitioners in different ways: as an active form of relation to the world, as an adaptation to the surrounding reality, as a moral or professionally important quality, value orientation, tolerance, emotional stability, as well as specific technology of social dialogical interaction of individuals to find mutually acceptable solutions and forms of behavior, etc. Reforming law enforcement agencies, namely the creation of a new police as a state service, requires the police to have high moral, business and professional qualities, strict discipline, teamwork skills, effective communication with management, colleagues and different categories of citizens. One of the most important professional qualities of a policeman is general and communicative tolerance, which is the basis of justice and legality in the activity of the law-enforcement system. Their formation requires special training and retraining of the staff of the National Police. The purpose of the article is to research the individual psychological characteristics during the formation of communicative tolerance among the employees of the National Police of Ukraine as one of the main characteristics of the success in the professional activity. The research was carried out among the staff of the National Police of Ukraine, which are undergoing advanced training courses at the Institute of Postgraduate Education, including diagnosis and analysis of personality characteristics of tolerance, conducting training sessions, and determining the conditions for improving the efficiency of this process. Taking into account the results of diagnosing the level of development of general and communicative tolerance of the employees of the NPU at the beginning of the study of the special discipline "Tolerance and non-discrimination in the work of the police" provides the opportunity for trainers to significantly increase the effectiveness of training sessions. Further the promising scientific research is the development of comprehensive monitoring programs and trainings for the formation of general and communicative tolerance of the police.

Keywords: communicative tolerance; personality of professional; rights; freedoms of a person and citizen; personal progress; training.

УДК 159.9:005.32:351.741(477)

Кузьменко І. Г. – ад'юнкт кафедри публічного управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <http://orcid.org/0000-000172826619>

Проблематика формування особистості управління органів Національної поліції України

Окреслено питання щодо формування особистості управління органів Національної поліції України. Викладено проблеми готовності особистості до управлінської діяльності різного рівня. З'ясовано вплив психологічних факторів на службову діяльність підрозділів поліції. Встановлено напрями та особливості управлінської діяльності керівників поліцейських організацій. Виокремлено компоненти управлінської діяльності сучасного керівника органу Національної поліції. Проаналізовано соціально-психологічні витоки управління, методологію та структуру проактивного управління персоналом. Досліджено психологічні ресурси вдосконалення системи управління персоналом. Запропоновано психологічні засоби оптимізації взаємодії керівників з персоналом. Визначено психологічні умови побудови команди поліцейських підрозділів, лідерства та профілактики конфліктів. Розроблено психолого-педагогічні та методичні засади післядипломної підготовки керівників органів Національної поліції до проактивного управління персоналом.

Ключові слова: управлінські кадри; особистість управління; проактивне управління; індивідуально-психологічні особливості; психологічна готовність; управлінська компетентність.

Постановка проблеми. У межах реалізації стратегії розвитку МВС України від 22 жовтня 2014 року № 1118-р зазначене відомство набуває ознак багатопрофільної цивільної організації європейського типу. Це зумовило підвищення вимог до професійної діяльності правоохоронців з боку українського суспільства. Унаслідок вказаного процесу дедалі більше нарікань спрямовано на адресу управлінської ланки Національної поліції [15, с. 7].

Аналіз результатів опитування та анкетування різних категорій управлінського складу органів Національної поліції дало змогу виокремити низку недоліків в організації керівниками службової діяльності, зокрема нераціональне використання ними підлеглих у робочий час, недостатній контроль за несенням працівниками служби та їх поведінкою; відсутність належної уваги з їх боку до проблем підлеглих, у тому числі молодих працівників; неналежна організація індивідуально-виховної

роботи, формальний підхід до вивчення умов життя та особливостей родинних стосунків працівників; прорахунки в застосуванні дисциплінарної практики, відсутність адекватного реагування на факти вживання працівниками алкоголю; службові конфлікти та неспроможність окремих керівників знайти правильні шляхи вирішення виявлених конфліктів тощо.

Попри те, що сучасні керівники органів та підрозділів Національної поліції у переважній більшості є кваліфікованими фахівцями, багатьом з них бракує професійно важливих індивідуально-психологічних якостей, а також умінь управлінської діяльності, що виявляється у помилках при виборі оптимального стилю управління, нездатності попереджувати і вирішувати конфлікти, володіти лідерським потенціалом тощо. Усунення багатьох управлінських недоліків цілком є в компетенції управлінської діяльності керівників. Проте в практичній роботі службових колективів органів та підрозділів поліції нерідко бракує організуючої ролі керівників.

Звідси постає питання щодо підвищення ефективності управлінської діяльності за рахунок реалізації її психологічних чинників. Ефективність обов'язково передбачає оптимальність, тобто досягнення максимального результату при мінімальному обсягу витрат. З огляду на це, актуальності набуває психологічна готовність керівників органів Національної поліції до професійної управлінської діяльності, оптимізація методів її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи вітчизняних дослідників проблем психології соціального управління та управління правоохоронними органами відображені в роботах В. Г. Афанасьева, Ю. О. Агафонова, В. І. Барка, Н. Р. Битянової, О. М. Бандурки, О. В. Дулова, О. О. Дейнеко, А. І. Китова, Л. І. Казміренко, Т. С. Кабаченко, Я. Ю. Кондратьєва, М. І. Мягих, Н. П. Матюхіної, В. Д. Суценка, В. О. Співака, О. М. Столяренка, В. В. Трет'яченко, О. В. Тімченка, О. Г. Фролової, О. Г. Шестакова, Г. О. Юхновця та ін. Проте більшість із них зорієнтована на професійну діяльність органів внутрішніх справ, отже, не враховує реалій діяльності органів та підрозділів Національної поліції України. У той час, аналіз функціонування та розвитку інституту поліцейських послуг, дає право стверджувати, що наразі потребують подальшого вивчення особливості формування управлінської ланки поліцейських в сучасних умовах, а також

розроблення професійно-психологічної моделі керівника органу Національної поліції, яка забезпечує оволодіння управлінською діяльністю та її удосконалення. У цьому й буде полягати **мета** статті.

Виклад основного матеріалу. Проблемам удосконалення психологічних аспектів роботи персоналу поліції присвячені наукові праці В. Г. Андросюка, В. І. Барка, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, С. Д. Максименка, Г. О. Юхновця [1; 2; 3]. Так, зокрема, В. І. Барко розробив модель сучасного проактивного поліцейського управління. Автор характеризує проактивне управління персоналом поліцейської організації як цілеспрямовану роботу з працівниками і вплив на них у напрямі досягнення цілей організації, які ґрунтуються на: засадах гуманістичної психології; плануванні життя, кар'єри і діяльності працівників; особистісному розвитку управлінців і персоналу; використанні командної роботи і лідерства; системному підході до усіх компонентів циклу роботи з персоналом, налагодженні ефективної системи міжособистісних стосунків [1].

У сучасних умовах проактивний підхід до здійснення управлінської діяльності в органах Національної поліції є оптимальним, оскільки він базується на ідеї завчасного попередження проблем та негараздів як всередині організації, так й в зовнішньому середовищі за рахунок: а) гуманістичного особистісно орієнтованого підходу до працівників поліцейської організації; б) оптимізації компонентів системи роботи з персоналом (психологічного відбору, мотивації, оцінки діяльності, навчання, особистісного розвитку управлінців і працівників, планування їх життя, кар'єри та діяльності); в) організації ефективної командної роботи та лідерства в поліцейському підрозділі й ін.

Професійну управлінську діяльність керівника органів Національної поліції можна охарактеризувати як різновид державного управління, роботу спеціально створених апаратів і призначених посадових осіб (керівників), спрямовану на оптимальну організацію і впорядкування функціонування органів Національної поліції у напрямі ефективного вирішення поставлених перед ними завдань. Серцевиною управлінської діяльності керівника є робота з людьми, тому психологічний зміст її полягає в організації впливу керівника на працівників для максимально ефективного досягнення цілей за умови

попередження негативних явищ (конфліктів, стресів, невдоволення тощо).

Психологічний зміст управлінської діяльності в органах Національної поліції є складним утворенням і включає в себе: визначення цілей, завдань, функцій організації; розробку оптимальної організаційної структури з використанням принципів функціонування малих груп, створення команди; організацію лідерства замість формального керівництва; координацію дій структурних підрозділів організації; підготовку і реалізацію управлінських рішень; створення системи контролю. Управлінська діяльність в органах Національної поліції спрямована на неухильне забезпечення законності. Їй, зокрема, притаманні: емоційна насиченість і напруженість, толерантність до невизначених ситуацій, конструктивна активність, творча спрямованість, колегіальність і врахування тендерних особливостей.

Проведені дослідження продемонстрували, що успішна реалізація цілей і функцій проактивного управління персоналом на основі оптимізації передбачає дотримання певних психологічних умов (закономірностей) механізму управління [4, с. 80]. Зокрема, досягнення мети вимагає врахування психологічних особливостей суб'єкта і об'єкта управління. Важливо враховувати психологічну специфіку діяльнісних відносин «людина-людина», тобто суб'єкт-суб'єктних відносин, що стосується конкретних осіб, а також колективних суб'єктів управління – малих та великих груп працівників. Ефективне управління службовими колективами реалізується через використання соціально-психологічних закономірностей групової динаміки, пов'язаних із формуванням, розвитком і функціонуванням груп, становленням ролей через процеси інтеграції та диференціації в групах з урахуванням феноменів лідерства, групового тиску, референтності та інших.

Керівнику поліцейської організації варто враховувати, що підлеглий, тобто об'єкт управління, є свідомою і активною особистістю, яка має певні інтереси і мотиви діяльності, ціннісні орієнтації та установки, особистісне розуміння поставлених завдань, характерологічні особливості, вибіркоче ставлення до самого керівника. Тому психологічною умовою оптимального управління буде індивідуальний підхід до працівника з боку управлінця при розподілі завдань, перепідготовці тощо. У свою

чергу, управлінець також є особистістю, отже, на характер взаємодії суб'єкта і об'єкта управління впливатимуть такі соціально-психологічні чинники, як особливості та ефекти взаємного сприйняття людей, характер інтерактивної та комунікативної сторін комунікації та ін.

Наступною психологічною особливістю ефективної управлінської діяльності органів Національної поліції можна вважати врахування відповідної мотивації і здібностей фахівця. Управлінець, у якого сформовані професійні та пізнавальні інтереси, пов'язані з керівною роботою, розвинуті інтелектуальні та творчі можливості, наявні необхідні для керівника характерологічні та емоційно-вольові якості матиме необхідні особистісні ресурси досягнення мети, буде підготовленим до професійної діяльності.

Серед професійно значущих здібностей управлінця системи органів поліції можна виділити індивідуально-психологічні особливості, пов'язані з емоційно-вольовою та інтелектуальною сферою особистості. Оскільки постановка мети свідомо здійснюється суб'єктом управління, то на процес ціле утворення нерідко впливають такі особливості керівника: ціннісні орієнтації, досвід, потреби, інтереси, інші емоційно-вольові якості, врахування яких під час управління є також важливою психологічною умовою оптимізації управлінської діяльності. Крім того, оптимізація вимагає від керівника достатньо високого рівня інтелекту, дивергентного, проблемно-пошукового стилю мислення, здатності звільнитись від шаблонів у своїх діях.

За результатами аналізу складових процесу керівництва [5, с. 116], нами виокремлено компоненти управлінської діяльності сучасного керівника органу (підрозділу) Національної поліції:

1) мотиваційний (формування позитивного ставлення керівника до мети та змісту діяльності, обраних способів дії з урахуванням ієрархії мотивів та індивідуальних особливостей працівників, характерних рис груп і колективів, причетних до виконання професійних завдань);

2) емоційно-вольовий (формування та підтримання керівником у підлеглих емоційного стану, який сприяє впевненості в успішному досягненні професійної мети, допомагає у подоланні труднощів);

3) організаторський (врахування психологічних особливостей виконавців під час розподілу обов'язків і доручень, визначення основних шляхів досягнення професійної мети та критерії оцінки діяльності);

4) комунікативний (встановлення конструктивних взаємин керівника з підлеглими та іншими категоріями осіб, а також здійснення спілкування, що сприяє позитивному ставленню підлеглих до мети та змісту роботи);

5) прогностично-діагностичний (прогнозування перспективи розвитку особистості керівника та підпорядкованого йому колективу, вивчення та аналіз рівня розвитку психологічних і соціально-психологічних якостей особистості керівника та колективу);

6) порівняльно-оцінювальний (аналіз та оцінка керівником роботи підлеглих відповідно до поставленої мети та порівняння результатів діяльності між собою);

7) моральний (дотримання керівником моральних норм і стандартів у процесі управління персоналом організації) й ін.

Таким чином, управлінську компетентність варто розглядати як складне індивідуально-професійне утворення, яке інтегрує в собі професійні теоретичні знання, практичні уміння, навички, професійно-особистісні цінності і якості, які забезпечують готовність ефективно здійснювати управлінську діяльність. Управлінська компетентність – це комплексна система, що включає в себе змістовні, ресурсно-часові і соціально-психологічні аспекти діяльності керівника.

Ураховуючи результати наших досліджень, літературні дані, багато авторів виділяють різні складові управлінської компетентності. М. А. Беяцький виокремлює такі ключові компетентності сучасного керівника: 1. Стратегічна компетентність, яка включає глобальне мислення, системне мислення, здатність прогнозувати, здатність розв'язувати проблеми, безпека відносин. 2. Соціальна компетентність, до складу якої входять здібність працювати в міжнародній команді, здатність мотивувати і переконувати, здібність до навчання і нововведень, особиста привабливість, здатність до вирішення конфліктів. 3. Функціональна компетентність, складовими якої є вміння приймати рішення, ініціативність, професійні уміння, гнучкість і витривалість у роботі. 4. Управлінська компетентність, в якій визначаються організаторські здібності, відповідальність,

уміння переконувати, авторитет і поведінка керівника. 5. Професійна компетентність, до складу якої входять фахова освіта, досвід лінійної і групової роботи, робота в більшості функціональних областей, закордонний досвід роботи, знання іноземних мов [6, с. 97–98].

О. В. Овчарук розглядає професійну управлінську компетентність у сучасній науці як сукупність особистих можливостей посадової особи, її кваліфікаційні знання, досвід, що дають змогу брати участь у виробленні певного кола рішень або самостійно вирішувати певні питання завдяки наявності відповідних знань і навичок [7, с. 36].

Ю. Б. Ірхін виокремлює загальні та специфічні якості професійної компетентності керівника органу або підрозділу Національної поліції. До загальних він відносить: – професійну спостережливість; – здатність до комунікативної взаємодії з соціальним оточенням (встановлення контакту з різними категоріями осіб, розуміння людей, узгодження станів та взаємодія, інформаційний обмін та проведення переговорів, здійснення психологічного впливу); – наявність розвинутої професійної пам'яті (наочно-образної, логічної, оперативної, зорової, слухової, рухової тощо); – розвиненість навичок інтелектуальної діяльності при відборі та селекції службової інформації, обґрунтованість управлінських рішень; – емоційна та психофізична стійкість до дій в екстремальних умовах; – здатність до саморегуляції та самоконтролю; – визначені вольові якості (смівливість, принциповість, виправданий ризик). До категорії специфічних належать: – здатність до швидкодії в умовах дефіциту часу, розвинені якості уваги (стійкість у відволікаючих умовах, прискорене переключення, розподіл при виконанні декількох дій); – уміння диференційовано оцінювати суперечливу інформацію, здатність знаходити доцільну форму спілкування в залежності від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника (комунікативна діагностика); – здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях, приймати рішення за умов дефіциту інформації, критично аналізувати ситуацію; – врівноваженість та самовладання в екстремальних ситуаціях [11, с. 13, 14].

Л. І. Макодзей зазначену дефініцію характеризує як інтегральне професійне утворення, яке виявляється в процесі управлінської діяльності, у межах якої актуалізується система

його управлінських знань, навичок, вмінь, здібностей і професійно важливих якостей [8, с. 6].

Р. П. Вдовиченко простежує генезу виникнення та розвитку поняття «управлінська компетентність». Автором, у процесі аналізу різних підходів щодо сутності цього терміна, встановлено, «що воно відтворює відпрацьовану досвідом систему знань, навичок, здібностей, професійно особистісних якостей, професійних норм і моделей поведінки, а з іншого – є психологічним інструментом впливу на особистісно-професійний розвиток і поведінку» [9, с. 18].

Виокремлюють і характерні ознаки слабкого керівника. Це не лише відсутність зазначених вище рис, а й такі ознаки, як постійне виникнення непередбачуваних труднощів; прагнення все робити на власний розсуд самому; постійна нестача часу; захаращення робочого місця паперами; неухважність до співрозмовника та відвідувача; праця понад 12 год на добу;

Існує багато теоретичних концепцій для формування особистості управлінця. Проте нині постає важливе питання пошуку пріоритетів під час формування управлінської компетентності, оскільки не всі зазначені підходи мають прикладне значення та можуть бути використані в кадровій роботі. Ефективна управлінська компетентність має відповідати таким вимогам:

- ґрунтуватися на теоретичних підходах до структури особистості;

- передбачати можливості для психологічної діагностики наявних управлінських здібностей керівників а також для прогнозування подальшої ефективності їхньої професійної діяльності;

- урахувувати не тільки наявні індивідуально-психологічні особливості людини, а й об'єктивні ситуаційні обставини, які впливають на її поведінку;

- передбачати використання відносно невеликого комплексу надійних і валідних психодіагностичних методів, які доповнювали б один одного, були взаємоузгодженими в межах певної методологічної концепції.

Висновки. Таким чином, окреслені нами індивідуально-психологічні особливості відповідні компоненти професійних здібностей представників керівної ланки органів Національної поліції надає підґрунтя для досліджень оптимізації готовності

фахівців до управлінської діяльності, розробки системи розвитку готовності особистості до управлінської діяльності в системі органів та підрозділів Національної поліції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барко В. І. Модель особистості керівника органу внутрішніх справ: досягнення, проблеми, перспективи / В. І. Барко // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 3. – С. 143–155
2. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти): монографія / В. С. Медведєв. – Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1997. – 191 с.
3. Небылицин В. Д. Надежность работы оператора в сложных системах управления / В. Д. Небылицин. – М., 1964.
4. Ерзин А. И. Понятие проактивности в современной психологии / А. И. Ерзин, Г. А. Епанчинцева // Теоретическая и экспериментальная психология. – 2013. – Т. 6. – № 1. – С. 79–83.
5. Литвинов И. П. Социально-психологическая диагностика компетентности руководителей подразделений органов внутренних дел: метод. пособ. / И. П. Литвинов, М. И. Марьин, Ю. И. Панков. – М.: ВНИИПО, 1999. – 116 с.
6. Беляцкий Н. А. Изменение функций руководителя в новых условия // Проблемы теории и практики управления / Н. А. Беляцкий. – 2000. – № 3. – С. 97–100.
7. Компетентісний підхід у сучасному світі: світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. – Київ: К.І.С., 2004. – 112 с.
8. Макодзей Л. І. Формування управлінської компетентності майбутніх магістрів лісового господарства: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. І. Макодзей. – Київ, 2011. – 20 с.
9. Вдовиченко Р. П. Управлінська компетентність керівника школи / Р. П. Вдовиченко. – Харків: Основа, 2007. – 112 с.
10. Стратегія розвитку Міністерства внутрішніх справ України від 22.10.2014 № 1118-р. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/ua/pages/strategiya_2020.htm. – Назва з екрана.
11. Ірхін Ю. Б. Професіограма керівника органу (підрозділу) внутрішніх справ: практ. посіб. – Київ: ДП «Друкарня МВС», 2007. – 35 с.

REFERENCES

1. Bako, V.I. (2009). Model osobystosti kerivnyka organu vnutrishnikh sprav: dosiahnennia, problemy, perspektyvy [Model of the personality of the head of the internal affairs body: achievements, problems, prospects]. *Visnyk Akademii upravlinnia MVS - Bulletin of the Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs*, 3 [in Ukrainian].
2. Medvediev, V.S. (1997). *Problemy profesiinoi deformatsii spivrobitynykiv organiv vnutrishnikh sprav (teoretychni ta prykladni aspekty)* [Problems of Professional Deformation of Internal Affairs Officers (Theoretical and Applied Aspects)]. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy [in Ukrainian].
3. Nebylycyn, V.D. (1964). *Nadezhnost raboty operatora v slojnyh sistemah upravleniia* [Operator reliability in complex management systems]. Moscow [in Russian].

4. Erzin, A.I., & Epanchineva, G.A. (2013). Poniatie proaktivnosti v sovremennoi psikhologii [The concept of proactivity in modern psychology]. *Teoreticheskaia i eksperimentalnaia psikhologiya - Theoretical and Experimental Psychology*, 1 (Vols. 60) [in Russian].
5. Litvinov, I.P., Marin, M.I., & Pankov, Iu.I. (1999). *Sotsialno-psihologicheskaia diagnostika kompetentnosti rukovoditelei podrazdelenii organov vnutrennih del* [Socio-psychological diagnosis of the competence of heads of departments of internal affairs]. Moscow: VNIPO [in Russian].
6. Beliackii, N.A. (2000). Izmenenie funktsii rukovoditelia v novih usloviih [Changing the functions of the head in the new conditions]. *Problemy teorii i praktiki upravleniia - Problems of management theory and practice*, 3 [in Russian].
7. Ovcharuk, O.V. (Eds.). (2004). *Kompetentisnii pidkhid u suchasnomu sviti: svitovyi dosvid ta ukraïnsiki perspektyvy* [Competent approach in the modern world: world experience and Ukrainian perspectives]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
8. Makodzei, L.I. (2011). Formuvannia upravlinskoï kompetentnosti maibutnikh magistriv lisovoho hospodarstva [Formation of managerial competence of future masters of forestry]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Vdovychenko, R.P. (2007). *Upravlinska kompetentnist kerivnyka shkoly* [Managerial competence of the school head]. Kharkiv : Osnova [in Ukrainian].
10. Stratehgia rozvytku Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 22 zhovt. 2014 r No. 1118-r. [Development Strategy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine from October 22, 2014, No. 1118-p]. (n.d.). *mvs.gov.ua*. Retrieved from http://mvs.gov.ua/ua/pages/strategiya_2020.htm [in Ukrainian].
11. Irkhin, Yu.B. (2007). *Profesiograma kerivnyka organu (pidrozdilu) vnutrishnikh sprav* [Profesiogram of the Head of the Department (Department) of Internal Affairs]. Kyiv: DP "Drukarnya MVS" [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 01.08.2018

Kuzmenko I. – Postgraduate Student of the Department of Public Management and Administration National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <http://orcid.org/0000-000172826619>

Problems of Personality Formation the Manager of the Bodies National Police of Ukraine

The article outlines the issues related to the formation of the personality of the manager of the bodies of the National Police of Ukraine. The problems of personality's readiness for management activity of various level and the influence of psychological factors on the official activity of police units are stated. The directions and peculiarities of the management activity of the heads of police organizations are outlined. The components of the managerial activity of the current head of the National Police are outlined. The socio-psychological sources of management, methodology and structure of proactive personnel management are analyzed. It is determined that the proactive approach to the implementation of management activities in the bodies of the National Police is optimal, since it is based on the idea of early warning of problems and problems in the organization as well as in the external environment. The psychological

resources of improvement of the personnel management system are investigated. Psychological tools for optimizing the interaction between managers and staff are proposed, psychological conditions for building a team of police units, leadership and conflict prevention are determined. The psychological and pedagogical and methodical principles of postgraduate training of the heads of the National Police to proactive personnel management have been developed. The professional management activities of the head of the National Police as a kind of public administration, the work of specially created apparatus and appointed officials are described, aimed at optimal organization and streamlining of the functioning of the National Police authorities in order to effectively address their tasks. It is determined that the core of the managerial activity of the supervisor is work with people, therefore, the psychological content of it consists in organizing the influence of the manager on employees in order to achieve the most effective goals, provided that they prevent conflicts, stress, dissatisfaction, etc. Taking into account the results of our research, optimization requires the head of a rather high level of intelligence, a divergent, problem-searching style of thinking, the ability to get rid of patterns in the interactions.

Keywords: managerial personnel; the formation of the manager's personality; proactive management; individual psychological features; psychological readiness; managerial competence.

УДК 159:351.741:342.726

Білевич Н. О. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-4527>

Роль психологічної готовності до ризику в професійній діяльності жінок-поліцейських

*Метою публікації є розгляд ролі психологічної готовності до ризику в професійній діяльності жінок-поліцейських. **Методологічний інструментарій** становлять концептуальні засади вивчення схильності до ризику у вітчизняній та зарубіжній науці. Описано типологію уявлень про ризик як основної детермінанти професійно орієнтованої поведінки в екстремальній ситуації. Визначено сутність і зміст поняття «ризик». Встановлено взаємозв'язок між показниками толерантності до невизначеності, досвідом професійної діяльності й віком співробітників: під час зростання стажу професійної діяльності показник толерантності до невизначеності знижується. **Наукова новизна** полягає в систематизації результатів досліджень різних оперативних служб і вивчення можливостей їх інтеграції в професійну діяльність працівників Національної поліції України. **Висновки** статті полягають в окресленні напрямів досліджень щодо визначення стрес-факторів екстремальної ситуації, що впливають на професійну діяльність поліцейських, а також гендерних особливостей процесу прийняття рішень у ситуації невизначеності. Така робота є необхідною умовою розробки програми й психотехнології тренінгу, спрямованого на вдосконалення професійної діяльності жінок-поліцейських в екстремальних умовах.*

Ключові слова: ризик; невизначеність; випадковість; стрес-фактори; екстремальна ситуація; гендерні особливості; психологічна готовність; прийняття рішень.

Постановка проблеми. Динамічне життя сучасної людини тісно пов'язане з різними ризиками: геополітичними, політичними, соціальними, економічними, фінансовими, технологічними тощо. Феномен ризику має міждисциплінарний характер і вивчається не лише психологами, а й фахівцями у сфері наукового управління, соціології, економіки та фінансів.

В умовах активізації екстремальних ситуацій різного генезу все більшого практичного значення набуває оцінка професійної готовності співробітників професій оборонного блоку до діяльності в екстремальних умовах.

У зв'язку з ускладненням соціально-політичної обстановки, проведенням антитерористичної операції в окремих районах Луганської та Донецької областях, вирішенням

професійних завдань, пов'язаних із ризиком для життя, особливої гостроти та актуальності набула проблема визначення готовності працівників Національної поліції України до ризику, а жінок-поліцейських, зокрема.

Наразі статус учасника бойових дій в Україні мають майже 7 тис. жінок, 116 нагороджені державними нагородами, 4 з них – посмертно. Понад 2 тис. жінок нагороджені відзнаками Міноборони і Генштабу України.

Ризик є однією з постійних складових професійної діяльності співробітників Національної поліції України, які щодня працюють у реаліях різного роду загроз. У зв'язку з цим ефективність діяльності жінок-поліцейських багато в чому залежить від їх уявлень про ризик, індивідуальної схильності до ризику та готовності до нього.

Аналіз особливостей уявлень про ризик відкриває можливості вивчення того, як розуміють ризик в професійній діяльності жінки-поліцейські, як будують свою поведінку і соціальні відносини, керуючись тим чи іншим сприйняттям ризику. Оскільки уявлення про ризик знаходить своє відображення в когнітивному просторі свідомості, і таким чином задає характер подальшої взаємодії з ним, можна припустити, що від особливостей усвідомлення ризику у жінок-поліцейських залежитиме тип побудови професійної діяльності, її характер та ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривала дія стресогенних факторів в ситуації невизначеності, конфлікту, загрози для життя, висока ймовірність травматизму висувають високі вимоги не тільки до рівня професійної підготовки, а й до психологічних якостей співробітників професій особливого ризику, до яких відноситься служба в поліції.

Найбільш значний вклад у дослідження проблеми психологічної готовності до ризику внесли Г. М. Солнцева, У. Бек, В. Т. Ковело та ін. Власне особливості відношення до ризику та готовності до ризику (а також прийняття рішень в умовах ризику) розглядали Л. М. Абсалюмова, В. Д. Абчук, А. В. Безродний, С. Н. Богомолова, О. А. Бурова, А. В. Вайнер, Т. В. Грязнова, М. Ю. Єлагіна, А. М. Ємельянов, В. Л. Зверев, М. А. Кленова, Ю. Козелецький, Д. В. Колесов, Ж. С. Костюк, М. А. Котик, Т. В. Корнілова, В. М. Львов, А. Г. Ниашавили, В. Д. Рудашевський, Є. Р. Хабібুলін, Т. В. Чудина, Н. Л. Шликова,

О. Н. Яницький та ін. Відносно професійної діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій (військовослужбовців різних військових формувань, співробітників міліції, рятувальників тощо) вивченням ризику та психологічної готовності до ризику займались: Н. В. Жигінас, І. Т. Кавецький, О. М. Кір'янова, О. В. Комаров, Н. С. Левінцова, В. Б. Моторін, О. М. Назарова, А. І. Петімко, Ю. В. Петрова, О. Н. Савчук, М. К. Сайфетдінова, А. П. Самонов, М. М. Старостіна, А. М. Столяренко, І. Ю. Сундієв, О. М. Хлонь, С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко та ін.

На тлі збільшення в сучасній психологічній науці кількості досліджень, присвячених різним аспектам та проявам ризику в життєдіяльності людей, необхідно відмітити певну недостатність вивченості питання психологічної готовності до ризику в професійній діяльності працівників Національної поліції України, а жінок-поліцейських зокрема.

Так, залишаються недостатньо дослідженими питання про особливості та чинники, що впливають на формування психологічної готовності до ризику поліцейських під час виконання ними професійних обов'язків. Існує потреба в удосконаленні системи оцінки психологічної готовності до ризику жінок-поліцейських Національної поліції України та розроблення тренінгу для підвищення психологічної готовності до нього.

Виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми. Слово «ризик» уперше згадується в середньовіччі і походить від французького «risqué», що означає небезпеку, а воно, у свою чергу, від грецького «rizikon» – скеля (античні мореплавці, вживаючи слово «ризикувати» мали на увазі «лавірувати, обійти скелю»). Спочатку «ризик» розглядався, як уникнення небезпеки. П. Бернстайн простежує етимологію далі і констатує, що термін «ризик» походить від староіталійського *risicare*, що означає «наважитися» [1].

Концепція ризику розробляється зараз у багатьох галузях знань: в психології, економіці, політології, соціальної антропології, соціології; в юридичних, природничих і технічних науках; в рамках теорії ігор і прийняття рішень. Природно, що кожна дисципліна має власний погляд, через що часто поняття «ризик» виявляється розмитим і навіть суперечливим.

Уявлення про ризик розглядаються в трьох напрямках. Перший напрямок передбачає вивчення ризику як когнітивної

реальності (Ч. Джофф, Д. Канеман, А. Тверські), другий напрямок вивчає ризик, як соціокультурну реальність (І. Б. Вовіна, А. П. Самонов та ін.), третій – вивчає ризик в контексті прийняття рішень (В. А. Петровський, Г. Л. Смолян та ін.). У процесі дослідження ризику в професійній діяльності велика увага приділяється феноменам, супутнім ризику. До них відносяться: проблеми психологічного стресу і стресостійкості в екстремальних умовах, питання толерантності/інтолерантності до невизначеності, розвитку мотиваційно-ціннісної структури особистості.

Великий обсяг наукового матеріалу з вивчення феномена «ризик», різноманітність його інтерпретацій, а також недостатня розробленість проблеми психологічної готовності до ризику у професійній діяльності жінок-поліцейських визначили тему даного дослідження.

Метою статті є розгляд ролі психологічної готовності до ризику у професійній діяльності жінок-поліцейських. Очевидно, що якість і характер професійної діяльності в екстремальних умовах у жінок-поліцейських опосередковується їх особливостями уявлень про ризик, мотиваційно-ціннісним типом особистості і досвідом професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Ризик у професійній діяльності – це досить специфічний фактор, який складається під впливом варіативних обставин екстремальної ситуації. Наприклад, в ракурсі поліцейської діяльності «ризикувати» – означає свідомо піддавати своє життя і здоров'я ймовірності каліцтва, зумовленої впливом небезпечних факторів, наприклад при затриманні озброєного злочинця.

Ризик тісно пов'язаний з поняттям професійного стресу – нормальною реакцією організму на нестандартні умови діяльності. Як зазначає А. Я. Анцупов, причиною стресу є неадекватна оцінка людиною своїх можливостей, що може привести до помилок при прийнятті рішень. Автор констатував негативну модальність поняття, його деструктивну функцію [2].

Слово «стрес» вперше ввів в обіг канадський лікар і біолог, директор інституту експериментальної медицини та хірургії Г. Сельє, автор вчення про стрес і дистрес. Невірно розуміти під стресом тільки таке нервово напруження, яке призводить до хвороб, стверджував вчений. Стрес – це неспецифічна відповідь організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу. Поняття

«дистрес» (в перекладі з англійської «страждання») автор застосував для того, щоб розділити між собою нормальний і несприятливий розвиток стресової реакції.

В основному, термін «стрес» використовують, коли говорять про стрес-фактори, вкладаючи в це поняття і негативний, і позитивний вплив даного чинника. В літературі не завжди чітко розмежовуються поняття стресу, напруги, тривожності, емоційного стресу, психологічного стресу і т.д. [3].

Уникати стресових ситуацій неможливо, вважає Г. Сельє, та й не потрібно, бо стрес – це саме життя, і відсутність стресу означає смерть. Звичайно, різні люди по-різному реагують на одні й ті ж подразники і не завжди свідомо реагують на всі види стресів, яким піддаються. Вони зазвичай помічають ті стреси, які негативно на них позначаються.

При психологічному аналізі структури стресостійкості поліцейських, стрес можна розглядати з кількох позицій як:

– подію, яка порушує внутрішню рівновагу, сприяє істотним перевантаженням. Тут стрес виступає як подія, що ускладнює взаємодію людини з середовищем;

– реакцію психофізіологічної мобілізації, яка відбувається за допомогою сильних психосоціальних або фізичних впливів. Тут стрес є реакцією організму на певний подразник;

– транзактний процес безперервний процес взаємодії суб'єкта діяльності і навколишньої дійсності. Такий підхід розробляється в рамках моделі Р. Лазаруса, згідно з якою стрес починається з оцінки ресурсів для взаємодії з ним. В результаті виникають емоції, які детермінують адаптивні дії (копінг).

Професійна діяльність поліцейських характеризується високим рівнем небезпеки, ризикованістю, високим рівнем травматизації, стресогенністю, високим рівнем відповідальності; діями в невизначених ситуаціях, інколи в умовах обмеженого простору і дефіциту часу. Поліцейська діяльність висуває підвищені вимоги до психологічних якостей особистості, що характеризує індивідуально-психологічні (темп, соціальна ергічність, соціальний темп) і особистісні якості (схильність до ризику і стресостійкість, активність позиції, впевненість в собі, позитивна самооцінка, висока мотивація досягнення, впевненість і швидкість у прийнятті рішень).

Дослідженням ризику в професійній діяльності присвячені дослідження Т.В. Корнілової. Автор досліджує професійний

ризик та його складові у співробітників поліції. У межах досліджень встановлено, що «особистісна ризикованість пов'язана з факторами конформності, відповідальності і сміливості». Ризикувати співробітник готовий, коли відчуває підтримку групи. Не пов'язаними з особистісним ризиком властивостями виступили підвищений контроль поведінки, совісність, обережність / підозрілість, фрустрованість.

Як вказує автор, підвищення готовності до ризику пов'язане зі зниженням порога активності, що, в свою чергу, пов'язане з упевненістю і активною життєвою позицією. Також Т.В. Корнілова зауважує, що екстремальні професії припускають включеність готовності до ризику в моральні і психологічні ресурси людини. Однак ризик тут не обов'язково пов'язаний із зазначеними вище зовнішніми і внутрішніми факторами небезпеки. Так, для поліцейських ризик пов'язується з мірою і можливістю застосування сили, яку часто важко розрахувати. Тобто це, скоріше, ризик, пов'язаний з потенціалом адекватності в оцінці ситуації, і реалізацією можливостей саморегуляції [4].

Таким чином, стресові реакції у професійній діяльності поліцейських можна поділити на емоційні, інтелектуальні, поведінкові та фізіологічні прояви.

Оптимальна форма прийняття рішень співробітниками в екстремальній ситуації передбачає адекватне кожної конкретної ситуації і професійної мети поєднання рефлексивних, структурно-функціональних і динамічних компонентів когнітивного простору свідомості і ресурсів опосередкування, що сприяють найкращому рішенням професійного завдання.

Поняття «екстремальний» (від латів. *extremum* – крайній) вживається для об'єднання понять максимуму і мінімуму. При вживанні поняття «екстремальний» йдеться не про нормальні, звичайні умови діяльності, а про обставини, що істотно відрізняються від них. Екстремальні умови можуть створюватися не лише максимізацією (перевантаженням, наддією), але і мінімізацією (недовантаженням: дефіцитом інформації, спілкування, рухів тощо) діючих чинників. Тому ефект впливу на діяльність і стан людини в обох випадках може бути один і той самий.

У екстремальних умовах проходить діяльність працівників багатьох професій: пілотів, космонавтів, пожежників при гасінні пожежі, військовослужбовців під час виконання бойових завдань,

працівників правоохоронних органів при проведенні спецоперацій тощо.

У професійній діяльності людей можна виділити наступні різновиди екстремальних ситуацій:

1) *швидкоплинна* – пов'язана з необхідністю діяти в умовах жорсткого дефіциту часу, у максимально швидкому темпі, при високому рівні організованості та зі значним психологічним навантаженням (участь у ліквідації наслідків катастрофи, рятувальні роботи, затримання злочинця, військова операція);

2) *довготривала* – психологічно напружена діяльність протягом тривалого часу (напруженість в діяльності операторів хімічних виробництв, атомних станцій, процес розкриття і розслідування злочину);

3) *ситуація, що потребує постійної готовності до дій*, – перебування в монотонних, мало змінюваних умовах в очікуванні екстремальних змін (чергування, перебування на блокпосту АТО);

4) *заснована на надходженні ймовірно недостовірної інформації* – потребує екстрених дій за відсутності впевненості в достовірності одержаної інформації (повідомлення про можливу аварію, зникнення людини, про вжиття запобіжних заходів тощо);

5) *породжена суб'єктивними обставинами*, тобто самим працівником (відволікання чи нестійкість уваги, непрофесійне виконання дій та ін.);

6) *викликана «невизначеністю»* – потребує прийняття рішення за наявності альтернативних, суб'єктивно однаково значимих варіантів поведінки (виконання чи невиконання службових обов'язків в складних умовах, повідомити про службову недбалість або протиправну поведінку людини чи залишитися з нею у добрих стосунках, сімейний конфлікт тощо) [5].

Проблеми, пов'язані з різними сторонами прояву невизначеності, стають все більш актуальними і затребуваними через невизначеність простору сучасного світу. Людина, в цих умовах, знаходиться в нестійкому стані, пов'язаному зі змінами, що відбуваються як у власній системі, так і в середовищі. «Це нестійкий стан провокується параметрами середовища і особистість за рахунок адаптивного потенціалу прагне залишитися в стійкій рівновазі» [6]. У зв'язку з цим, однією з найважливіших характеристик особистості, що характеризують її

стійкість, є можливість впоратись із невизначеністю – толерантність до невизначеності.

У перекладі з латинської «tolerantia» буквально означає терпимість, терпіння. У подальшому термін придбав відтінок «стійкості», а при введенні в психологію конструкту «толерантність до невизначеності» – інтелектуально-особистісної властивості, що означає прийняття людиною невизначеності, новизни або суперечливості умов своїх дій і рішень. Ситуація вибору визначається через характеристику невизначеності, тому саме толерантність до невизначеності виявляється ключовим поняттям в проблематиці індивідуально-особистісної регуляції прийняття рішень або виборів людини.

У психологічній науці можна виділити, в якості основних, такі підходи до розуміння толерантності до невизначеності, як:

а) поведінковий, або праксиологічний, орієнтований на виявлення реалізованих стратегій прийняття рішень в умовах ризику;

б) пізнавальний, або когнітивний, спрямований на вивчення схем мислення і когнітивних можливостей людини в сприйнятті ризику і спрямованості стратегій прийняття рішень;

в) емоційно-мотиваційний, або особистісний, що фокусує специфіку переживань прийняття ризику і подолання невизначеності на основі переваги ризику. Можливість (неможливість) прийняття умов ризику людиною розумною, що здійснює вільний вибір і таким, що відповідає за свої вчинки, включає не тільки мотиваційно-особистісні аспекти регуляції діяльності, а й етичні.

Поняття «толерантності до невизначеності» однією з перших запровадила Елеонора Френкель-Брунсвік в своїх публікаціях 1948 і 1949 рр., в яких розглядала толерантність до невизначеності відразу в двох аспектах: толерантність в сфері пізнання і в особистісній сфері.

Виділення термінів толерантність і інтолерантність до невизначеності здійснено в процесі розробки теорії авторитарної особистості Т. Адорно, Е. Френкель-Брунсвік при спробі пояснення німецького антисемітизму.

Б. Бошнер розділив характеристики інтолерантності до невизначеності особистості на первинні – властивості когнітивного стилю, і вторинні – риси особистості. До рис інтолерантності до невизначеності особистості він відніс:

авторитаризм, догматизм, ригідність, закритий склад мислення, тривожність, агресивність, наявність етнічних забобонів [7].

Ризик є необхідною складовою професійної діяльності поліцейських. Відомо, що співробітники оперативних служб (слідчі, оперуповноважені, дільничні, патрульні офіцери поліції) при виконанні обов'язків часто потрапляють в ситуації ризику. Невід'ємною частиною такого роду ситуацій, крім загрози благополуччю, є складність здійснення підбору стратегії поведінки прийняття управлінських рішень суб'єктом діяльності через невизначеність результату.

О. Г. Ніазашвілі у своїх дослідженнях 2007 року довів, що схильність особистості до ризику може бути різною в залежності від виду ризику, від змісту ризикованих ситуацій діяльності (екстремальний і нормативно-звичайний ризик). Соціальна ситуація розвитку (особливості соціальних відносин особистості, соціально-професійна роль і пов'язана з нею діяльність, соціально-економічний статус) впливає на схильність особистості до різних видів ризику. Вік (і зумовлені ним особливості життєдіяльності, потреб і ресурсів особистості), також може позначатися на схильності до різних видів ризику.

Автор наголошує на тому, що схильність особистості до різних видів ризику (екстремального і нормативно-буденного) може бути пов'язаний з її індивідуально-психологічними якостями:

- існують гендерні відмінності у ставленні до різних видів ризику;
- схильність особистості до різних видів ризику може бути пов'язана з мотивацією досягнення успіху;
- особистісні властивості можуть бути пов'язані зі схильністю до різних видів ризику.

Результати багатьох досліджень свідчать, що індивідуальні характеристики є визначальними факторами у процесі прийняття рішень. Очевидно, чоловіки у цьому питанні, відрізняються від жінок. Наприклад, чоловіки більш конкурентоспроможні, оптимістичні, авантюрні та надмірні у досягненні успіху порівняно з жінками. Ці характеристики відіграють важливу роль у готовності до ризику, оскільки в ряді досліджень вказується, що ці характеристики позитивно пов'язані з ризикованою поведінкою.

Систематичні фактори значно впливають на прийняття рішень людьми. Інформація – це сукупні відомості про об'єкт уявлення. Необхідно зауважити, що судження про явище і інші когнітивні конструкти формуються тільки у взаємодії людей, і іншим способом не утворюються. Відсутність інформації веде до неоднозначності, що може збільшити ризик. Останні дослідження доводять, що жінки мають нижчі позиції у зборі інформації, на відміну від чоловіків, через менший час, який вони на це витрачають.

Оскільки діяльність працівників правоохоронних органів є динамічною і вимагає постійної підвищеної мобілізації фізичних та інтелектуальних ресурсів, вона може стати причиною розвитку такого функціонального стану як пересичення, а в подальшому причиною розвитку синдрому емоційного вигорання. Ризик піддатися вигоранню залежить від того, наскільки функції, які виконуються працівниками, відповідають їх статево-рольової орієнтації. Так, встановлено, що чоловіки є більш чутливими до впливу стресорів в тих ситуаціях, які вимагають від них демонстрації істинно чоловічих якостей, таких, як фізичні дані, чоловіча відвага, емоційна стриманість, показ своїх досягнень в роботі. Водночас жінки є більш чутливими до стресових факторів при виконанні тих обов'язків, які вимагають від них співпереживання, виховних умінь, підпорядкування.

Одним з найважливіших чинників виникнення стресу і емоційного вигорання є сім'я. Чоловіки отримують більшу підтримку в родині, що допомагає їм легше впоратися зі стресом. Для жінок, у свою чергу, характерний рольовий конфлікт «сім'я – робота», окрім цього працююча жінка відчуває більш значні робочі переваженні (у порівнянні з чоловіками) через додаткові домашні і сімейних обов'язків. Таким чином, сімейне життя може допомогти чоловікові, співробітнику правоохоронних органів, впоратися зі стресом краще; жінки-співробітники можуть не отримати подібної підтримки в сім'ї.

Багато досліджень намагаються використовувати різні детермінанти, які можуть вплинути на загальне сприйняття ризику між двома статями. Деякі наукові праці підтверджують переважаючу точку зору про те, що жінки мають більшу схильність до ризику, ніж чоловіки. Проте деякі дослідники підтримують протилежну точку зору і вважають, що жінки вимушені ризикувати більше, лише через нищу

конкурентоспроможність [8]. Слід також зазначити, що висновки щодо гендерних відмінностей у цих документах, не є остаточними, через те, що мова в них йдеться лише щодо жінок та чоловіків західного світу. Отже, висновки цих досліджень відображають лише відношення до ризику жінок в ряді розвинених країн.

Безперечно, існують гендерні відмінності в оцінці ризику. По-перше, з точки зору рис характеру, чоловіки більш, оптимістичні, авантюрні та надмірні у досягненні успіху, ніж жінки. Ці типові риси характеру, що можуть надихнути чоловіків на ризик. По-друге, жінки мають більш песимістичне ставлення, ніж чоловіки, до невизначеності. Крім того, жінки мають більш песимістичний спосіб вимірювання ймовірності.

Ю. Козелецький позначає, що оцінка ризику безпосередньо залежить від того, як суб'єкт розуміє суть ризикової ситуації. У зв'язку з цим автор виділяє три типи уявлень про ризик: ймовірні (результат залежить від суто випадкових явищ, і його неможливо визначити); евристичні (ситуація зумовлена взаємодією двох або більше незалежних факторів, суб'єкт створює уявлення на основі ієрархічної операціоналізації даних чинників); детермінантні: в цьому випадку рішення приймаються з опорою на якісь чітко визначені правила [9].

О. Ренн, виділяє чотири основні образи ризику в суспільній свідомості:

– неминуча небезпека. Ризик розглядається як випадкова загроза, яка може викликати непередбачуване лихо. До цього типу образів слід віднести якусь ситуацію, в якій існує невизначене джерело ризику, яке має катастрофічний потенціал. Причому стихійні лиха сюди віднести не можна, оскільки вони відбуваються регулярно і, отже, мають прогностичний характер;

– невидима загроза для благополуччя. Цей ризик відстрочений у часі і, як правило, випробовується іншими, ніж на особистому досвіді. Головним критерієм цього образу ризику є надійне джерело отримання інформації про нього (до таких образів можна віднести відомості про вплив радіації на організм, вітамінів, харчових добавок та ін.);

– співвідношення витрат і вигод. Ризик постає як тотожність, співвідношення ціни виграшу і величини програшу.

Має, як правило, фінансовий еквівалент і використовується, в основному, в азартних іграх;

– ризик як прагнення до адреналіну і гострих відчуттів. Цей ризик завжди добровільний, включає в себе орієнтацію в ймовірнісному розподілі позитивних/негативних наслідків, наявність контролю ситуації, ступеня ризику.

Згідно з даними, отриманими в результаті деяких зарубіжних досліджень щодо готовності до ризику, в міру набуття професійного досвіду, людина стає більш стійкою до невизначеності. Але слід зауважити, що це зростання триває лише до певного рівня, приблизно від 5 до 10 років стажу служби (роботи). З придбанням подальшого досвіду починається динаміка спаду толерантності до невизначеності. Звідси можна зробити висновок, що у співробітників, у міру набуття досвіду професійної діяльності, толерантність до невизначеності збільшується до певного рівня, а потім знижується.

Однак це не означає, що фахівець, у міру набуття професійного досвіду, стає ригідним, менш адаптивним, інертним і професійно непридатним. Велика частина невизначеності в процесі набуття досвіду стає «вимірною невизначеністю», до якої співробітник звикає і готовий діяти більш осмислено і прагматично. У контексті останнього можна припустити, що під час вступу на службу професійна діяльність для «новачків» слабо диференційована, і дії в екстремальних умовах є ситуаціями невизначеності, які в міру професіоналізації переходять в поле «ризик» – «вимірної невизначеності» [10].

Змістовно-сміслові наповнення поняття «ризик» – вибір, проте вибір, не як спосіб регулятивного опосередкування дійсності, а як величина пасивна, покликана вирішити ситуацію невизначеності шляхом прийняття зовнішніх компонентів, як готового алгоритму дій або суджень. Дослідження О. Ю. Золотової дозволили виділити декілька типів:

– самостверджуваний тип обумовлений динамічним характером структури особистості, що викликано домінуючими цінностями відкритості до змін. Змістовно-сміслові наповнення ризику – результат;

– прагматичний тип фокусується на цінностях особистого характеру, спрямованих на саморозвиток і безпеку. Змістовно-

сміслові наповнення поняття «ризик» ототожнюється з необхідністю. Егоцентричний характер розвитку дає уявлення про ризик, як про явище ситуативно-невиправданому і непотрібному;

– професійний тип керується цінностями соціального фокуса. Представники ідентифікують і ототожнюють образ «я» з референтним оточенням. Дана обставина служить спробою спрощення навколишньої дійсності за допомогою перцептивної категоризації. Це може спровокувати втрату значущих компонентів (апперцептивного сліпоту). Змістовно-сміслові наповнення ризику – професійні загрози;

– екстремальний тип детермінований цінностями відкритості, змінами і гедоністичними цінностями. Змістовно-сміслові наповнення поняття – свобода. Загроза приймається, як виклик, можливість випробувати себе на міцність, а безпеку в розумінні групи є смуток і нудьга.

Висновки. Таким чином, концептуальне підґрунтя для розроблення спеціальних заходів щодо підвищення психологічної готовності до ризику жінок-поліцейських полягає у розширенні та поглибленні їхніх уявлень про цей феномен. Ризик має вплив на характер та ефективність професійної діяльності, на процес прийняття рішень в ситуації невизначеності. При цьому усвідомлення ризику набуває характеру провідного регулятора професійної активності особистості в екстремальній ситуації. У цьому контексті ризик розглядається, як спосіб взаємодії людини з професійними перешкодами (стрес-факторами) і їх репрезентативного опосередкування в когнітивному просторі свідомості. У перспективі подальших досліджень цікавим є моделювання ситуацій ризику у професійній діяльності жінок-поліцейських.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ильин Е. П. Психология риска / Е. П. Ильин. – СПб., 2012. – С. 2–6.
2. Анцупов А. Я. Как избавиться от стресса / А. Я. Анцупов // Научно-популярное издание. – М. : Мысль, 2015. – 10 с.
3. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1979. – 124 с.
4. Корнилова Т. В. Риски принятия решений: психология неопределенности / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект-Пресс, 2003.
5. Андросюк В. Г. Психологія екстремальної поведінки : навч.-метод. комплекс / В. Г. Андросюк. – Київ, 2015.

6. Лукашенко Д. В. Адаптация личности. Системный подход / Д. В. Лукашенко, С. А. Хлебникова // *Человеческий капитал*. – 2016. – № 4 (88). – 35 с.

7. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности: проблематика исследований / А. И. Гусев. – М.: Прогресс, 2003.

8. Byrnes J. Gender Differences in Risk Taking: a Meta-analysis / J. Byrnes, D. C. Miller, W. D. Schafer. // *Psychological Bulletin*. – 1999. – No. 125/ – P. 367–383.

9. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – М.: 1989.

10. Зотова О. Ю. Взаимосвязь представлений о риске и ценностной сферы у сотрудников федеральной пожарной службы МЧС России / О. Ю. Зотова, А. В. Пономарев // *Человеческий капитал*. – 2015. – № 9 (81). С. 64–66.

REFERENCES

1. Ilin, E.P. (2012). *Psihologija riska [Risk psychology]*. SPB. [in Russian].
2. Ancupov, A.Ia. (2015). *Kak izbavitsia ot stressa [How to get rid of stress]*. *Nauchno-populiarnoe izdanie - Scientific-popular edition*. Moscow: Mysl [in Russian].
3. Sele, G. (1979). *Stress bez distressa [Stress without distress]*. Moscow: Progress [in Russian].
4. Kornilova, T.V. (2003). *Riski priniatiia reshenii: psikhologija neopredelennosti [Decision risks: the psychology of uncertainty]*. Moscow: Aspekt-Press [in Russian].
5. Androsiuk, V.H. (2015). *Psikhologija ekstremalnoi povedinky [Psychology of Extreme Behavior]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Lukashenko, D.V., & Hlebnikova, S.A. (2016). *Adaptaciia lichnosti. Sistemnyi podhod [Adaptation of the individual. Systems approach]*. *Chelovecheskii capital - Human capital*, 4 (88) [in Russian].
7. Gusev, A.I. *Tolerantnost k neopredelennosti: problematika issledovanii [Tolerance for uncertainty: research issues]*. Moscow: Progress [in Russian].
8. Byrnes J., Miller, D.C., & Schafer, W.D. (1999). Gender Differences in Risk Taking: a Meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 367-383.
9. Kozeletskii, Iu. (1989). *Psikhologicheskaja teoriia reshenii [Psychological decision theory]*. Moscow [in Russian].
10. Zotova, O.Iu., & Ponomarev, A.V. (2015). *Vzaimosviz predstavlenii o riske i cennostnoi sfery u sotrudnikov federalnoi pojarnoi slujby MCHS Rossii [The relationship of perceptions of risk and value sphere among employees of the Federal Fire Service EMERCOM of Russia]*. *Chelovecheskii capital - Human Capital*, 9 (81) 64-66 [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 06.08.2018

Bilevych N. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-4527>

The Role of Psychological Readiness for Risk in Professional Activity Women's Policemen

The purpose of this article is to examine the role of psychological preparedness for risk in the professional activities of policewomen. Methodological tools were the conceptual foundations of the study of risk appetite in domestic and foreign science. The typology of ideas about risk as the main determinants of professional-oriented behavior in an extreme situation is described. The essence and content of the concept "risk" is defined in comparison with the basic connotations "uncertainty" and "randomness" (probability), which allowed expanding the conceptual apparatus and identifying risk as a structural element of epistemological uncertainty from the standpoint of decision making by the subject of activity. It has been established that there is a relationship between indicators of tolerance for uncertainty, professional experience and age of employees: with an increase in the length of professional experience, the indicator of tolerance to uncertainty decreases. The scientific novelty of the article is to systematize the results of research of various operational services and explore the possibilities of their integration into the professional activities of the National Police of Ukraine. The conclusions of the article are in the description of the directions of research to determine the stress factors of an extreme situation that affect the professional activities of police officers, as well as the gender characteristics of the decision-making process in a situation of uncertainty. Such work is a prerequisite for the development of a program and psychotechnology training aimed at improving the professional activities of female police officers in extreme conditions.

Keywords: risk; uncertainty; randomness; stress factors; extreme situation; gender; psychological readiness; decision making.

До уваги авторів!

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- **«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»** (з юридичних наук);

- **«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ»** (з юридичних наук);

- **«Філософські та методологічні проблеми права»** (з юридичних наук);

- **«Юридична психологія»** (з юридичних і психологічних наук).

Вимоги до змісту статей

Відповідно до Постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1 і наказу МОН України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018 № 32, **наукові статті мають містити такі необхідні елементи:**

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на яких ґрунтується автор;

- **виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми**, яким присвячено статтю;

- **формулювання мети статті** (постановка завдання);

- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- **висновки та перспективи подальших розвідок** у цьому напрямі.

Обов'язкові складові статті

Індекс УДК розташовують перед заголовком статті з вирівнюванням по лівому краю.

Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, **ORCID**, посада, місце роботи (навчання) із зазначенням міста. Ці відомості подаються трьома мовами: українською, російською, англійською (див. табл.). Ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55. Також обов'язково мають бути зазначені контакти (телефон, електронна пошта).

Заголовок (назву) статті подають трьома мовами: українською, російською, англійською. Назва не повинна перевищувати 90 символів (ураховуючи пробіли).

Анотацію слід подавати розширену (у формі реферату) трьома мовами: українською, російською та англійською. Обсяг анотації – не менше 1800 знаків (з ключовими словами, пробілами, без абзацних відступів). Вона має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити такі елементи:

- **мета** (виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики);

- **методологія** (методологічний інструментарій);

- **наукова новизна** (основні результати дослідження);

- **висновки** (рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок).

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування). Відповідальність за англійський переклад покладається особисто на автора.

До анотації додають 6–10 **ключових слів** (або словосполучень, які складаються щонайбільше з двох-трьох слів) через крапку з комою. Їх подають українською, російською та англійською мовами.

Текст статті повинен бути структурованим за зазначеними вище елементами й мати мінімальний обсяг 10–12 сторінок (без списку літератури, анотацій та ключових слів) на папері А4, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5. Електронні варіанти рисунків і таблиць подають окремими файлами у форматі А5.

Посилання на джерела в тексті слід наводити у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела *в порядку наведення посилань у тексті*, наприклад: [1, с. 235] або [2, с. 8; 3, с. 45]. Стаття, що подається англійською мовою, обов'язково має супроводжуватися її україномовним перекладом.

Список використаних джерел подають після тексту статті, його оформляють відповідно до наявних стандартів бібліографічного опису (ДСТУ 7152:2010 «Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках», ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. «СІБВС. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання»). Слова і словосполучення скорочують відповідно до ДСТУ 3582:2013 «Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень в українській мові. Загальні вимоги та правила», а також ГОСТ 7.12.93 «СИБИД. Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила». Перевагу слід надавати першоджерелам, включеним до Web of Science та Scopus.

Додатково слід оформити бібліографічний опис відповідно до стилю APA (*транслітерований*).

Список літератури не повинен перевищувати 12–14 джерел та містити посилань автора на самого себе.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;

- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою: **rvc@naiaiu.kiev.ua**;

- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку;

- зовнішню рецензію від доктора наук, до кола наукових інтересів якого належить досліджувана в статті проблема (виняток становлять статті, підготовлені докторами наук або за їх співавторства).

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритій публікації. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: 097-851-72-96, 14-48.

E-mail: rvc@naiaiu.kiev.ua

З питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ звертатися:

- **«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком чотири рази на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);

- **«Юридічний часопис Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком двічі на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);

- **«Філософські та методологічні проблеми права»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, внутр. 12-82 (відповідальна особа – Павлишин Олег Володимирович);

- **«Юридічна психологія»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, 561-18-74, внутр. 15-56 – кафедра юридичної психології (відповідальна особа – Казміренко Людмила Іванівна).

Таблиця

Вiдповiдники основних посад,
наукових ступенiв i вчених звань

ТЕРМiН УКРАiНСЬКОЮ	МОЖЛИВI ВАРiАНТИ ПЕРЕКЛАДУ
доктор юридичних наук	Doctor of Law* Doctor of Science of Law Doctor of Juridical Science Doctor of Legal Science
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law Candidate of Science of Law Candidate of Juridical Science Candidate of Legal Science Candidate of Law/Laws
доктор фiлософii (з права)	Doctor of Philosophy (in Law) Philosophy Doctor (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor Docent Assistant Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провiдний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow Leading/Senior/Junior Fellow Leading/Senior/Junior Researcher
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student Graduate Student Graduate
здобувач	Researcher

---

* Напiвжирним видiленням позначенi рекомендованi редакцiєю варiанти перекладу.

Юридична психологія

2
(23)
2018

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

**Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка**
В. П. Суворова

Видавець:
Відділ підготовки навчально-наукових
видань Національної академії
внутрішніх справ,
03035, Київ-35, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 21.12.2018
Формат 60x84/16
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 11,0
Ум. друк. арк. 10,23
Вид. № 26/II.
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

2
(23)
2018

Scientific Magazine ♦ Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**

V. Suvorova

Publisher:
Unit of preparation of educational
and scientific publications
of National Academy of Internal Affairs
Ukraine 03035 Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
December 21st, 2018
Dimensions: 60x84/16
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 11,0
Simulated publisher's pages 10,23
Edition No 26/II.
Circulation 50